

ProrDr.İSLAM QƏRİBLİ

• **ƏDƏBİYYAT
SƏRHƏD
TANIMIR**

• Tehran 2013

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

İSLAM QƏRİBLİ

ƏDƏBİYYAT SƏRHƏD TANIMIR

**CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ
MƏDƏNİYYƏTİ İLƏ BAĞLI MƏQALƏ VƏ
OÇERKLƏR**

**“Elm və təhsil”
BAKİ – 2014**

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının
04 dekabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarına əsasən
çap olunur (protokol N 7)

Redaktor: Teymur Əhmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəyçilər: Rəhim Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
baş elmi işçi

Vüqar Əhməd
filologiya üzrə elmlər doktoru,
baş elmi işçi

İ.QƏRİBLİ. Ədəbiyyat sərhəd tanımır (*Cənubi Azərbaycan
ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı məqalə və oçerklər*), Bakı,
“Elm və təhsil”, 2014, ... səh.

Kitaba filologiya üzrə elmlər doktoru İslam Qəriblinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı müxtəlif illərdə yazdığı iyirmi iki məqalə və oçerki daxil edilmişdir. Əsərlər yazıldığı tarixə görə deyil, aid olduqları mövzuların xronoloji ardıcılığı üzrə düzülmüşdür. Mətnlərdə heç bir dəyişiklik edilmədən olduğu kimi verilmiş və çap olunduğu mənbələr göstərilmişdir.

ÖN SÖZ

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibələrinin nəticəsində bütöv Azərbaycan ərazisi parçalandı. Təxminən iki yüz ildir ki, Azərbaycan torpağının şimal və cənub hissələrə bölünməsi yerli xalqların ictimai-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin qəsində dursa da, onların mənəvi varlığını ehtiva edən dilinə, bədii ədəbiyyatına təsir edə bilmədi. Ona görə də ədəbiyyatşünas alim İslam Qəriblinin Cənubi Azərbaycan ədəbi-mədəni irsinə həsr etdiyi yeni kitabına “Ədəbiyyat sərhəd tanımır” adını seçməsi təsadüfi deyildir. Bu danılmaz həqiqətdir ki, bütün maneələrə, qadağalara və məhdudiyyətlərə baxmayaraq bədii ədəbiyyat sərhəd tanımamış, Azərbaycan xalqının mənəvi bütövlüyünü, mənəvi varlığını qoruyub saxlamışdır. İslam Qəribli oxuculara təqdim etdiyi kitabında ədəbi-tənqidi məqalə və oçerkləri ilə bu böyük həqiqəti bir daha təsdiq etməkdədir.

“Ədəbiyyat sərhəd tanımır” kitabında ayrılıq dövrünü, zaman etibarı ilə müxtəlif vaxtların ədəbi irsini ehtiva edən tədqiqat xarakterli elmi-publisistik məqalə və oçerklər əsasən XIX-XX yüzilliyin Cənubi Azərbaycan ədəbi-mədəni hadisələrini əhatə edir. Burada tədqiqatçı alim İslam Qəribli toxunduğu, bəhs etdiyi ədəbi hadisələrə yeni mövqedən yanaşır, tədqiqata cəlb etdiyi şəxsiyyətlərin və onların əsərlərinin obyektiv qiymətini verir. O, həm də ənənəvi olaraq təkrar olunan yanlış fikirləri, tarixi faktları dəqiqləşdirir. Heyran xanım, Əbülqasim Nəbati, Məhəmmədkazım Cazib, Məhəmməd Bağır Xalxali kimi XIX yüzillikdə yaşayıb-yaradan görkəmli sənətkarların yaradıcılığından söhbət açan İslam Qəribli öz məqalə və icmallarında oxucuların diqqətini XIX əsr Azərbaycan ədəbi-bədii irsinin yenidən öyrənilməsinə cəlb edir, beləliklə, vaxtilə araşdırılmışların yenidən araşdırılıb qiymətləndirilməsinə ciddi ehtiyacın olmasını sübut edir.

XX yüzillik ərzində yeni inkişaf mərhələsinə daxil olan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri, ideya-məzmun xüsusiyyətləri, xalq həyatına bağlılığı kitabda ayrı-ayrı məqalə və icmallarda dolğun şəkildə şərh olunmuşdur.

Məlumdur ki, Birinci Rusiya burjua-demokratik inqilabının Cənubi Azərbaycanda əks-sədası olan Məşrutə inqilabı dövründə (1905-1911) Hacı Rza Sərrafın, Seyid Əşrəf Gilaninin, Bayraməli Abbaszadənin, Səid Səlmasinin inqilabi ruhlu mübariz şeirləri ictimai fikrin oyanmasına böyük təsir göstərmişdir. İslam Qəribli gərgin, ziddiyyətli ictimai-siyasi mühitdə cığır açan yeni ədəbiyyatın ictimai təsirini, səfərbəredici gücünü şərh edərkən, ayrı-ayrı şairlərin azadlıq ideali uğrunda mübarizədə üzləşdiyi çətinlikləri də açıb göstərir. Bu baxımdan diqqəti cəlb edən “Səid Səlməsi” oçerkində “zülmət səltənətində” yeni şeirin oyatdığı təbəddülat və xalqın azadlıq fədailərinin acınacaqlı taleyi dolğun təsvir olunmuşdur.

Müəllifin təqdimatından məlum olur ki, Səid Səlməsi ilk gənclik çağlarında inqilabi hərəkata qoşulmuş, xalqın azadlığı uğrunda mübarizədə döyüş meydanında həlak olmuşdur. O, şeirləri, publisistik yazıları və əldə silah xalq işi, istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmışdır. İslam Qəribli “İrşad”, “Füyuzat”, “Fəryad” kimi mətbuat orqanlarının səhifələrindən əldə etdiyi şeirlər və məlumatlar əsasında Səid Səlmasinin fədai şair obrazını yarada bilmişdir.

Müəllif “Məşrutə dövrü ədəbiyyatı”, “Ş.M.Xiyabani hərəkəti dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit”, “XX əsrin 20-40-cı illərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı”, “1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əhatəli və yeni faktlarla zəngin olan icmal-oçerklərində XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq əsrin 50-ci illərinə qədər Cənubi Azərbaycandakı ədəbi prosesin ümumi mənzərəsini çox böyük ustalıq və bacarıqla yaratmağa müvəffəq ola bilmişdir.

“XX əsrin 20-40-cı illərində Güney Azərbaycanda teatr” adlı çox dəyərli məqaləsində İ.Qəribli Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində teatrın yaranması və təşəkkülünü, bunların

Şimali Azərbaycan mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələrini yeni arxiv sənədləri əsasında işıqlandırmış, teatrın xalqın həyatında oynadığı rol, tamaşaya qoyulmuş əsərlər, rejissor və aktyor heyətləri barədə ətraflı məlumat vermişdir.

İ.Qəriblinin “Təbriz memarlıq məktəbi və Təbriz abidələri” adlı yazısındakı Təbrizin qədim memarlıq sənəti, tarixi abidələri—Sahibabad meydanı, Əlişah məscidi, Cahan şah məscidi, yaxud Göy məscid, Qeysəriyyə abidəsi, Həşt behişt saray kompleksi, Nəsrriyyə memarlıq kompleksi barədə də ətraflı məlumatları ciddi maraq doğurur.

İslam Qəriblini Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixi abidələri ilə yanaşı, müasir ədəbi proses də ciddi maraqlandırmış və o, müntəzəm olaraq dövrü mətbuatda bu barədə öz rəyləri, ədəbi oçerkləri ilə çıxış etmişdir. Onun şərqşünas alim Əkrəm Rəhim oğlu Bije, professor Seyidağa Onullahinin “Erməni millətçiləri və İran” kitabı, M.Nəhavəndinin “Sultan Savalan” poeması, Söhrab Tahirin “Yiyəsiz nişan üzüyü” romanı haqqında yazıları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq məzmun, ideya və formaca təkmilləşən Cənubi Azərbaycan poeziyasında xalqın həyatı, milli azadlıq mücadiləsi daha dolğun əks olunmuş, milli vətənpərvərlik motivləri güclənmiş, müstəqilliyə, əsarətə qarşı mübarizə əzmi, azadlıq eşqi, həmrəylik, gələcəyə inam poeziyanın ruhuna hopmuşdu. Bu da, İ.Qəriblinin təbirincə desək, zaman ötdükcə, vətənpərvər şairlərin silaha sarılıb daxili və xarici irticaya qarşı döyüşməsinə, ədəbiyyatada döyüşkən ruh və mübarizə əzminin güclənməsinə, bədii sözün kəsərininin daha da artmasına gətirib çıxartmışdı.

İslam Qəriblinin həyatda “tale ulduzu tez parlayıb tez sönən” nakam Firudin İbrahimi, Məhəmmədbağır Niknam, Məhəmməd Biriya, Əlirza Nabdil Oxtay kimi öz əməlləri və əsərləri ilə əbədiyyətə qovuşan fədailərin xatirəsinə nəşr etdiyi ədəbi oçerklər kitabın silqətitni daha da artırmışdır.

Bu yığcam qeydlərimizi belə bir fikirlə yekunlaşdırırıq ki, tanınmış ədəbiyyatşünas alim İslam Qəribli zəngin mənbələr, əzablı

axtarışlar nəticəsində ərsəyə gətirdiyi “Ədəbiyyat sərhəd tanımır” kitabında XIX-XX yüzillik ərzində yaranan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının dumanlı məqamlarına, açılmamış səhifələrinə aydınlıq gətirməklə, yeni tədqiqatlara yol açmışdır. Həm də o nəticəyə gəlirik ki, “Ədəbiyyat sərhəd tanımır” kitabı Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını zənginləşdirməklə yanaşı, bütöv Azərbaycanın ədəbiyyat tarixinin yazılması işinə qeyrətli və zəhmətkeş tədqiqatçının dəyərli töhfəsidir.

Teymur Əhmədov
professor

HEYRAN XANIM

XIX əsr Azərbaycan poeziyasında orijinal dəst-xətti ilə seçilən, M.Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələri sırasında xüsusi mövqeyi olan şairlərdən biri də Heyran xanımdır. Onun doğum və ölüm tarixi barədə məlumatlar ziddiyyətlidir. Bəziləri Heyran xanımın təqribən 1758-1838-ci illərdə (A.Babayev. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərh, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı – 1993, səh. 246), bəziləri XVIII əsrin 80-ci illəri, XIX əsrin 50-ci illərində (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı – 1981, səh. 70) yaşadığını qeyd etmiş, M.Tərbiyə, F.Qasımzadə, Q.Məmmədli kimi müəlliflər isə konkret bir tarix göstərməmişlər. F.e.d. Zaman Əsgərli isə Heyran xanımın 1790-ci ildə Naxçıvan şəhərində doğulması və 1848-ci ildə Təbrizdə vəfat etməsini qeyd etmişdir (Ə.Mirəhmədov, Z.Əsgərli. Ədəbiyyat, 10-ci sinif üçün dərslik, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı – 2001, səh.12).

Heyran xanımın təvəllüd və ölüm tarixi haqqında fikir müxtəlifliyi olsa da, əksər tədqiqatçılar onun harada anadan olub, harada vəfat etməsi barədə eyni fikirdədirlər. Heyran xanımın öz yazdıqlarından məlum olur ki, onun əsl Cənubi Azərbaycandan Naxçıvana köçmüş Dünbülü tayfasındandır. O, farsca yazdığı qəzəllərindən birində özünün nəsl, tayfası və haralı olması barədə bunları qeyd edir:

**Soruşsan nəsəbini bu yazıq Heyranın,
Bir Əli xadimidir, cümlə cahanə bildir.
Naxçıvan şəhərinin ətrafına çatsa nəsəbi,
Əslinə varsan əgər taifəsi Dünbülüdür.
(Tərcümə edəni: M.Mübariz)**

Naxçıvanda məşhur Dünbülü–Kəngərli tayfasındakı imkanlı ailələrin birində doğulması şübhə doğurmayan Heyran xanım, əsərlərindən görüldüyü kimi, mükəmməl təhsil almış, doğma dili ilə yanaşı ərəb-fars dillərini də öyrənmiş, Şərq klassiklərini orijinaldan mütaliə edə bilmişdir. Fars dilini farsca şeir yazmaq səviyyəsinə qədər mükəmməl bilən şair M.Füzuli, Hafiz Şirazi, Sədi Şirazi və Qövsî Təbrizinin irsi ilə daha çox maraqlanmış, onların ədəbi-bədii irsini dərinlən öyrənməklə, yaradıcılığında da onlardan bəhrələnmişdir.

Heyran xanımın Naxçıvandan Cənubi Azərbaycana köçməsi 1826-1828-ci illər ikinci Rus-İran müharibəsi illərində təsadüf edir. “Gülüstən” mühaşidənəməsi ilə (1813-cü il) İrandan qoparılararaq Rusiyaya ilhaq olunmuş Azərbaycan torpaqlarını yenidən geri almaq üçün başlanan ikinci müharibə də İran ordusunun məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Fətəli şah Qacarın oğlu və vəliəhdi Abbas Mirzənin komandanlıq etdiyi ordu hissələri Naxçıvan–Təbriz istiqamətində geri çəkilməklə Heyran xanım və ailəsi də Naxçıvandan ayrılmış, beləliklə, o, bundan sonrakı həyatını qohum-əqrəbə və tanış-bilişlərindən ayrı, uzaq yaşamağa məcbur olmuşdur. **Mənbələrdə** Heyran xanımın bir müddət Urmiyada, sonra isə Təbrizdə yaşaması qeyd olunur. Heyran xanım haqqında yazılanlardan və onun özünün bir sıra mənzum məktublarından anlaşılır ki, onun Abbas Mirzə və ailəsi ilə müəyyən əlaqələri var imiş. Bir mənzum məktubunda oxuyuruq:

**Səbə nəsimi, cəlal ilə durmadan bir an,
Hüzuruna o böyük şahzadənin yollan.
Yetiş hüzuruna, söylə mənim dilimdən ona,
Salam, sonra de: – Ey şahzadəyi-dövrən.
(Tərcümə edən: M.Mübariz)**

M.Tərbiyətin qeyd etdiyinə görə, o, Heyran xanımın qohumlarından biri ilə görüşmüş və həmin şəxs şairin təxminən 80 yaşlarında öldüyünü M.Tərbiyətə bildirmişdir. Heyran xanımın öz

əsərlərində də qocalması və qocalıq əlindən şikayət etməsi barədə nümunələrə təsadüf edirik. Bir rübaisində o yazır:

**Pir olduq, əgər bəxt bizə yar olsa,
Bu gərdişi-əflak mədədkar olsa.
Qəm yoxdu ki, biz qocayıq, gənc olluq –
Dildar bir az bizlərə qəmxar olsa.
(Tərcümə edən: M.Soltan)**

Təxminən 1790–1860-ci illərdə yaşaması daha ağlabatan olan Heyran xanımın ədəbi irsi Azərbaycan və fars dillərində yazdığı klassik üslublu əsərlərdən ibarətdir. Əsərlərinin böyük bir qismini qəzəllər təşkil edən şair klassik poeziyanın digər janrlarında da həm Azərbaycan, həm də fars dillərində mükəmməl şeirlər yazmışdır.

Heyran xanım lirik şairdir. Şeirlərini müasirlərinə nisbətən daha asan başa düşülən, aydın dildə yazan Heyran xanımın poeziyasında saf, minnətsiz sevgi hisslərindən tutmuş şəxsi həyatındakı aldanışları, dostlarına, dünya, həyat hadisələrinə münasibət, zamanədən giley, ömrün vəfasızlığından şikayətə qədər müxtəlif mövzularda yazılmış əsərlərə rast gəlmək olur.

Digər klassiklərimizdə olduğu kimi, məhəbbət Heyran xanımın poeziyasının da baş mövzudur. Onun təqdim etdiyi Aşiq və Məşuq obrazları səmimi hissələrə yaşayan, hicran atəşində yanıb-yaxılsalar belə, vüsala çatmaq üçün ümitsizliyə qapılmayan, yar ilə görüşün olacağına inanan insanlardır. Onun incə, həzin, ürəyə yatımlı qəzəllərindən təsvir etdiyi gözəlin – məşuqun xarici aləmi ilə yanaşı, daxili duyğuluru da ecazkar bir şəkildə oxucunun gözləri qarşısında canlanır. Bir qəzəlində o yazır:

**Mərhəbə, etmiş tülü guya zəmindən, mahə bax!
Yüz min istiqna ilən olmuş rəvan, ol şahə bax!
Durdu yerdən şövq ilə, pərvaz üçün oldu rəvan,
Bildirdi ki, canan gəlir, sən bu dili-agaha bax!**

Qürbət mövzusu da Heyran xanımın lirikasının aparıcı mövzularındandır. Şeirlərində tez-tez hicran, ayrılıq və bunlardan doğan kədər dilə gətirən, “Hicran ələmi saldı ayaqdan məni-zarı”, “Hicran oduna düşdü yazıq quş kimi könlüm”, “Dərdlilər qasidi, ey badi-səba” və s. bu kimi onlarla misra və beytlərində bu deyimlərdən istifadə edən şairin “Rəhm et” rədifli qəzəlində oxuyuruq:

**Qürbət ələmi, yar fəraqı məni aldı,
Qürbətdə qalan cani-giriftarıma rəhm et!
Tənha qalıban bikəs olub, yardan ayrı,
Bikəsliyimə, həsrəti-besyarıma rəhm et!**

Heyran xanımın əsərlərinin müəyyən bir qismi onun şəxsi həyatı ilə bağlıdır və avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Avtobioqrafiklik onun mənzum məktublarında, “Rica”, “Qocalıq”, “Şikayət”, “Xəttat”, “Məktub”, “Təbrizdə zəlzələ” və s. bu kimi şeirlərində daha aydın şəkildə özünü göstərir.

Heyran xanım klassik irslə qırılmaz əlaqələri olan şairlərdəndir. Təsadüfi deyildir ki, o, İ.Həsənoğlu, M.Füzuli, Ə.Qövs kimi üstad şairlərin bir çox şeirlərinə nəzirələr yazmış, lakin onların təsirinə qapılmamış, nəzirələrində belə, öz orijinal dəsti-xəttini qoruyub saxlaya bilmişdir.

İnsanın şəxsiyyəti, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri barədə düşüncələrin şeirə gətirən Heyran xanım dönə-dönə bildirir ki, insanın qədir-qiyəti onun ağılı, mərifəti, zəkası ilə ölçülməlidir. Zəhiri gözəllik keçici, mənəvi gözəllik isə daimi, əbədidir.

Heyran xanımın ədəbi irsi mövzu, janr, üslub, sənətkarlıq keyfiyyətləri baxımından çox zəngin və hərtərəflidir. İstər Azərbaycan dilində yazdığı qəzəl, tərcibənd və müxəmməslərində, istərsə də farsca qələmə aldığı müxtəlif şəkilli əsərlərdə onun dərin fəlsəfi və əxlaqi düşüncələr, səmimi hiss və həyəcanlar sahibi olan istedadlı bir şair olduğunun şahidi oluruq.

****Heyran xanımın “Əsərləri”nə yazılmış müqəddimə.
Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2006-cı il, səh.313-315***

SEYİD ƏBÜLQASİM NƏBATİ

Əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazan Seyid Əbülqasim Nəbati XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından biridir. F.Köçərli, M.Tərbiyət, F.Qasımzadə, Ə.Hüseyni, H.Düzgün və başqa müəlliflərin tədqiqatlarına əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Nəbati təxminən XIX yüzilliyin ilk illərində, bəlkə də 1800-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ (Kələybər) mahalının Üstibin kəndində anadan olmuşdur.

El arasında “Möhtərəm” ləqəbilə məşhur Mir Yəhya adlı sufiməslək bir seyidin oğlu olan Seyid Əbülqasim özünün nəsil şəcərəsi barədə “Saqi, nə yatmısan, dur ayağa, dur” misrası ilə başlanan qoşmasında məlumat verərək yazır:

**Meydani-eşq içrə səyirtim atı,
Müsəxxər eylədim Rumü Heratı,
Möhtərəm oğluyam, adım Nəbati,
Zatımız Haşimi, əslimiz ərəb.**

“Danışməndani-Azərbaycan” əsərinin müəllifi Məhəmmədəli Tərbiyətin (1875-1940) yazdığına görə, S.Ə.Nəbati “Qaradağın Üstibin kəndində boya-başa çatmış, sonra Əhərə gedib Şeyx Şihabəddinin məqbərə və ziyarətghahında güşənişin olmuş, təsəvvüf təriqətini qəbul edib, riyazətlə məşğul olmuşdur”.

Şairin “Üstibin” rədifli qəsidəsindən onun Əskəran, Qırçın, Ağdam, Hindarx, Bərdə, Lənkəran və Salyanı gəzdirdiyini, başqa şeirlərindən isə Araz boyu ərəziləri, xüsusən Muğanı səyahət etdiyini öyrənirik. Şair istər Azərbaycan, istərsə də fars dilində yazdığı şeirlərində dənə-dənə Üstibindən bəhs etmiş, özünün qaradağlı olmasına işarələr vurmuşdur. Onun divanının ilk səhifəsində “Divani-cənab Seyid Əbülqasim müxəllis be Nəbati və məşhur Məcnunşah Qaracadağı” sözləri yazılmışdır ki, bunlar

şairin, doğrudan da Üstübində doğulması və qaradağlı olmasını təsdiq edən faktlardır.

Yeniyetmə çağlarından atası ilə birgə qələndərlik, sonra isə sufilərə qoşularaq dərvişlik edən Nəbatî müridlər arasında qazandığı hörmət, özünün savad, əqidə və kərəməti sayəsində mürsidlik məqamına qədər yüksəlmişdir. Haqqında yazılanlardan və öz əsərlərindən məlum olur ki, o, dünya işlərindən kənarda qalmağa, maddi məsələlərdən uzaq olmağa çalışmış, sufianə bir həyata, güşənişinliyə üstünlük vermiş, bu yolla həqiqət aləminə, Tanrı dərğahına yetişib gizli şeylərdən xəbərdar olmağa cəhd etmişdir.

S.Ə.Nəbatinin ilk araşdırıcılarından biri, onun elm aləmində tanınmasında danılmaz xidmətləri olan Firidun bəy Köçərli (1863–1920) şairin şəxsiyyət və dünyagörüşü barədə danışarkən qeyd edir ki, “Mərhum ziyadə müttəqi, dindar və pakdəmən bir vücud olub ömrünün çoxunu zöhdü riyazətdə keçirərmiş... Etikafdən fariq olduğu zaman gəhbir camaat arasına çıxıb söhbət edərmiş... Bir çoxu onunla mükəliməyə daxil olmağı və onun söhbətindən istifadə qılmağı özlərinə böyük bir feyzü qənimət hesab edərlərmiş... Bu zaman onun simasında başqa bir parlaqlıq və nuraniyyət cəlvə edərmiş, özgə bir halətə düşərmiş...”.

Şeirlərini “Nəbatî”, “Məcnun”, “Məcnunşah”, “Xançoban” təxəllüsləri ilə yazan, müasirlərinin şəhadətinə görə “artıq dərəcədə səxi, comərd və nəcib bir vücud” (F.Köçərli) olan şair 1873-cü ildə Üstibində vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

* * * *

Mükəmməl mədrəsə təhsili almış, ilahiyyat, təriqətlər, zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yanaşı, qonşu Şərq xalqlarının da klassiklərini yetərincə mənimsəyən S.Ə.Nəbatî coşqun təbə və geniş məlumata malik olan bir şair olmuşdur. Həm əruz, həm də heca vəznində yazdığı əsərlərində eyni məharəti göstərən, biri digərindən gözəl mövzu, mündəricə, üslub, janr və sənətkarlıq baxımından adamı valeh edən Nəbatî poeziyası zəngin bir mənalar

xəzinəsi, təkrar-təkrar nəşr və tədqiqata ehtiyacı olan sənət abidəsidir.

S.Ə.Nəbatinin yaradıcılığı boyu bəhrələndiyi iki əsas mənbə vardır: klassik ədəbiyyat və zəngin şifahi xalq yaradıcılığı. Hər iki mənbədən yaradıcı və səmərəli şəkildə istifadə edən şair təqlidçilikdən, təsirə düşməkdən büsbütün uzaqdır. O, tək-tük hallarda klassikləri, əsasən Hafizi, təxmis edəndə belə “həmişə öz istedadının gücünə arxalanmış” (F.Qasımzadə), həm sələflərindən, həm də müasirlərindən özünəməxsusluğu ilə fərqlənən əsərlərini yaratmışdır.

Coşqun təbə malik olan şair istər əruz vəznli klassik şeir üslubunda, istər də heca vəznində, aşiq şeiri tərzində fikir və düşüncələrini çox böyük ustalıqla ifadə edir. Mövzusu mühit və zamanəsindən alınmış S.Ə.Nəbati şeirlərində gah məşuqə eşqi ilə alovlanan və onun ixtiyarı ilə göylərdə qanad çalan məğlub aşiqin həyəcanları, gah kədərdən doğan üstünlükləri, gah da lirik qəhrəmanın dünya, insan, onun daxili aləmi və taleyi barədə düşüncələri tərənnüm olunur.

Böyük lirik olan Nəbatinin poeziyasında saf, dünyəvi, real məhəbbətlə sufi-fəlsəfi fikirlər, panteist görüşlər vəhdətdə verilir. Bəzən bunlar o qədər bir-birinə qarışır ki, əsərin konkret mövzusunu müəyyənləşdirmək bir qədər mürəkkəbləşir.

S.Ə.Nəbati poeziyasında Cəlaləddin Rumi, İ.Nəsimi, Ə.Nəvai, Hafiz Şirazi, M.Füzuli, Saib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif şeirləri ilə dərin bağlılıq və poetik səsleşmələr vardır.

S.Ə.Nəbatinin yaradıcılığında xalq şeiri üslubunda yazdığı əsərləri xüsusi yer tutur. Nikbin ruh, gözəl və həyata səmimi münasibət, dil aydınlığı və üslub səlisliyi şairin qoşma, təcnis və gəraylılarının əsas xüsusiyyətləridir. Şairin xalq şeiri tərzində yazdığı şeirlərinin baş mövzusunu real, saf məhəbbət təşkil edir. Bu əsərlərdə gözəl və onu sevən aşiqin könül dünyası, duyğu və düşüncələri yüksək zövq və bədiiliklə tərənnüm olunur. Bütün gözəlləmələrdə, aşiqanə qoşma və gəraylılarda olduğu kimi, S.Ə.Nəbatinin də gözəlləmələrində iki obraz var: qənirsiz, naz-

qəmzəsi ilə aşiqinə əzab verən gözəl və bu gözəlin vüsalına yetmək üçün canını belə qurban verməyə hazır olan fədakar aşiq.

S.Ə.Nəbatinin bu səpkili şeirlərində təsvir etdiyi gözəl mücərrəd bir varlıq deyil, real insan, həyatı gözəldir. Şair onun daxili iç dünyası, həm də xarici cizgilərini elə məharətlə təsvir edir ki, həmin gözəl bütün əzəməti ilə göz önündə canlanır. “Yaradıb” rədifli gəraylısından bir neçə bəndə diqqət edək:

**Qaməti cərvə-sənubər,
Yanağı laleyi-əhmər,
Tazədən xalığı-əkbər,
Yusif-i-Kənan yaradıb.**

**...Belə gözəl olmaz insan,
Yer üzündə olmaz qılman,
Deyəsən qadiri-sübhan,
Can içində can yaradıb.**

**...Gözəl çox ruyi-zəmində,
Xüsusən Çinü Maçində,
Səni də bu Üştibində,
Bir məhi-taban yaradıb.**

S.Ə.Nəbatinin qoşma və gəraylılarında təsvir olunan lirik-romantik aşiq obrazı şairin özüdür. Onun simasında hər cür şəhvani duyğu, məkr, maddi ehtiras və xudbinlikdən, minnətdən uzaq olan təmiz məhəbbətin tərənnümü verilmişdir. Bu lirik mən – şair obrazı məşuqunun vüsalına çatmaq üçün çəkdiyi bütün əzabları dirilik suyu kimi nuş edir, onsuz yaşamağı özünə rəva bilmir və deyir:

**Nəbati istəmər sənsiz dünyanı,
İzzəti, hörməti, şövkəti, şanı,
Bir zədə qalmayıb onun gümanı,
Bu baş o meydana gəlsin, gəlməsin?**

S.Ə.Nəbati yazılı ədəbiyyatda təcnisin ən böyük ustadlarından biri hesab olunur. Digər təsnis yaradıcılarından fərqli olaraq, onun təcnislərində məzmun aydın və qabarıq verildiyindən cinasların mənasını çətinlik çəkmədən anlamaq olur. Məsələn:

**Xoş yaraşıb bazubəndlər bu qara,
Sona tellim, sənə düşməz bu qara,
Bundan artıq dözmək olmaz bu qara,
İnsafa gəl, dur aç didar, ay Pəri.**

Və ya:

**Hər günüm hicrindən dönüb bir ayə,
Gecə-gündüz zikr edərəm bir ayə,
Səni Tarı, üzün göstər bir ayə,
Heç görüm oxşarmı o üz bu üzə.**

Şairin “Ay nədir, nədir?”, “Gözlər, nə gözlər”, “Ayağı gərək”, “Bu göz kimi göz”, “O, yaza məni” və s. bu kimi təcnisləri həm forma, həm məzmun, həm də dil baxımından təqdir ediləsi sənət nümunələridir.

S.Ə.Nəbatinin klassik şeir üslubunda yazdığı əsərlərində iki xətt özünü göstərməkdədir. Şairin əruz vəznli şeirlərinin bir qismi məhəbbət mövzusunə, digər qismi isə ilahi eşqin tərənnümünə həsr olunmuşdur. Həqiqi sevgini tərənnüm edən qəzəllərinin böyük əksəriyyəti sadə, anlaşıqlı dildə yazılmış və bunlar ruhən şairin qoşmalarına daha çox yaxındır. Şairin “Bilməz”, “Eylə”, “Kimə”, “Göyçək-göyçək”, “Olubam”, “Küsmüşəm”, “Yoxdu, yox” və s. qəzəlləri bu qəbildəndir.

S.Ə.Nəbati lirikasının mühüm bir qolunu “vəhdəti-vücut” sufi təliminin təbliği və tərənnümü təşkil edir. “Hər şey Allah – hər şey odur” (İlahi ruhdur) fəlsəfi əqidəsini qəbul edən şair, eşqin də səbəbini Allahda görürdü. Şairin fikrincə, insanın mayası yaranışından eşq ilə yoğrulmuş, onun təbiətində fitrətən aşiqlik

istedadı vardır. Bu eşqi, aşıqlıyı insana bəxş edən “müdəbbiri-ləmyəzəl”, yəni Allahın özüdür.

S.Ə.Nəbatiyə görə, eşq insanı Xaliqə yaxınlaşdıran vasitədir. Onun lirik qəhrəmanı rahatlığını mənəviyyat aləmində tapmış və o, “vahidi-yekta”, yəni Allah aşıqıdır. Bu böyük sufi şairinə görə, qəlbi eşq ilə dolu olmayan kəs kordur. Yalnız ilahi eşq ilə məst olanlar haqqa, məhbubun vüsəlinə çatıb bilərlər.

Onun əsərlərində tez-tez rast gəlinən “piri-muğan”, “mey”, “saqi”, “məhbub”, “cam” və s. bu kimi obrazlar rəmzlərdir. Xanəgah, kəlisə, deyr, məscid onun nəzərində eşq evidir. “Meyxanələri həmişə abad istə”, “Şövqi – şərabından məstəm”, “Hələ şuxü səngü səngəm”, “Düşdüm genə meyxanədə xoşənglər içrə”, “Sərməst yıxıldım genə meyxanələr içrə” və s. bu kimi onlarla misraları yazan, “Guşeyi-vəhdət nə yaman cə imiş, sirri-nihan onda hüveydə imiş”, - deyən şair ülvî eşqi rənz anlamında işlətməmiş, meyxanəni müqəddəs yer adlandırmış və bildirmişdir ki, könül aynası his-pas, kin-küdurətdən təmizlənməyən, ədəb qaydalarına, təriqətin şərtlərinə, ən başlıcası, məqsədi insana hörmət və xaliqə minnətsiz ibadət olan şəriətə əməl etməyən şəxs ora girə bilməz. Çünki ora pakların, ilahi aləmə məhrəm olanların yeridir.

S.Ə.Nəbatî poeziyasında Həzrət Əli və onun onun övladları xüsusi sevgi və eşq ilə tərənnüm olunur. Əlinin şəninə yazdığı qəsidələrindən hiss olunur ki, o, öz mövlasına ürəkdən aşıq imiş və bəzən onu Allah mərtəbəsində vəsf edərmiş. Bir qəsidəsində oxuyuruq:

**Mənim aləmdə sultanım Əlidir,
Mənim miri-cahanbanım Əlidir.
...Əgər hər kimsənin bir şahı olsa,
Mənim də şahı-şahanım Əlidir.
...Mənə zülmət yolun göstərmə, ey Xızr,
Mənim yənbuhi-heyvanım Əlidir.
...Mənim piri-müğanım şahı-Mərdan,
Mənim saqi-yi-məstanım Əlidir.**

**Mənim ömrüm, mənim ruhi-rəvanım,
Mənim mürği-süxəndanım Əlidir.
...Deyər daim dilində Xançobanı:
-Mənim hər dərdə dərmanım Əlidir.**

S.Ə.Nəbati bəzən aldanışlarını, bütün ömrü boyu sufiyanə bir həyat keçirməsindən peşiman olduğunu da bürüzə verir, ömrünün “künci-vəhdətdə”, güşənişinliklə sona çatmasını təəssüflə dilə gətirir və qəzəllərinin birində yazır:

**Yetdi ömrün axirə, sən bir, Nəbati, bilmədin,
Kindi bu gözdən baxan, ya dildə bu guya nədir?**

**S.Ə.Nəbatinin “Əsərləri”nə yazılmış müqəddimə.
Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2006-cı il, səh. 5- 8*

MƏHƏMMƏDKAZIM CAZİB

Ədəbiyyatımızın tarixində xüsusi və öyrənilməsinə ciddi ehtiyac olan mərhələlərdən biri, bəlkə də birincisi XIX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatıdır. Bir həqiqətdir ki, babaları Birinci Pyotrun vəsiyyətini qədərindən də artıq yerinə yetirən rusların zirəkliyi, İran dövlətinə rəhbərlik edənlərin bacarıqsızlığı, Azərbaycan xanlıqlarının pərakəndəliyi, xanların uzaqgörən siyasət yeridə bilməməsi sayəsində Azərbaycan məlum Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə iki yerə parçalandı. Bünövrəsi yüz səksən altı il bundan əvvəl qoyulan və bugün də davam edən məcburi ayrılıq ictimai fikrin də inkişafından yan keçmədi. Əsrimizin iyirminci illərinə kimi davam edən (XX əsr nəzərdə tutulur –İ.Q.) ədəbi-mədəni əlaqələr keçmiş Rusiyada Sovet hökumətinin qurulması, İranda Pəhləvi xanədanının hakimiyyətə gəlməsi ilə, demək olar ki, kəsildi. Gediş-gəliş seyrəldi, dövlətin razılığı olmadan heç bir mədəni-kütləvi tədbirə yol verilmədi. Yetmiş illik sərt Sovet qadağaları (1920-1990) bizi Güneyə, oradakı ictimai-siyasi və ədəbi prosesə uzaqdan baxmağa məcbur etdiyi kimi, Pəhləvi rejimi (1925-1979) cənublu qardaş və bacılarımıza bu qadağadan başqa, doğma dillərində danışmağı, oxuyub-yazmağı, yaratmağı, düşünməyi belə yasaq etdi. Bu uzaqdan baxma və yasaqlıq, təbii ki, xalqın varlığının tərcümanı olan ədəbi nümunələrin nəşri, yayılması və təbliğinə ciddi zərbə vurdu, eyni zamanda zəngin bir ədəbiyyatın itib-batmasına, bilərəkdən sıradan çıxarılmasını zəmin yaratdı.

İrandakı Bəhmən inqilabından (1979) və Respublikamızda son onillikdə (1989-1999) baş verən tarixi hadisələrdən sonra qıfıllanmış dillər açıldı, zəncirlər qırıldı, sükut buzu əriməyə başladı. Cənublu qələm qardaşlarımız, xüsusilə “Varlıq” dərgisi ətrafında cəmləşən ziyalılar tarixin verdiyi fürsətdən istifadə edərək yeni-yeni ədəbi-

elmi əsərlər yazmaqla və nəşr etdirməklə yanaşı, unudulmaqda olan bir sıra görkəmli söz, sənət adamına ikinci həyat bəxş etdilər. Ziyalılar çətinliklə də olsa, şəxsi kitabxanalarda, pərakəndə şəkildə müxtəlif cüng və təzkirə xarakterli əzyazmalarda hifz olunub saxlanan əsərləri toplayıb çap etdirməklə ədəbiyyatımızı hiss olunacaq dərəcədə zənginləşdirdilər. Məhz bu məqsədyönlü fəaliyyət və fədakar əmək saysında XIX əsrdə yaşamış, adı müasir oxucularımıza bəlli olmayan Ətiqi, Şeyx İsmayıl Zəbihi, Bağır Xalxali Miskin, Əbdülrəşid Ədibülşüəra, İsmayıl Yəlda, Mirzə Lütfəli Əndəlib və s. bu kimi onlarla şairimiz “künci-qəfəsdən” qurtularaq yenidən yaşamaq hüququ qazandı.

“Künci-qəfəsdən”, unudulmaq qorxusundan qurtulan şairlərdən, görkəmli elm, sənət adamlarından biri də Zəncanlı Məhəmmədkazım Cazibdir. Bu şəxs barədə “Zəncanın böyük şairi və xəttatı” adlı məqaləsində Məhəmmədrza Kərimi yazır: “Cazib Xəmsənin (Cənubu Azərbaycanda vilayət – İ.Q.) elm və ədəb sahəsində çalışanlarından ən görkəmlisidir. Onun varlıq çırağı elm və ədəb istəklilərinin canına işıq saçardı. Elmi, ədəbi və hünəri məhfillərini (yığıncaqlarını – İ.Q.) isti nəfəsi ilə qızdırardı, öz hünərindən, fəzilətindən maraqlıların canına axıdardı”.

Alim, xəttat, müəllim və görkəmli şair kimi tanınan Cazib təxəllüslü Məhəmmədkazım Zəncanın 55 kilometrliyində yerləşən Xoin şəhərində anadan olmuşdur. Təvəllüdü ilə bağlı iki tarix göstərilir. Doktor Cavad Heyətin fikrincə, “Cazib 1185 şəmsidə anadan olmuş, babası Məhəmmədhüseynidir”. Bu tarix miladiyə çevrildikdə 1806-cı il alınır. Digər bir mənbədə isə Cəzibin təvəllüd tarixi ilə bağlı yazılır: “Məhəmmədkazım Xoini 1225 hicri-qəməri ilində Xoin şəhərində anadan olub”. Bu tarixi çevirdikdə miladi tarixi ilə 1810-cu il alınır. Göründüyü kimi, tarixlər arasında dörd il fərq var və bir sıra mülahizələrə görə ikinci tarix daha inandırıcı görünür.

Cazib mükəmməl təhsil almış, şair və elm adamı olmaqla yanaşı, həm də gözəl xəttat kimi də məşhur olmuşdur. O, xüsusilə nəsx xəttinin ustadı hesab edilmiş, müasirləri tərəfindən “Xoşnəvis” adlandırılmışdır. Dərin zəkası və yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə

zəmanəsinin görkəmli alimi olan Ayətullah Xoininin rəğbətini qazanan Cazib uzun müddət onun himayəsi altında Zəncandakı mədrəsədə dərs deyir, “elm axtaranlar pərvanə şamın başına dolanan kimi onun başına fırlanır” (M.Kərimi).

Gözəl, gözoxşayan xətti ilə köçürdüyü Quran nüsxələri və digər kitabları İranın milli kitabxanalarını bəzəyən M.Cazibi bizim üçün doğma və qiymətli edən poeziyası, “Cüngül-mühümmat” (“Mühüm cümlələr”) adlı iri həcmli əlyazmasında toplanan şeirləridir. Bu əlyazmada şairin öz şeirləri ilə yanaşı, yetmişdən artıq İran və Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən də nümunələr verilmişdir. Nizami, Xaqani, Füzuli, Xətayi, Nəbati, Aciz, Ətiqi, Nişat Şirvani, Cariyə, Mücrüm, Dilsuz, Divani və s. bu kimi Azərbaycan şairlərinin seçmə qəzəl, qəsidə və digər formalı şeirlərini “Cüngül-mühümmat”a daxil edən M.Cazib yeri gəldikdə Hafiz, Sədi, Ənvəri, Cami, Sənai, Xəyyam kimi İran şairlərinin də irsinə müraciət etmişdir.

Dörd yüz səhifədən ibarət olan bu qiymətli kitabı M.Cazib hicri-qəməri tarixi ilə 1293-cü il səfər ayının 17-də (miladi tarixi ilə 15 mart 1876-cı il) bitirmişdir ki, bu zaman şairin 66 yaşı var idi. Hazıda Cazibin nəvəsi, müasir Güney Azərbaycanı şairlərindən olan Hacıağa Rəsul Nəhalidə olan bu qiymətli kitab, təəsüf ki, indiyə qədər çap olunmamış, M.Cazibin nə elmi, nə də bədii irsi tədqiq edilməmişdir.

Təvəllüd tarixi kimi M.Cazibin ölüm ilə də mübahisəlidir. Doktor C.Heyətin qənaətinə görə “M.Cazib şəmsi 1260-cı ildə (m.1880) vəfat etmişdir”. M.Kəriminin fikrincə, şair “1311-ci hicri-qəməridə (m.1893), 100 il bundan öncə dünyadan köçüb”. Qeyd edək ki, M.Cazibin “100 il bundan öncə dünyadan köçdüyünü” M.Kərimi “Zəncanlı şair Ətiqi” adlı məqaləsində də təkrar edir.

Ərəb dilindəki cazib – cəlb edici, cəzb edici sözünü özünə təxəllüs seçməkdə yanılmayan Məhəmmədkazım Xoini şeirlərini Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazmış, hər üç dildə mükəmməl

sənət nümunələri yarada bilmişdir. Qəzəl, qəsidə, məsnəvilərlə yanaşı, Peyğəmbər və imamların şənində şeirlər qoşan şairin elə əsəri vardır ki, bir misrası Azərbaycan, ikinci misrası isə fars dilindədir. Müləmmə adlanan bu cür orijinal şeirlər yazmaq, heç şübhəsiz ki, şairdən yüksək istedad, bacarıq və hər iki dili mükəmməl bilməyi tələb edir.

Şeir dili oğrazlı, oynaq və lakonik olan şairin lirikasında baş və aparıcı mövzunu saf və səmimi məhəbbətin tərənnümü təşkil edir. O, şeirlərinin birində yazır:

**Cazibi salma bəlayə, ey nigari-dilbərə,
Dərdi-hicranə onu gəl eyləmə sən mübtəla,
Bir belə nazü təkəbbür sən ona bilmə rəva,
El bilir, aləm bilir mən aşiqi-divanəyəm.**

Qəzəllərindəki bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, orijinal ifadə tərzinin gözəlliyi oxucu qəlbini rıqqətə gətirən M.Cazib həqiqi aşiq, böyük lirikdir. Onun lirik qəhrəmanının sevdiyini cənnət içində bəslənən huriyi-qılmana belə dəyişmək niyyəti yoxdur. Şairin lirik qəhrəmanı iqrar edir ki, əgər yarımın qəddi-rənası başımın üstünə kölgə salsa, mən o kölgəni, o sərinliyi cənnət içindəki tuba ağacının kölgəsinə dəyişməyəm. Fikirlərini bir qədər də davam etdirən şair yazır:

**Ol vəqtdən ki, mülki-cünunun əmiriyəm,
Tacü nigünü şövkəti-Kəsrəyə baxmaram.
Qəsri-vüsali icrə mənə gər verə məqam,
Əflak içində ərşi-müəllayə baxmaram.**

M.Cazib şeirlərindən birində yazır ki, ovçunu görən ov canını ondan qurtarmaq üçün qaçıb aradan çıxmağa cəhd edər, amma mən yarımın buruq-buruq tellərinin kəməndinə elə kiriftar olmuşam ki, nə ondan qaçmağa meylim, nə də gücüm var. “Mənim tək aşiqi-sadiq dəxi gəlməz bu dünyaya”, – deyə özünü həqiqət

yolunda edam olunan Həllac Mənsurun varisi elan edən şair bildirir ki:

**Keçibdir dərdi-dərmandan mənim, ey Cazibi-miskin,
Dəvayi-dərd üçün ol Heydəri-kərrarə həsbəndəm.**

M.Cazibin təsvir etdiyi gözəl qənirsiz, cazibədar, həddən ziyadə lətafətlidir. Onun aya bənzər gül camalı o qədər yaraşıqlıdır ki, ondan Musa kimi yədi-beyza (Musa peyğəmbərin əlini qoltuğundan çıxararkən əlinin nurlanması, ağ əl – İ.Q.) zahir olur. Sevgilisinə xitabən:

**Bu silsileyi-zülf ilə yüz Yusifi-Misri,
Bənd eyləmişən cahı-zənəxdan arasında -**

söyləyən şair sual edir ki:

**Gər bəhr deyilsən, nə səbəbdən dürrü mərcan,
Zahir edisən o ləbi-xəndan arasında?**

Çox təəssüflər olsun ki:

**Gər Xülddə muxtar edələr Cazibi-zarı,
Sən şuxu sevər huriyi-qılman arasında-**

kimi yüzlərlə dərin məzmunlu və orijinal beytlərin müəllifi, elm və yüksək istedad sahibi olan M.Cazib indiyə qədər tədqiqatlardan kənar qalmış, irsi çap olunub oxuculara çatdırılmamışdır. İnanmaq istərdik ki, bu istedadlı şairin irsi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edəcək və M.Cazib ədəbiyyat tariximizdə layiq olduğu qiymətini alcaqdır.

1999-cu il

**"Türk dünyası" qəzeti, 27 noyabr 2010-cu il, N 11*

MƏHƏMMƏD BAĞIR XALXALI VƏ ONUN “SƏLƏBİYYƏ” MƏSNƏVİSİ

XIX əsri ikinci yarısından başlayaraq Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmaqda olan realist-satirik təmayüllü poeziyanın formalaşmasında müstəsna xidmətləri ilə seçilən, istər lirik, istərsə də epik əsərlərini xalqın başa düşəcəyi anlaşıqlı, sadə və rəvan dildə yazan “Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali, demək olar ki, Azərbaycani-əcəmdə (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur- İ. Q.) bu vaxta qədər (XX əsrin əvvəllərinə qədər- İ. Q.) zühur edən türk şairlərinin ən müqtədir və rəvantəblisidir”¹. Daha çox Cənubi Azərbaycan realist-satirik şeirinin müqəddiməsi hesab edilən məşhur “Sələbiyyə” məsnəvisi ilə tanınan M.B.Xalxali, eyni zamanda əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazan lirik şeirlər ustasıdır.

Əsli Xalxal vilayətinin Qarabulaq kəndindən olan Məhəmməd Bağır Xalxalının təvəllüd tarixi barədə fikirlər mübahisəlidir. M.B.Xalxalının ilk tədqiqatçısı hesab edilən F.Köçərli “Sələbiyyə”ni imkanları daxilində təhlil etsə də, şairin ölüm və doğum tarixi barədə heç bir məlumat verməmişdir. Digər görkəmli bir alim, yəni Məhəmmədəli Tərbiyət isə şair haqqında yalnız aşağıdakıları yazmaqla kifayətlənmişdir: “Məhəmməd Bağır Xalxalın Qarabulaq kəndindəndir. O, hicri-qəməri 1310(1892)-ci ilədək yaşamışdır. Onun aydın və fəhəhətli dillə yazdığı “Sələbiyyə” məsnəvisi dönə-dönə çap edilib yayılmışdır.”²

M.B.Xalxalının şəxsiyyəti və həyat yolu barədə nisbətən geniş məlumata şairin divanını çapa hazırlayan bacısı oğlu İbrahim Təvəkkülünün qeydlərində rast gəlirik. “Divan”a müqəddimə yazan

¹ F. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1981, səh. 363

² M. Tərbiyət. Dənışməndani-Azərbaycan, Azərənşr, Bakı- 1987, səh. 217

İ.Təvəkküli onun anadan olma tarixini göstərməsə də, Nəsirəddin şah zamanında yaşadığını və Müzəffərəddin şahın hakimiyyətinin (1896-1907) ortalarında, 72 yaşında vəfat etdiyini göstərmişdir.³

Bir məsələni irəlicədən qeyd etməyi lazım bilir ki, M.B.Xalxalının tərcümeyi-halı barədə İ.Təvəkkülidən sonra fikir söyləyənlərin əksəriyyəti bu müqəddiməni əsas götürmüşlər.

Digər bir məxəzdə Xalxali rəvan təbə malik, əsərini (“Sələbiyyə”ni – İ.Q.) çox aydın və şirin dildə yazan sənətkar kimi təqdir olunsə da, həyatı barədə heç bir məlumat verilmir.⁴

Akademik F.Qasımsadə M.B.Xalxali barədə özünə qədər aparılan araşdırmaları ümümləşdirərək yazır: “O, Xalxal dairəsinin Qarabulaq kəndində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Şairin təvəllüd və ölüm tarixi haqqında dürüst təyin edilmiş məlumat yoxdur. Onun həmyerlisi İbrahim Təvəkkülünün qeyd etdiynə görə, Xalxali Müzəffərəddin şah Qacar hakimiyyətinin ortalarında, təxminən 72 yaşında ölmüşdür. Bu məlumata əsasən demək olar ki, Xalxalının təvəllüd tarixi təxminən 1829-cu, ölümü isə 1901-ci ilə təsadüf edir”.⁵

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə M.B.Xalxalının təvəllüd və ölüm tarixi ilə bağlı aşağıdakıları oxuyuruq: “O, təxminən XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illəri arasında yaşamış, 72 yaşında ölmüşdür”.⁶ F.Qasımsadə başqa bir tədqiqatında yazır: “Şairin təvəllüd və ölüm tarixi haqqında qəti və doğru məlumat yoxdur”.⁷

“Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası” kitabında şairin təvəllüd və ölüm tarixi barədə aşağıdakılar qeyd olunur: “Döğulduğı il məlum deyildir. Lakin təxminən güman olunur ki,

³Xalxali. Divane-ədəbiyyat, 1319 (1940), səh. 3

⁴ Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, EAAZF nəşriyyatı, Bakı- 1944, səh. 106

⁵F. Qasımsadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər, V. İ. Lenin adına API-nin nəşriyyatı, Bakı- 1960, səh. 128

⁶Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı- 1960, səh. 168

⁷F. Qasımsadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı- 1974, səh. 400

hicri 1311-ci ildə (miladi 1893-cü il) 70 yaşında vəfat etmişdir. Vəfat tarixini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, o, hicri 1246-da (miladi 1830-cu ildə) doğulmuşdur”⁸.

XIX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndələri olan M.M.Şükuhi, Ə.Qaracadği və M.B.Xalxalının əsərlərinin müəyyən bir qismi toplanmış “Cənub ulduzları” kitabına yazılmış müqəddimədə də, demək olar ki, yuxarıda göstərilənlər dolayısı ilə təkrarlanmış, yeni bir sübut göstərilməmişdir.⁹

Cənubi Azərbaycan müəlliflərindən Əli Müdərris İbrahim Təvəkküliyə əsaslanmaqla “Reyhanətül-ədəb” adlı kitabının ikinci cildində M.B.Xalxali haqqında məlumat verir, doğum tarixi barədə bir söz deməsə də, ölüm tarixini məlumatı hansı mənbədən götürdüyünü göstərmədən aşağıdakı kimi verir: “Xalxali 1316-cı ilin 14 şəvvalında, şənbə günü vəfat etmişdir”¹⁰. Hicri-qəməri ilə göstərilən bu tarix miladiyə çevrildikə 4 mart 1899-cu ilə bərabər olur.

Doktor Cavad Heyət də məlum kitabında M.B.Xalxali barədə danışmış, şairin təvəllüd və ölüm tarixi barədə konkret bir fikir söyləməmişdir.¹¹

M.B.Xalxalının təvəllüd və ölüm tarixi barədə ən geniş məlumatı İran müəlliflərindən X.Sadiqin “Yeddi məqalə” kitabında rast gəlirik. Kitabındakı yeddinci məqaləni M.B.Xalxalının həyat və yaradıcılığına həsr edən müəllif özünəqədərki tədqiqatçılardan fərqli olaraq İbrahim Təvəkkülinin şairin divanına yazdığı müqəddiməyə yox, əldə etdiyi yeni məlumatlara əsaslanır. O, M.B.Xalxalının vətəninə məktub

⁸Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı- 1981, səh. 90

⁹Cənub ulduzları (Tərtib edənlər: Ə.Hüseyni və Y.Piriyev), “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı- 1984, səh. 9

¹⁰Müdərris. Reyhanətül-ədəb, II cild, Təbriz- 1347 (1968), səh.156.
(AMEA kitabxanasının Şərq zalı, F-5098)

¹¹Cavad Heyət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər, I cild, Tehran-1368 (1989), səh. 133-136

yazaraq şair haqqında məlumatların ona çatdırılmasını xahiş edir və çox keçmir ki, Qarabulaq kəndində yaşayan Əbdül Rəzzaq Bəhmanidən cavab məktubu alır. Bu məktubda şairin nəsil şəcərəsi, tərcümeyi-halı, oğlanları və nəvələri barədə ətraflı məlumatlar verilməklə, o da bildirilir ki, M.B.Xalxalının Azərbaycan və fars dilində çap olunmamış xeyli əsəri qalıb və həmin əsərlər şairin Tehrandə yaşayan nəvəsi tərəfindən saxlanılmaqdadır¹².

Əldə etdiyi faktları tutuşduran X.Sadiq belə bir qənaətə gəlir ki, M.Xalxali hicri-qəməri tarixi ilə 1250-ci ildə (miladi 1834-cü il) anadan olmuş, 1316-cı ildə (1899-cu il) vəfat etmişdir¹³.

Mənbələrin birində M.B.Xalxalının 1829-cu ildə anadan olması və 1900-cu ildə vəfat etməsi qeyd olunmuşdur¹⁴.

Yuxarıda qeyd olunanları saf-çürük etdikdən sonra biz belə bir qənaətə gəlirik ki, İbrahim Təvəkkülünün şairin yaxın qohumu, bacısı oğlu və yazdıqlarını ilk mənbələrdən biri olduğundan daha etibarlı mənbə hesab etmək olar. “Sələbiyyə”nin hicri-qəməri tarixi ilə 1311-ci ildə (miladi tarixi ilə 1893-cü il) tamamlanması və şairin bir neçə il bundan sonra, yəni Müzəffərəddin şahın hökmranlığının ortalarına qədər yaşaması və İ.Təvəkkülünün yazdığı kimi, “72 il ömür sürməsi”, onun 1829-1999-cu illər arasında yaşadığının daha dəqiq tarixi kimi götürülə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, İ.Təvəkkülünün göstərdiyi “72 il” hicri-qəməri tarixi ilə olduğundan, miladi tarixə çevriləndə 70 ilə bərabər olur.

Əldə edilən fakt və məlumatları nəzərə alaraq belə bir fikrə gəlmək olar ki, M.B.Xalxali 1829-30-cu illərdə anadan olmuşdur. Müəlliflərdən biri onun Xalxal vilayətinin Şeyxdərəbad kəndində, başqaları isə Qarabulaq kəndində doğulduğunu qeyd etmişlər. X.Sadiqin fikrincə o, Xalxall əyalətinin Şeyxdərəbad kəndində iri

¹²X. Saiq. “Yeddi-məqalə”, Tehran, “Donyaye-daneş” nəşriyyatı, 1357(1979), səh. 142-198

¹³Yenə orada

¹⁴Ə. Mirəhmədov, Z. Əsgərli. Ədəbiyyat (X sinif üçün dərslik), III nəşri, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1999, səh. 165

torpaq sahibi, mülkədar ailəsində dünyaya gəlmiş və sonralar ailəliklə üç yüz altıмыш nəfərə yaxın əhalisi olan Qarabulaq kəndinə köçmüşlər. M.B.Xalxalının uşaqlıq və ilk gənclik illəri Qarabulaq kəndində keçmiş və o, ilk təhsilini bu kənddə atasından almışdır. Onun atası Axund Molla Heydər mükəmməl təhsil almış bir şəxs olmaqla yanaşı, Xalxal vilayətində sayılıb-seçilən kişilərdən biri olmuşdur.

M.B.Xalxali on dörd yaşında ikən təhsilini davam etdirmək üçün Zəncan şəhərinə yollanır, bir müddət oradakı mədrəsələrdə oxuduqdan sonra Qəzvin şəhərinə gedir və orada zəmanəsinin tanınmış alimlərindən olan Axund Molla Qapuz Amadinin tələbəsi olur. Bir müddət Qəzvinde yaşayan və orada təhsil alan (bunun neçə il və hansı illər olduğunu müəyyənləşdirmək olmadı – İ.Q.) gələcək şair yenidən Zəncana dönür və burada “Mədənül-əsrar” (“Sirlər mədəni”) və “Səidül-üqud” (“Xoşbəxtlik cəvahirləri”) kitablarının müəllifi olan müctəhid Molla Əli Zəncanidən dərs alır. İ.Təvəkkülünün yazdığına görə, təhsilini bitirdikdən sonra doğma yurduna qayıdan Məhəmməd Bağır şəriət məhkəmələrində çalışır, atasının ölümündən sonra mülklərini idarə etməklə yanaşı, məktəbdarlıqla da məşğul olur¹⁵.

İ.Təvəkkülünün yazdıqlarından anlaşılır ki, M.B.Xalxali zəmanəsinin ziyalıları, o cümlədən Nəsirəddin şahın yaxınları arasında böyük hörmət sahibi olmuşdur.

“Yeddi məqalə” əsərinin müəllifi qeyd edir ki, el arasında M.B.Xalxali çox böyük hörmət və nüfuza malik idi. Xalxalilər ailəsi öz mülkləri daxilində məhkəmə işlərini özləri aparar, hökmləri də özləri həyata keçirərdilər. Atasının vəfatından sonra mülkləri idarə etmək ixtiyarı M.B.Xalxaliyə keçdiyindən, onun imzası ilə təsdiqlənməyən heç bir sənədin bu mülklərdə hüquqi əsası yox idi. O, özü mülkədar olsa da, tərəqqipərvər bir adam idi və mülklərini ədalətlə idarə edir, qaygısını rəiyyətdən əsirgəmirdi.

¹⁵Xalxali. Divane-ədəbiyyat, Tehran, 1319 (1940), səh. 3

Əbdül Rəzzaq Bəhmanın məktubuna əsaslanan X.Sadiq qeyd edir ki, M.B.Xalxalının beş oğlu olmuş və böyük oğlu Mirzə Əli də atası kimi əvvəlcə ailədə, sonra isə Zəncanda mükəmməl dini təhsil almışdır. Atasının ölümündən sonra onun işlərini davam etdirən Mirzə Əli “Eşqi” təxəllüsü ilə şeirlər də yazmış və onun təxminən iki min beytlik şeirləri Tehrandə yaşayan oğlu tərəfindən saxlanılmaqdadır. Yenə həmin məktuba əsasən X.Sadiq bildirir ki, M.B.Xalxalının digər nəvə, nəticələri babalarının əsərlərinə olduqca laqeyd yanaşır və onun zəngin ədəbi irsinə maraq göstərmirlər¹⁶.

M.B.Xalxali 1900-cu ildə vəfat etmiş və Qarabulaq kəndindəki qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur.

M.B.Xalxalının həyatı və yaradıcılığından bəhs edən müəlliflərin yazdıqlarına görə, müəllifin Azərbaycan türkcəsində bir neçə iri həcmli əsəri, doğma dilindən başqa, fars və ərəb dillərində yazdığı xeyli sayda lirik şeirləri də olmuşdur. Lakin əfsuslar olsun ki, bu zəngin ədəbi irsdən günümüzdə qədər Azərbaycan dilində yazılan qırx qəzəl, on bir rübai, üç təniz, bir neçə müxtəlif məzmun və formalı şeir, məşhur “Sələbiyyə” məsnəvisi, fars dilində yazılan iyirmiyə qədər qəzəl və otuz dörd müəmma gəlib çatmışdır. Fərhəng Xaknijadın bir neçə mənbə əsasında toplayıb tərtib etdiyi və mükəmməl nəşr adlandırdığı, Rəsul İsmayilzadə Düzəlin müqəddimə yazdığı və hələlik M.B.Xalxalının əsərlərinin son nəşri olan “Molla Məhəmməd Bağır Xalxali. “Sələbiyyə” və başqa şeirlər” adlı kitaba şairin “Sələbiyyə” poeması ilə yanaşı, Azərbaycan dilində müxtəlif janrlarda olan altmış beş, fars dilində isə iyirmi səkkiz şeiri daxil edilmişdir¹⁷.

¹⁶ X. Sadiq. Göstərilən əsəri, səh. 149

¹⁷ Molla Məhəmməd Bağır Xalxali. “Sələbiyyə” və başqa şeirlər”, “Əlhüda” nəşriyyatı, Tehran – 1379 (2001-ci il)

M.B.Xalxalının şeirləri sağlığında nəşr olunmasa da, məşhur “Sələbiyyə” məsnəvisi tamamlandığı ildə, yəni hicri-qəməri tarixi ilə 1311-ci ildə (M: 1893) Təbrizdə çap olunmuş və sonrakı çapların, demək olar ki, hamısı bu nəşrə əsaslanmışdır. Şairin ədəbi irsinin ən əhatəli nəşrlərindən biri İbrahim Təvəkkülünün hicri-şəmsi tarixi ilə 1319-cu ildə (M: 1940) Tehrandə çap etdirdiyi divandır¹⁸. Bu kitaba “Xalxalının “Sələbiyyə” əsəri, otuza qədər qəzəli, farsca və azərbaycanca iyirmiyə yaxın müəmmaları, cinasları, bir neçə kiçik saqınaməsi, məsnəvisi və başqa müxtəlif parçaları daxil edilmişdir”¹⁹. Yüz qırx dörd səhifədən ibarət olan bu divan İ.Təvəkkülünün müqəddiməsi ilə başlanır. Müqəddimədən sonra şairin fars dilində yazdığı şeirlər, sonra isə azərbaycanca şeirləri verilmişdir. Divanın 50-144-cü səhifələri isə “Sələbiyyə”nin mətnindən ibarətdir.

M.B.Xalxalının əldə olan əsərləri bütöv şəkildə kiritil, yaxud latın əlifbasına çevrilib nəşr olunmasa da, müəyyən qismi “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”²⁰ və “Cənub ulduzları”²¹ kitablarında dərc olunmuşdur.

M.B.Xalxalının ədəbi irsi indiyə kimi ayrıca, müstəqil tədqiqat obyekti kimi seçilib tədqiq olunmasa da, müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı müəlliflər yeri gəldikcə ondan da bəhs etmiş və şairi zamanəsinin tanınmış qələm və fikir adamlarından biri kimi qiymətləndirmişlər.

Fikrimizcə, şairin irsi, xüsusilə “Sələbiyyə” haqqında ən dolğun və sistemli məlumatlar F.Köçərliyə məxsusdur. F.Köçərli şairin digər əsərləri ilə tanış olmamış və bunu özü etiraf edərək yazmışdır: “Mirzə Məhəmməd Bağırın ancaq bir əsəri-mətbuu

¹⁸Divane- Xalxali. Tehran, 1319; Bax: AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifrə XVI- 1506: 5733

¹⁹F. Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər, V. İ. Lenin adına APL-nin nəşriyyatı, Bakı-1960, səh. 129

²⁰Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1981, səh. 90-99

²¹Cənub ulduzları (Tərtib edənlər: Ə.Hüseyni və Y.Piriye), Bakı-1984, səh.186-255

“Sələbiyyə”- “Tülkü” adında ki, nəzm ilə inşa olunubdur, bizə məlumdur. “Sələbiyyə”dən qeyrisini görməmişik və anladığımıza görə, ondan səva özgə bir əsəri olmayıbdır”²².

M.B.Xalxalini “Azərbaycan şairlərinin ən açıq və aydın fikirli və ən salamat əndişəli şairlərindən birisi”²³ hesab edən F.Köçərli onu Şərfin böyük mütəfəkkirləri olan Mollayi-Rumi və Məhəmməd Füzuli ilə müqayisə edir, şairin “Sələbiyyə”sində əksini tapan məsələlər barəsində mülahizələrini bildirir. Əsəri tədqiq və təhlil edən müəllif son olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, “Qərək, məişətimizə aid bir məsələ və nüktə qalmayıbdır ki, Mirzə Məhəmməd Bağır onlara əl aparmamış olsun; az-çox əhəmiyyətli bir mətləb qoymayıbdır ki, onun barəsində söz danışmasın. Rəyimizcə Xalxalinin “Sələbiyyə” nam kitabçası ədəbiyyat xəzinəmizin ən qiymətli cəvahirələrindən və ən məqbul əsərlərindən birisidir”²⁴.

İ.Təvəkküli “Sələbiyyə”ni müəllifin ən uğurlu əsəri hesab etməklə bərabər, şairin qəzəl və digər şeirlərini də yüksək qiymətləndirir. İ.Təvəkküli onu da qeyd edir ki, bir neçə dəfə çap olunaraq oxucular arasında dərin rəğbət qazanan “Sələbiyyə”nin əvvəlki nəşrlərində çoxlu xəta və yanlışlıqlar mövcuddur. Bunların səbəbini əsəri çapa hazırlayanların naşılığında görən müəllif, M.Füzulinin şeiri köçürərkən mənasını təhrif edən katiblər haqqındakı rübaisini misal gətirir. İ.Təvəkküli onu da bildirir ki, məzmun və mündəricə baxımından maraqlı doğuran “Sələbiyyə” XX əsrin əvvəllərində Qubad Tufani tərəfindən fars dilinə də tərcümə edilmişdir²⁵.

M.B.Xalxalini tədqiq edənlər sırasında akademik F.Qasımzadənin adı xüsusi qeyd edilməlidir. 1944-cü ildə çap olunan bir kitabda qısa şəkildə şairin “Sələbiyyə”sindən ictimai

²²F. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1981, səh. 363

²³Yenə orada, səh. 364-365

²⁴Yenə orada, səh. 381

²⁵Xalxali. Divane-ədəbiyyat, 1319(1940), səh. 3-4

satira kimi bəhs edən müəllif²⁶ sonrakı tədqiqatlarında mövzunun əhatə dairəsini daha da genişləndirmiş, “Sələbiyyə”ni “XIX əsr Cənubi Azərbaycan realist ədəbiyyatının, xüsusilə, satiranın inkişafı tarixində təqdirə layiq əsərlərdən biri”²⁷ kimi xarakterizə etmişdir. Müəllif sonralar çap etdirdiyi kitablarında da M.B.Xalxalidən və onun “Sələbiyyə”sindən bəhs etmiş, poemanın quruluşu, mövzu, məzmun, ideya, dil və üslub xüsusiyyətləri barədə maraqlı və inandırıcı mülahizələr irəli sürmüşdür²⁸⁻²⁹.

M.B. Xalxalidən bəhs edən müəlliflər qeydsiz-şərtsiz olaraq onu zəmanəsinin görkəmli şairi kimi təqdir etmiş və fikirlərini, əsasən, onun “Sələbiyyə” məsnəvisi üzərində qurmuşlar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Xalxali yüksək poetik zövqlə həm klassik üslubda, həm də xalq şeiri puhunda yazılmış lirik şeirlərin də müəllifidir. Azərbaycan və fars dillərində yazdığı qəzəllərində rəngarəng məcazlar sistemi yaradan, bədii dilin imkanlarından məharətlə istifadə etməklə insan qəlbini rıqqətə gətirən şair qəzəllərinin birində yazır:

**Dilbərə bax, gör necə cananədir,
Almağa can işvəsi mərdanədir.
Qoy dolanım başına pərvanə tək,
Eşq oduna yanmağa pərva nədir?
Zülfünə könlüm necə tutsun qərar?
Dəstələrin hər biri bir yanədir.
Düş çölə, Bağır, nə əcəb yatmısan?
Qoy deyələr bu gədə divanədir!³⁰**

²⁶Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, EAAzF nəşriyyatı, Bakı-1944, səh. 106

²⁷Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı-1960, səh. 171

²⁸F. Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər. V.İ. Lenin adına API nəşriyyatı, səh.128-133

²⁹F. Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1974, səh. 400-403

³⁰CAƏA, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1981, səh.96

Bir neçə beytini nümunə kimi göstərdiyimiz bu oynaq qəzəldə şairin yüksək ilham və istedadının şahidi oluruq. M.B.Xalxailnin başqa qəzəlləri də bu qəbildəndir. Qəzəllərini “Bağır” təxəllüsü ilə yazan sənətkar başqa bir əsərində məşuquna müracət edərək yazır:

**Yandırdı dağü daşı yanar ahımın odu,
Bilməm nədən o daş ürəyin bircə yanmırı?³¹**

Şairin “Şüglüm yetib fəğanə,,”, “Eləsə”, “Gəl ey edən..”, “Sərvə baxmaz..”, “Eyləmişəm” qəzəllərində də eyni mənzərənin şahidi olur, gözəlin, aşiq və məşuqun munis, pak və bakir duyğuları ilə baş-başa qalırıq.

Etiraf etməliyik ki, M.B.Xalxalının istər bir şair, istərsə də bir mütəfəkkir kimi böyüklüyü onun mənalar xəzinəsi olan “Sələbiyyə” əsərində daha aydın nəzərə çarpır. Əsər şairin ömür və yaradıcılıq illərinin kamillik dövründə yazılaraq tamamlanmış və ədib çoxillik həyat təcrübələrinə əsaslanaraq dünya işləri barədə qənaətlərini ümumiləşdirmişdir. Poemanın yazılma tarixi və özü haqqında qısa məlumatı şair əsərin sonluğunda, xitaməsində aşağıdakı şəkildə qeyd etmişdir:

**Xəbər alsa biri adımı bilfərz,
Özüm öz adımı qoy eyləyim ərz.
Fünuni-mərifətdən haliyəm mən,
Məhəmməd Bağır Xalxaliyəm mən.
Bu fərdin axirən nəzmi-səbavi,
Bəyan eylibdi tarixi-kitabı.**

³¹Yenə orada, səh. 98

Bu parçadan anlaşıldığı kimi, şair əsərin yazılma tarixinə işarə etməklə onu “Xalxaliyəm” sözündə maddeyi-tarix kimi göstərmişdir ki, əbcəd hesabı ilə bu tarix hicri-qəməri 1311-ci ilə təsadüf edir. Miladi tarixinə çevirdikdə bu tarix 1893-cü ilə uyğun gəlir.

XIX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə poeziyası barədə yazan müəlliflərin əksəriyyəti “Sələbiyyə”ni Cənubi Azərbaycanda yaranan realist-satirik poeziyanın müqəddiməsi hesab edirlər. Daha çox maarifçilik ideyaları ilə səsləşən əsərin mövzusu Şərq və türkdilli xalqların ədəbiyyatında işlək süjetlərdən olan tülkü haqqında nağıl və təmsillərdən götürülərək zəmanəyə uyğun bir biçimdə oxuculara təqdim olunmuşdur. Bu alleqorik poemada yeri gəldikcə lirik parçalardan da məharətlə istifadə olunmuş və bunlar birbaşa ideyanın açılışına xidmət göstərmişdir.

Süjet xəttinin əsasını Tülkü barədə verilən 82 hekayət təşkil etsə də, əslində bu şərti xarakter daşıyır və yeri gəldikcə ayrı-ayrı haşiyə və ricətlərlə şair dünya hadisələrinə münasibətini, duyğu və düşüncələrini də bəyan edir. Ən əsası XIX əsr Cənubi Azərbaycan həyatının elə qlobal cəhəti yoxdur ki, əsərdə onlara ya birbaşa, ya da dolayısı ilə münasibət bildirilməsin. Qəhrəmanları müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir olunan, hadisələrin əksəriyyəti güclü ilə gücsüzün yaşamaq uğrunda mübarizəsi fonunda təqdim edilən əsəri oxuduqca cəmiyyətin əxlaq normaları, adət-ənənələr və məişət mənzərələri göz önündə canlanır.

Poema nağılvari bir təhkiyəüsulu ilə başlayır. Tülkünün qayğı və çətinliklərlə dolu həyatı, balalarının açlığına və ailəsinin məşəqqətinə dözə bilməyərək haldan-hala düşən vəziyyəti lakonik, axıcı və anlaşıqlı bir dil ilə təsvir olunur. Balalarını açlıqdan, ailəsinə səfalətdən qutarmaq üçün pələnglə vuruşmağa hazır olan Tülküyə də, onun qoca anasına və ailəsinə də adamın yazdığı gəlir.

Şairin təsvirində Tülkü ziddiyyətli xarakterə malik bir obrazdır. Heyvanlara münasibətdə əlsiz-ayaqsızlara, özündən gücsüzlərə zülm edən, güclülərin qabağında hiyləgərcəsinə boyun bükən bu kələkbaz xain ikiüzlü insanların timsalı kimi düşünülse

də, şair onun simasında, eyni zamanda qayğıkeş bir ailə başçısı, yaxşı oğul, sədaqətli ər və cəfakeş bir ataya xas olan cəhətləri də ümumiləşdirmişdir. Ailəsindən ayrılıb dolanışıq dalınca İsfahana yollanarkən Tülkünün dilindən anasına deyilən aşağıdakı misralar dediklərimizə əyani sübutdur:

**Nə zəhmətlər məni çəkdiñ böyütdün,
Çəkib xunabələr bu həddə gətdin.
Gözümdən ağlayan vaxtda öpərdin,
Durardın ağzıma əmcək təpərdin.
Baxanlar surətimdən iyrənərdi,
Bu çirkli əllərimdən çiyənərdi.
Bu cür boynuma qolların salardın,
Tutub başdan-başa duz tək yalardın.
Sənə xidmət edəm, vallahi, min il,
Əvəz bir gecəyə olmaz yəqin bil.**

Ailəsi ilə münasibətdə nəcib xüsusiyyətlərə malik olan Tülkü şəxsi mənafeyi üçün başqalarının tora düşməsinə və hətta həlak olmasına belə razı olur. Onun zülmü ilə toyuq həlak olursa, hiyləsi ilə Qurd tora düşür və beləliklə, Tülkünün xarakterindəki ikilik açıq-aydın görünür.

Poemada insanın yaşayışı, məişəti barədə düşüncələrini əxlaqi nəsihətlər şəklində təqdim edən müəllif ikiarvadlılıq, kəbin, qadının ər evində çəkdiyi məşəqqətləri ustalıqla təsvir edərək ictimai eyıb və bəlalara protest kimi səslənən mükəmməl ictimai satirasını yaradır. Müəllif Tülkü ilə Xoruzun mükəliməsində qanunsuzluqların hökm sürdüyü cəmiyyətdə əzənlərlə əzilənlərin halını təsvir edərək oxucularda zalımlara, zülmə idarə olunan dünyaya qarşı nifrət hissi oyadır.

“Sələbiyyə” məsnəvisindəki qoca Qurd obrazı ürəyində mərhəmətə yer olmayan adamların ümumiləşdirilmiş obrazı, zülmün simvolu kimi düşünülmüşdür. Artıq gücdən düşmüş, əlindən bir iş gəlməyən Qurdun görüşdükləri zaman Tülküyə özünün

keçmiş barədə söylədikləri onun portretini tam aydınlığı ilə oxucunun gözləri qarşısında canlandırır:

**Nə çox baş verdi məndən zülmü bidad,
Əlimdən göylərə qovzandı fəryad.
Gəlir yadıma bir gün bir cavanın,
Haman bu dərədə kəsdim amanın.
Cavan oğlan idi, xətti gəlməmişdi,
Cavanlığından muradın almamışdı.
Tərəhhüm etməyb qanını tökdüm,
Yetən saatda qarnını sökdüm.**

Qurdun simasında insan qanına susayan qəddar və ürəkləri fitnə-fəsad yuvaları olanlara nifrətini açıq şəkildə bildirən müəllif insanların ürəyinə rəhm salmaqla onları bəd əməllərdən çəkəndirməyə, yolundan azmışları doğru yola yönəltməyə çalışır.

Böyük realist olan M.B.Xalxali “Sələbiyyə”də əxlasız, ərinə xəyanət edən qadınlarla yanaşı, məişətcə pozğun, şorgöz, çoxarvadlı kişiləri də kəskin şəkildə tənqid edir, əxlaqi nəsihətlərlə qadın və kişilərə onların vəzifələrini xatırladır. Ailənin qorunmasında, uşaqların tərbiyə edilməsində qadının rolunu yüksək qiymətləndirən şair qadından birinci növbədə namuslu və ərinə, ocağına sadıq olmağı tələb edir. M.B.Xalxaliyə görə, qadın dörd sifətə malik olmalıdır ki, bunlardan birincisi həya, ismət, ikincisi məhəbbət, üçüncüsü xoş xasiyyət, dördüncü isə səliqə və təmizlikdir.

Şairin təsvirində dünya iki qütbə bölünüb. Bir tərəfdə harınlar, digər tərəfdə səfillər, ac-yalavaclar.

**Birisinə müyəssər nazü nemət,
Birisi ac, çəkər yüz min məzəmmət.
Birisi çiyriyb yağlı pilovdan,
Birisi doymayıbdır nani-covdan.**

**Birisinin yağar dövlət başından,
Birisi görməyib bir pul yaşından.
.. Biri atlas tuman geymiş damaxlı,
Birinin bir tumanı var yamaxlı.
Birinin mənzili qəsrül-kəramə,
Biri həsrət qalıb bir hisli damə.**

M.B.Xalxalının məsnəvisində təsvir olunan hadisələr nə qədər sadə görünürsə, onlardan doğan məntiqi nəticə bir o qədər dərin və hikmətamizdir. Əsərin süjet xəttinə daxil olan hadisələr şairin lirik ricaləri, məzmunu gözəlləşdirmək və ideyanın təsir gücünü artırmaq üçün işlətdiyi haşiyələrlə elə qaynaıb-qarışmış və əsərin həm kompozisiyasına, həm də mahiyyətinə elə gözəllik gətirmişdir ki, əsəri həyəcansız oxumaq olmur. Həç şübəsiz ki, bu əsər M.B.Xalxali ədəbi irsinin qiymətli bir incisi olmaqla yanaşı, XIX əsər Azərbaycan şeirinin də parlaq və əbədiyaşar nümunələrindən biridir.

2009-cu il

**İlk dəfə çap olunur*

MƏŞRUTƏ DÖVRÜ ƏDƏBİYYATI (1906-1911-ci illər)

Dünyanı təlatümə salan 1905-ci il Birinci rus inqilabı bir sıra Şərqi ölkələri kimi İranda da azadlıq uğrunda mübarizə və milli şüurun oyanmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Bu inqilabın təsiri ilə baş vermiş Məşrutə inqilabı (1905-1911) İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da əhalinin siyasi fəallığının artmasına, ölkədə demokratik ideya və fikirlərə marağın kifayət şədər güclənməsinə səbəb oldu. Hərəkatın ilk mərhələlərində Tehrandə tərəqqipərvər ziyalılar tərəfindən “İnqilab komitəsi”, “Maarif əncüməni”, Təbrizdə “İctimaiyyəun-amiyun” (“Sosial demokrat”) kimi təşkilatlar (1906) yaradıldı və bu təşkilatlar XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illərindən şahlıq rejiminə, mövcud quruluşa qarşı artmaqda olan narazılığı vahid bir məcraya yönəldə bildi. Mərhələ-mərhələ şiddətlənən, adı tarixə Məşrutə hərəkatı kimi daxil olan bu inqilabdan qorxuya düşərək məcburiyyət qarşısında qalan Müzəffərəddin şah Konstitusiyanın (Qanuni-əsas) qəbul edilməsi və Şura Məclisinin (Parlament) çağırılması barədə fərmanlar verdi, lakin həmin vaxt Təbrizdə səltənətdə olan vəliəhd Məmmədli Mirzə fərmanların Azərbaycanda icra olunmasına mane oldu. Bu isə hərəkatın Təbrizdə yenidən şiddətlənərək kültəviləşməsinə səbəb oldu, beləliklə maneə aradan götürüldü, Məşrutə inqilabının qələbə soracağı bütün İrana və dünyaya yayıldı.

Müzəffərəddin şahın ölümündən sonra (1906) hakimiyyətə yiyələnən Məhəmmədli şah fərmanları ləğv edib Məşrutəni bələkdə ikən boğmaq qərarına gəldi. Tehrandə Şura Məclisi topa tutuldu, demokratik düşüncəli ziyalıların bir çoxu faciəli şəkildə öldürüldü. Məmmədli şahın bu bəşər övladına yaraşmayan hərəkatından hiddətlənən qəhrəman Azərbaycan xalqı Səttarxanın (Sərdari-milli) və Bağırxanın (Salari-milli) başçılığı altında ayağa

qalxaraq Məşrutəni qanları və canları bahasına qorudu və onu yenidən İrana qaytardı.

Ölkənin həyatında baş vermiş bu cahanşümul hadisə ictimai-ədəbi fikrdə təsirsiz ötüşə bilməzdi. Bu dövr ədəbiyyatını nəzərdən keçirərkən belə bir halın şahidi oluruq ki, “Məşrutə dövründə ədəbiyyat xalq hərəkatının salnaməsi, dövrün bədii təfəkkür inkişafının, ictimai hiss və həyəcanlarının güzgüsü olmuşdur”.¹

Məşrutə dövrü Güney Azərbaycan ədəbiyyatının əsas, aparıcı qolunu poeziya təşkil edir. Bu illərdə həm doğma Azərbaycan türkcəsində, həm də fars dilində yaranan poetik nümunələrdə milli istiqlalçılıq, vətənpərvərlik, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış, xalqa, millətə səadət və insansevərlik aparıcı mövzular idi. Bu zamana qədər qəzəl, qəsidə və mərsiyələri ilə tanınan Hacı Rza Sərrafın “Ey milləti-İslam, oyan, vaxti-səhərdir” misrası ilə başlanan məşhur müstəzadəni yazması təsadüfi deyildi. Təbrizdə Əliqulu Səfərovun redaktorluğu çıxan “Azərbaycan” məcmuəsinin 2-ci sayında “Bir çətin xahiş” adı ilə çap olunan bu şeiri Məşrutə ədəbiyyatının manifesti, bəyannaməsi, proloqu da adlandırmaq olar.

Şərin ilk misrası ilə oxucunu silkələyən:

**Ey milləti-İslam, oyan, vaxti-səhərdir,
Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən nə xəbərdir.
Dur, vaxti-səhərdir!²-**

xitabı ilə təkcə azərbaycanlılara deyil, bütün Məhəmməd ümmətinə, İslam dünyasına üz tutan şairin hiddəti ipə-sapa yatmır, qəzəbi şahə qalxmış dəniz dalgalarını xatırladır.

Həmvətən və həmdinlərini “Qafil düşübən dinini dünyaya satıbsan!” nidası ilə qəflət yuxusundan ayılmaq istəyən şair hiss və

¹C.Mücri. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı, XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar – 1900-1985-ci illər, Məqalələr məcmuəsi, Bakı, Elm – 1990, səh. 34-40.

²Hacı Rza Sərraf. Divan, Təbriz, 1331 (1912), səh. 75.

həyəcanlarını cilovlaya bilməyərək milləti ittiham etməkdən belə çəkinmir, ürəyi odlana-odlana deyir:

**Yatmaq belə olmaz, bu ölümdən də betərdir,
Dur, vaxtı-səhərdir!³**

Həmvətənlərinin, müsəlman bacı-qardaşlarının halına acıyan, onların hələ də qəflət yuxusundan oyanmağa səy göstərmədiyini görən H.R.Sərraf onları seçim qarşısında qoyur: Əgər qapıldığıın kəsalət və səfalət yuxusundan ayılmasan, həmsayələrin səni tapdalayar. Haqqın nə olduğunu bilə-bilə ondan uzaqlaşdıqca, aqibətin daha da fəna olacaq. Zaman o zamandır ki, “hamı yatmışlar oyanmış, öz eybini qanmışdır. Belə bir əlverişli məqamda hər kimsə yatsa, qanı hədərdir”.

Şair görür və başa düşür ki, millət hələ oyanmaq, haqqını tələb etmək həvəsində deyil. Ürəyində yaraları qövr edə-edə milli-azadlıq mücadiləsinə qalxan qeyri-millətləri onlara nümunə göstərir və beləliklə, əvvəlki çağırış sərt bir kinayə ilə əvəz olunur:

Sən yat, qoy olar dursun, olar çünki bəşərdir!⁴

Bununla da ürəyi soyumayan şair çox ibtəramiz, görk olası, düşündürücü duyğularla rəngləri bir qədər də tündləşdirir. Bir qədər əvvəl müsəlman qardaşlarını oyanıb öz haqqını müdafiə etməyə çağırırdısa, indi bu çağırışa başqa, həm də qəzəbli notlar əlavə olunur:

**Çox tərləmişən, heç xəbərin yoxdur, bişirsən,
Tərpənmə üşürsən.
Çək yorğanı başa, bədənin şıp-şıpa tərdir,
Dur, vaxtı-səhərdir!
Bidərdliyi boşlama, axtarma həmiyyət,
Lazım deyil qeyrət.**

³Hacı Rza Sərraf. Divan, Təbriz, 1331 (1912), səh. 75.

⁴Yenə orada, səh.75.

**Qeyrət dediyin başa bəla, cana xəbərdir,
Dur, vəqti-səhərdir!
Hər kimsə desə millətü din getdi, inanma,
Heç bir sözü qanma,
Qanmazlığının qədrini bil, yaxşı səmərdir,
Dur, vəqti-səhərdir!⁵**

Mübaligəsiz demək olar ki, H.R.Sərrafın bu şeiri, buradakı səmimi və kəskin ifadələr, hadisəyə yanaşma, duyum və deyim tərzü milləti qəflətdən canı-dildən ayılmaq istəyən H.R.Sərrafdan sonrakı qələm əhli və müasirləri üçün örnək olmuş, həyəcan təbili rolunu oynamışdır.

Məşrutə dövrü ədəbiyyatında xalqın təbii arzu və istəkləri ifadə olunduğundan, inqilabi mövzulu əsərlər kütlələr arasında daha tez yayılır, bəzən müəllifləri belə unudulurdu. Bu qəbildən olan əsərlərdə “Səttarxan və xalq azadlığı tərənnüm olunur, mürtəcelər lağa qoyulur, lənətlə yad edilirdilər”⁶. Bu illərin tanınmış şairlərindən biri, əlində silah irticaya qarşı vuruşmuş və “Səttarxan hərəkatının müğənnisi” hesab edilən Mir Əbdülhüseyn Xazin (1873-1918) “Mücahid” adlı şeirində yazırdı:

**Quru söz ilə vəfa toxumun əkmə, yersiz olur,
Bu toxuma qan ilə su verməsən səmərsiz olur.
... Mücahid olmagılən, olsan ol həbib kimi,
Mücahidi-həqq olan həqq yolunda sərsiz olur.⁷**

Həməsrini “Qədəm bu dairəyə qoyma, qoysan eşqilə qoy” çağırışı ilə mübarizəyə səsləyən şair başqa bir şeirində açıq şəkildə bildirir ki, “Nə şahdan çarə var biz millətə yaran, nə məclisdən”.⁸

⁵Yenə orada, səh.76.

⁶M.İbrahimov. Dur, vəqfi səhərdir (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, “Елм” nəşriyyatı, Bakı – 1983 kitabından), səh. 20

⁷Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, “Елм” nəşriyyatı, Bakı – 1983 , səh. 96.

⁸Orada, səh. 96.

Şairin fikrincə, hər bir millət azadlığını özü əldə etməli, istibdadı təməmindən yıxmaq üçün canından keçməli, lakin haqqından keçməməlidir. Bir şeirində oxuyuruq:

**Almışıq Məşrutəni, vəchində canlar vermişik,
Həqqimizdən keçmərik, istər cahan bərbad ola.
Səhldir pirü cavanlar, südəmərlər vermişik,
Almışıq Məşrutəni, ta ki, vətən abad ola.⁹**

Məşrutə dövrü ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri Seyid Əşrəfəddin Gilanidir (1872-1934). O, 1908-ci ildə Rəştdə farsca çap etdirdiyi “Nəsimi-şimal” qəzetində günün aktual problemlərini müzakirə obyektinə çevirir, həm lirik, həm də satirik əsərlərində Məşrutə hərəkatını alqışlamaqla yanaşı, şahlıq üsulidarəsini, mütləq monarxiyanı tənqid etməkdən çəkinmirdi.

“Məşrutə hərəkatı dövründə yazdığı əsərləri ictimai-siyasi satiranın və tənqidi realizmin gözəl nümunələri sayılan”¹⁰ S.Ə.Gilaninin həmin illər yaradıcılığının ən mənalı, dolğun, inqilabi ruhlu əsərlərindən biri “Təraneyi-zəfər” şeiridir.

Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, bu şeir “Nəsimi-şimal”da dərc olunandan az sonra XX əsrin ən böyük romantiklərindən biri olan Məhəmməd Hadi (1879-1920) tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş, Bakıda çıxan “İttifaq” qəzetində işıq üzü görmüşdür (“İttifaq” qəzeti, 26 fevral 1909-cu il, № 47). “Milləti-Təbriz, Xuda yarınız” misrası ilə başlanan şeirdə şair təbrizliləri, Məşrutə hərəkatı iştirakçılarını alqışlayaraq deyir:

**Zülm kökün eylədiniz tar-mar,
Baği-vətən olmalıdır xüldzar,
Qaldı o şanlı adınız payidar,
Fəxri-cahan oldu nigəhdarımız,
Milləti-Təbriz, Xuda yarınız!**

⁹Şeir C.Mücirinin adı yuxarıda qeyd olunan əsərindən götürülüb, səh.44

¹⁰B.Hüseynov. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1975, səh. 57-58.

**Sizsiniz İranda şəcian bu gün,
Millət üçün olmada qurban bu gün,
Ədl sizinlə tapacaq şan bu gün,
Min yaşasın Bağırü Səttarınız,
Milləti-Təbriz, Xuda yarımız!¹¹**

S.Ə.Gilani Məşrutə hərəkatı dövründə yazdığı əsərlərində fədailərin qanı və canı bahasına əldə olunmuş Konstitusiyayı və yeni təsis olunmuş Məclisi alqışlayır və bunlara millətin nicat yolu, ümid yeri kimi baxırdı. Şairin “Qulaq asan kimdir”, “Ey vay, Vətən vay”, “Fətihə”, “Təsniif” və s. bu kimi şeirlərində həmin illərin mübariz əhval-ruhiyyəsi açıq cizgilərlə görünməkdədir.

Dövrün insanı əzən qanunlarına qarşı protest S.Ə.Gilaninin bu illərdə yazdığı şeirlərinin əsas ideya istiqamətini təşkil edir. Onun “Şahnamə”, “Yoxsulların və dövlətlilərin vəziyyətinin müqayisəsi”, “Fəqir-füqərə” kimi şeirlərində ölkədə hökm sürən aclıq, dilənçilik, xalqın acınacaqlı vəziyyətə düşməsi müzakirə obyektinə çevrilir və şair bütün bunlar üçün mövcud rejimi, şahlıq üsul-idarəsini günahkar hesab edir.

Məşrutə hərəkatına həm canı-qanı, həm də bədii yaradıcılığı ilə xidmət edən qələm sahiblərindən biri də Bayraməli Abbaszadədir (1859-1926). İlk şeirlərini “Mirzə Gülzar” təxəllüsü ilə yazan, sonralar özünə “Hambal” ləqəbini seçən B.Abbaszadə Təbrizdə Məşrutə inqilabı ərəfəsində bir çox vətənpərvərlər kimi fədailərə qoşularaq mücahidlərlə birgə mübarizə meydanına atılır, həqiqəti təbliğ edən şeirləri ilə mücahidlərin sevimlisinə, irticaçıların düşməninə çevrilir. Şeirlərini “Molla Nəsrəddin” və onun təsiri ilə çıxan satirik jurnallarda çap etdirən B.Abbaszadənin poeziyasında Güney və İran mövzusu mühüm yer tutur ki, bu da səbəbsiz deyildi. Çünki o, Məşrutə hərəkatının, milli-azadlıq mübarizəsinin bilavasitə iştirakçısı olmuş, xalqın səadəti uğrunda şəhid olmağı özünün ideali elan etmişdi. Fikrimizin təsdiqi üçün “Həllac” adlı şeirin bir neçə misrasına diqqət edək:

¹¹M.Hadi. Seçilmiş əsərləri, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1978, səh. 404-405.

**Mən ruzi-əzəldən demişəm: - Əncümənəm mən,
Gər döysələr, öldürsələr də incimərəm mən,
Söz vermərəm əğyarə, məgər möhtəşəməm mən?
Millət yolunda ölməyə hazır kəfənəm mən.¹²**

Vətən, yurd həsrəti, həmvətənlərinin acınacaqlı taleyini düşünmək, tapdalanmış hüquqlarını cəsarətlə müdafiə etmək B.Abbaszaadənin bu dövr yaradıcılığının baş, aparıcı xəttini təşkil edirdi. “Məşrutə”, “İranlıların naləsi”, “Keçər gedər”, “Gözün aydın”, “Hər yana baxıram” və s. bu kimi şeirlərdə xalqın, ölkənin ümumi mədəni-siyasi vəziyyəti real şəkildə, satirik və yumoristik boyalarla əks etdirilir. “Biləməm nə günah etmişik, ey qadiri-qəhhar” misrası ilə başlanan “İranlıların naləsi” şeiri bu cəhətdən maraq doğurur. Şeirdə oxuyuruq:

**Millət yığılıb Məmdəlini atdı qırağa,
Keçdi qolu qüvvətliyərin əmri qabağa,
Təslim olunub xətti-ədalət bir uşağa,
Başda oturanlar hamısı düşdü ayağa,
İş tərsinə düşdü, bütün aləm dəyişildi,
Qanun pozulub, vəzi-vilayət dəyişildi.¹³**

Vətən, ailə-uşaq həsrəti ilə qəlbi alışıb-yanan, didərgin həyatı yaşayaraq hımballıq, əkinçilik, biçinçilik, çobanlıq, fəhləlik edən Güney zəhmətkeşlərinin arzu və istəkləri, acı fəryadları B.Abbaszaadə satirasının başlıca mövzuları sırasında özünə yer alır və onun “satirası mövzularından, mətləbdən, ideyadan asılı olaraq bəzən gülüşdən göz yaşına, acı qəhqəhələrdən inilti və sızıltıya keçir”.¹⁴

¹²Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild,
“Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1983, səh. 101.

¹³Yenə orada, səh. 100.

¹⁴Mir Cəlil, F. Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı,
“Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1982, səh. 228

“Məşrutə” adlı şeirində “hər yerdə meyvəsi şirin olan bu ağacın, yəni Məşrutənin meyvələrinin hələ kal, yetişməmiş olduğuna işarə edən şair millətin hələ də “şahsevən, köhnəpərəst” olmasından, “qırxiqbaş, qırmızısaqqal”, əmmaməli şəxslərin millətə xəyanət etməyindən acı-acı şikayətlənir və deyir:

**Dəccal da edir cümlə işə indi dəxalət,
Qanun adı dillərdə, fəqət qaldı, daduş can,
Təbrizdə mücahidlərə fərman verən indi,
Haşımdı, Bağırdı, nə qırışaldı, daduş can.
İranda bu gün talibi-Məşruteyi-kamil,
Bir şahdı, Mücəlləldi və Şapşaldı, daduş can.¹⁵**

Şeirdə acı kinayə ilə yanaşı Məşrutə dövründə inqilabçılara qarşı fəal mübarizə aparan İran şahzadəsi Mücəlləlüs-Soltana və vaxtilə Məhəmmədəli şahın tərbiyəçisi olan, Məşrutə hərəkatı dövründə ona məsləhətlər verən çar ordusunun polkovniki Şapşala da ironiyalı bir münasibət bildirilmişdir.

“Şahın gəlməsi münasibəti ilə” adlı satirik şeirində “Dəmə Məşrutə, bizə gəlmə kələk, Nə qanırsan onu sən, ay pəzəvənk”, - misraları ilə Məhəmmədəli şahı tənqid obyektini kimi seçən B.Abbaszadə 1910-cu ildə yazdığı “Süpəhdar” şeirində əvvəllər özünü Məşrutə tərəfdarı kimi göstərən, hakimiyyətdə yüksək vəzifə tutandan sonra Məşrutəyə xəyanət edən və Səttarxanın qətl üçün plan tərtib edən Süpəhdarın iç üzünü oxuculara göstərərək yazırdı:

**Az vur vətəni bir-birə ar eylə, Süpəhdar,
Xoşdur kişidə qeyrətü namus ola, həm ar,
Səndə, de görüm, bu sifətin hansı biri var.¹⁶**

Şeirlərini “Məşuf” ləqəbi ilə yazan Mirzə Cabbar Təbrizdə Məşrutənin qələbəsi münasibətilə yazdığı poetik əsərlərindən birində yazırdı:

¹⁵CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, səh. 99-100.

¹⁶B.Abbaszadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı-1964, səh.33.

**Şükr lillah, yenə səngərdədi millət, yenə amadəyi-cəng,
Yenə Sərdar ilə Salar gəlir əldə tufəng.
Gəlin, ey əhli-xiyaban, düzülək rəzmə gedək,
Vuruşaq əzm ilə, xəsmə eyləyək ərsəni təng.
Sən get, ey düşməni-nadan, özün öz qəbrüvi qaz,
Millətə zülm eləyibsən, get ölüm hökmüvü yaz.
Təbrizə top atanın torpaq atıldı gözüne,
Millətə ağ olan heç vaxt cavabsız qalmaz.¹⁷**

Cənubi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində baş vermiş Məşrutə hərəkatı dövründə inqilabi-ictimai fəaliyyəti və ədəbi yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən, milli-azadlıq mücadiləsində dönməz mövqeyi və heyrətamiz cəsarəti ilə seçilən qələm sahiblərindən biri də Səid Səlmasidir. İyirmi iki illik çox qısa və lakin şərəfli ömrünün bütün şüurlu, yadda qalan illərini xalqının oyanış, dirçəliş və azadlığı yolunda şam kimi əridən:

**Məqsudimiz xilasi-vətəndir, vətən, vətən,
Uğrunda hazırıq ki, edək bəzli-cani-tən¹⁸, -**

deyə məslək və məramını açıq şəkildə bəyan edən Səid Səlmasi yaradıcılığı ilə şəxsiyyəti həmahəng olan nadir şəxsiyyətlərdəndir.

1907-ci ildən başlayaraq S.Səlmasinin imzası mətbuat səhifələrində görünməyə başlayır, Bakıda çıxan “İrşad”, “Füyuzat”, Urmiyada çıxan “Fəryad” kimi mətbu orqanlarda onun kəskin ədəbi və publisistik əsərləri bir-birinin ardınca çap olunur.

İrtica qüvvələri Təbrizdə milli-azadlıq mübarizəsinə əngəl olub pozuculuq fəaliyyətinə başlayanda qəhrəman Azərbaycan xalqının mübarizədən qalib çıxacağına əmin olan gənc şair “İrşad” qəzetində “Müstəbidlərə” adlı çox kəskin bir şeir çap etdirir. Üzünü

¹⁷Sitat C.Mücirinin “Məşrutə dövrü ədəbiyyatı (1901-1917)”adlı məqaləsindədir. Bax. “XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar (1900-1985)-ci illər” kitabı, Bakı, “Elm”, 1990 səh.45.

¹⁸“Fəryad” qəzeti, 3 sentyabr 1907, № 21

Təbrizi qan içində boğmaq istəyən irticaçı qüvvələrə tutaraq onları ittiham edən şair coşqun ruh və dərin bir inamla yazır:

**Müstəbidan, yenə sədd olmayıb rahimizə,
Çünki yox taqətiniz pənceyi-cəngahimizə.
Qan ilə sönməyəcək şölənənən hürriyyət,
Bil ki, qərq eyləyəcək zəhmı xuni-millət...
Müstəbidlər, sizə bir silleyi-tədib urarız,
İntiqam almağa divani-ədalət qurarız.¹⁹**

Yaradıcılıq üslubu etibarı ilə romantik olub daha çox M.Hadiyə yaxınlaşan S.Səlmasi poeziyasının əsas ideya istiqamətini azadlığa və hürriyyətə çağırış meylləri təşkil edir. Qalan bütün şairanə hisslər, həyəcanlar bu baş, əzəli və əbədi mövzu ətrafında cərəyan edir. İlk şeirlərinin birində xalqının inqilabı mübarizəsindən ilham alan, onun xoşbəxt sabahını azadlıq uğrunda çarpışmalarda gören gənc şair yazırdı:

**Şad olur dil görüncə millətimin,
Bir bölük mərifətlə eħrarın.
Qət edirlər qələmlə rişəsini,
Şəcəri-zülm olan məlainin.²⁰**

S.Səlmasi coşqun təbə malik tribun şair idi. Xitablar, hiss və həyəcanlarının pafoslu tərzdə ifadəsi, həyat hadisələrinə ayıq münasibət, romantizminə xas olan mücərrəd ifadələrdən istifadə, yeri gəldikdə müvazinətdən çıxıncaya qədər həyəcanlanma onun lirikasına xas olan başlıca keyfiyyətlərdəndir. Şəxsiyyəti kimi yaradıcılığı da hər cür riyalardan uzaq olan şair inamında da, aldandırlarında da səmimidir. O, nifrətini də, məhəbbətini də açıq şəkildə elan etməkdən çəkinmir. Zülm və istibdada qarşı açıq protest kimi səslənən “Xəyali-mənfur” şeirində şair yazır:

¹⁹“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 3 aprel 1987, № 14.

²⁰“Füyuzat” jurnalı, 24 mart 1907, № 13, səh. 207.

**Çəkil həyatımı tədhiş edən xəyal, çəkil!
Müdam nifrətə bais o hali-tənnazın.
Çəkil də qılma mənə şuxi-məşribanə nigah,
Səbati-əzmimi qırmaz o çeşmi-tənnazın.²¹**

Başqa romantiklər, xüsusilə M.Hadi və A.Səhhət kimi zamanədən şikayət və gələcəyə ümid S.Səlmasi poeziyasında da mühüm yer tutur. O, şeirlərində canlı həyat lövhələri, “oxucunun xəyalında silinməz izlər buraxan mənzərələr yaradaraq”²² onu inandırmağa çalışır ki, gələcək daha gözəl, daha parlaq olacaqdır. Ən maraqlısı odur ki, o, bu qəbildən olan fikirlərini daha çox təbiət təsvirləri fonunda təqdim etməyə çalışır, təbiəti insanla vəhdətdə götürərək təbiətdə baş verən dəyişikliklərin insanların da taleyində baş verəcəyi qənaətinə gəlir. S.Səlmasinin şeirlərinin birində oxuyuruq:

**... Təbiətin bu gözəl binəzir tablosuna,
Baxışlarındakı mənada mübhəmiyyət var.
Bu tablonun, gözəlim, ruhu ləbabəb xamuş,
Bir ibtisam ilə açmaqla vüslətə ağuş.
Fəqət neçin məni etməz bu lövhədə dilşad?
Fədayi-məsləkim olmuş həyatı-istiqlal.²³**

S.Səlmasi lirik şair idi və onun lirik qəhrəmanı xəyalpərvər olsa da, xəyalları haradasa real həqiqətə bağlanırdı. O, qaranlıqların qənimi, nurlu, aydın sabahlara ümid gözü ilə baxan və gələcəyə ümid bağlayan bir obrazdır. Şair lirik qəhrəmanının idealını bu şəkildə bəyan edir:

**Sevəməm xəyalü vəhmə donanmış ləyalı mən,
Qüvvət gəlir xəyalimə ənvəri-subhdən.**

²¹“Füyuzat” jurnalı, 23 iyun 1907, № 20, səh. 316.

²²C.Xəndan. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü, Yazıçı, Bakı, 1980, s. 209.

²³ “Füyuzat” jurnalı, 15 avqust, 1907, №30, s. 414.

**Rə'di-mühitdir məni asudəruh edən,
Sevdayi-muradamı yad eylər aqlaram.²⁴**

Əfsuslar olsun ki, amansız tale bu təpədən-dırnağa qədər azadlıq təşnəsi olan istedadlı qələm əhlinin yaradıcılıq imkanlarının heç olmasa qismən də olsa açılmasına imkan verməmiş, bu azmış kimi, ədəbi irsinin müəyyən qismi də itib-batmış, bu günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Az, yaradıcı adam üçün lap az, qılgıcım ömrü yaşasa da, müasirləri onun böyüklüyünü dərk edərək qiymətləndirmiş, Azərbaycan milli romantizminin əsasını qoyanlardan biri, görkəmli mütəfəkkir şairimiz Məhəmməd Hadi S.Səlmasinin heç vaxt yaddan çıxmayacaq bir şəxsiyyət olduğunu bildirmiş, onun vaxtsiz şəhid olması xəbərini eşidəndən sonra ürəyi yana-yana yazmışdı:

**Namını ehya üçün millət tikər bir abidə,
Nəqş olunmuş nami-pakın xatirəti-millətə.²⁵**

Məşrutə dövrü ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi, Cənubi Azərbaycanda yaranan şifahi və yazılı ədəbi abidələr təsdiq edir ki, bu illərin ədəbi sözü xalqın bağrından qopan sözlər olmuş, ədəbiyyat zamanla nəfəs almışdır. Bu dövrdə yaranan ədəbiyyat özündən sonrakı ədəbi prosesə də təsirsiz qalmamış, milli şüurun təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

***“Məşrutə inqilabı – 100” Beynəlxalq elmi konfransının
materialları, Bakı – 2005-ci il, səh. 212-226***

²⁴“Füyuzat”, jurnalı, 19 oktyabr 1907, № 30, s. 450.

²⁵ “Tərəqqi” qəzeti, 10 iyul 1909, № 145.

SƏİD SƏLMASI

Cənubi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində baş vermiş Məşrutə hərəkatı (1906-1911) dövründə inqilabı-ictimai fəaliyyəti və ədəbi yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən, milli-azadlıq mücadiləsində dönməz mövqeyi və heyrətamiz cəsarəti ilə seçilən qələm sahiblərindən biri də Səid Səlmasidir. İyirmi iki illik çox qısa və lakin şərəfli ömrünün bütün şüurlu, yadda qalan illərini xalqının oyanış, dirçəliş və azadlığı yolunda şam kimi əridən:

**Məqsudimiz xilasi-vətəndir, vətən, vətən,
Uğrunda hazırıq ki, edək bəzli-cani-tən, -**

deyə məslək və məramını açıq şəkildə bəyan edən Səid Səlmasi yaradıcılığı ilə şəxsiyyəti həmahəng olan nadir şəxsiyyətlərdəndir.

Əli bəy Hüseynzadənin məşhur “Siyasəti-fürusət” əsərində “yeni İranın bir şairi-mücahidi, bir mücahidi-növcavanı” adlandırdığı, Məşrutə inqilabı və ədəbiyyat tariximizdə Səid Səlmasi kimi tanınan şairin əsl adı Ağabaladır. Ağabala Məşədi Xəlil oğlu Haqverdiyev (Xəlilzadə) 1887-ci il mart ayının 10-da (hicri-qəməri tarixi ilə 1303-cü il cəmədiül-axır ayının 4-də) Dilməqan şəhərində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında atası Məşədi Xəlil vəfat etmiş və anası Əzəmət xanımın himayəsi altında yaşayaraq mədrəsə təhsili almış, ana dilindən başqa ərəb və fars dillərini, şəxsi mütaliəsi sayəsində hətta rus dilini də kifayət qədər öyrənmişdi. Bir çox həmvətənləri kimi S.Səlmasinin babası və atası Məşədi Xəlil kişi evindən, elindən didərgin düşərək Bakıya, neft mədənlərində fəhlələlik etməyə gəlmiş və uzun müddət orada yaşayaraq mal-mülk sahibi olmuşdular. Məşədi Xəlil öləndən sonra mülkləri başqaları tərəfindən qəsb olunmuş, ailəsinə qaytarılmamışdı. Uşaqlıq və ilk gənclik illəri Dilməqanda keçən

S.Səlməsi XX əsrin ilk illərində, on beş-on altı yaşlarında ikən Bakıya gəlmiş və ata-babasından qalama əmlakı geri almağa müvəffəq olmuşdu. O, bir müddət Bakıda yaşayan sonra Asiya və Qərbi Avropanın bir sıra yerlərində olmuş və bu səyahət onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

S.Səlməsi inqilabi fəaliyyətə 1905-ci ildə Bakıda, “Orucov qardaşları” nəşriyyatında çalışarkən başlamış, 1905-ci il Birinci rus inqilabının təsiri ilə Bakıda baş vermiş kütləvi mübarizələrin fəal iştirakçısı olmuşdur.

S.Səlməsi 18-19 yaşlarında anadan olduğu Dilməqan şəhərinə qayıtmış, bir qədər sonra Səlməsa köçərək orada yeni üsullu məktəb açmış və “Şəfəq” adlı bir qəzet təsis etməklə ədəbi-siyasi fəaliyyətə başlamışdır. O, burada milli mədəniyyətdən məhrum ünsürlərin hücumlarına məruz qaldığından başladığı şərəfli işi yarımçıq qoyub Təbrizə köçməyə məcbur olur. Daha sonra ata-baba mülkünü sataraq Avropadan mətbəə avadanlığı alıb gətirir və Təbrizdə “Ümmidi-tərəqqi” adlı bir mətbəə açaraq fəaliyyətini daha coşğun bir şəkildə davam etdirir. Çox keçmir ki, o, təzədən təqiblərə məruz qalır, evinə basqın olunur və yaratdığı mətbəə mürtəcelər tərəfindən tar-mar edilir.

Bu hadisələrdən sonra S.Səlmasının ciddi inqilabi fəaliyyət dövrü başlanır. Məşrutə hərəkatı ərəfəsində 19 nəfərlik mücahid komitəsi yaranır ki, komitənin işində fəal iştirak edənlərdən biri də S.Səlməsi olur. Gizli fəaliyyət göstərən komitənin əsas məqsədi əhali arasında təbliğat işi aparmaqla kütlələri irticaya, şahlıq rejiminə qarşı mübarizəyə hazırlamaqdan ibarət olduğundan, komitə üzvü kimi gənc S.Səlməsi təbliğat aparmaq məqsədi ilə tez-tez Dilməqan, Urmi, Səlməs. Rəşt və s. yerlərdə olur. “İctimaiyyun-amiyyun” təşkilatının üzvləri və məramnaməsi ilə yaxından tanışlıq onun tərəqqipərvər ziyalılarla yaxınlaşib dostlaşmasına imkan yaradır. Səid Səlmasının görkəmli maarifçi və yazıçı, Azərbaycandan İran Milli Məclisinə nümayəndə seçilmiş Mirzə Əbdürrəhim Talıbovla tanışlığı da bu illərə təsadüf edir.

Məşrutə hərəkatının geniş vüsət aldığı dövrdə S.Səlməsi bir mücahid olaraq Səttarxanın rəhbərlik etdiyi mücahidlərə qoşulur,

bir əlində silah, bir əlində qələm mürtəcelərə qarşı ölüm-dirim savaşına atılır. “Fəryad”, “Mükafat”, “Şurayi-İran” qəzetlərində çap etdirdiyi döyüşkən ruhlu şeirləri ilə mücahidləri qələbəyə ruhlandıran şair Təbrizin Məşq meydanında və teleqrafxanada təşkil olunmuş izdihamlı mitinqlərdə həyəcanlı və atəşin nitqləri ilə irticanı ifşa edir. 1908-ci ilin son aylarında irticapərəst Mirhəşimin fitvası ilə Təbrizin Dəvəçi məhəlləsində S.Səlmasiyə qəsd edilir. Ayağından ağır yaralanan şair bir neçə gün Təbrizdə qaldıqdan sonra Dilməqana gedib orada müalicə olunur. Bundan xəbər tutan Maku sərdarı böyük bir dəstə ilə Dilməqana hücum edir. S.Səlmasinin təsis etdiyi məktəb yandırılır, yaralı şair çox çətinliklə mühasirədən çıxaraq Van vilayətinə, oradan Trabzona, nəhayət Bakıya gəlib çıxır.

Bir müddət Bakıda müalicə olunan S.Səlmasi yaraları sağalar-sağalmaz yenidən Təbrizə qayıdır, əlinə silah alaraq mücahidlərə qoşulur. Təxminən bir ay sonra, 24 fevral 1909-cu ildə Maku şəhəri ilə Xoy şəhəri arasındakı Sədabad çölündə, tarixə “Sədabad müharibəsi” adı ilə düşmüş döyüşdə qəhrəmancasına şəhid olur.

S.Səlmasinin vaxtsız ölümü həm Güney, həm də Quzey vətənpərvər ziyalıları arasında çox böyük təəssüflə qarşılır, Bakıda bu münasibətlə bir sıra qəzetlərdə məlumatlar dərc olunur. “Tərəqqi” qəzetinin 1909-cu il 4 mart tarixli sayında “Sədabad müharibəsinin təfsili” adlı yazıda oxuyuruq: “İranda indiyədək cövri-məzalimi-istibdada qurban olan həqiqi və cəsur şəhidlərin əvvəllinci cərgeyi-mübarəkinə bir təzə şəhid vasil oldu. O, kim ola?”

Əfsus, hezaran əfsus haman biçarə, haman bədbəxt, haman nakam əhlü əyalın, mülkü malını tərk edib canın vətəninə, xalqına mərdi-mərdanə qurban edən Səid Səlmasidir”.

“Tərəqqi” qəzeti həmin ilin mart ayının 6-da çıxan növbəti nömrəsində Səid Səlmasinin anasına və məsləkdaşlarına başsağlığı verməklə bərabər, onu “natiqi-fərzanə”, “şəhidi-rahi-hürriyyət”, “ədibi-yeganə”, “hər iki dünyanın səadətini dərk və şəhadət camını nuş etmiş” nakam gənc adlandırmış, oxuculardan xahiş etmişdi ki, mərhum haqqında bildiklərini yazıb çap etdirləsinlər və ya çap üçün “Tərəqqi” qəzetinə göndərsinlər.

S.Səlmasinin yaxın dostu və məsləkdaşı, görkəmli “Molla Nəsrəddinçi” şair Əliqulu Qəmküsar qəzetin çağırışına səs verərək “Şəhidi-mərhum Səid Səlmasinin tərcümeyi-halı” adlı bir məqalə yazaraq “Tərəqqi” qəzetində dərc etdirir. S.Səlmasinin həyat və yaradıcılıq yolu haqqında ilk və ən mötəbər mənbələrdən biri olan məqaləsində Ə.Qəmküsar gənc şəhid şairi bu cür xarakterizə edir: “Ey tazə açılmış gül qönçəsi! Nə tez xəzanə döndün... Millətin uğrunda sərfi-mal və canın müzayiqa etmədin. Sən axıra qədər hürriyyət yolunda çalışdın... İranın hürriyyət tarixi səhifələrində sənin adın ələləbdə səbt olunub qalacaq, sənin pak qanından həqiqi mücahidlər əmələ gəlib vətən düşmənlərindən intiqam alacaqlar”.

Səid Səlmasini ürəkdən sevən və onun ədəbiyyat aləminə gəlməsində müəyyən xidmətləri olan Məhəmməd Hadi “Tərəqqi” qəzetində dərc etdirdiyi “Əsri-təcəddüd və iki qüvvə” adlı məqaləsində onu böyük məhəbbət və etiramla yad edərək bildirirdi ki, “nami-pakı xatirəti-millətə nəqş olunmuş” belə bir şəxsiyyətin xatirəsini əbədləşdirmək üçün gec-tez milləti ona abidə ucaldacaqdır.

Əli bəy Hüseynzadə isə otuz bölmədən ibarət olan “Siyasəti-fürusət” əsərinin “Şəhidi-azadi Səid Səlməsi naminə ithaf olunur” sözləri ilə başlanan iyirminci bölməsindən başlayaraq əsərin sonuna qədər bu və ya digər münasibətlərə S.Səlməsidən bəhs etmiş, İranın tarixi, müasir vəziyyəti, azadlıq, dövlətçilik və s. bu kimi problemlərə bağlı mülahizələrini bildirmək üçün ondan bir obraz kimi istifadə etmiş, İranda cəhalət ucbatından zülmün ərşə dirənməsini onun dili ilə ifşa etmişdir.

İlk şeirlərini Bakıda görkəmli mütəfəkkirlər Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə çap olunan “Füyuzat” jurnalında və Ə. Ağaoğlunun redaktoru olduğu “İrşad” qəzetində çap etdirən S.Səlməsi təxminən üç ilə yaxın davam edən mətbu fəaliyyəti dövründə Azərbaycan və fars dillərində onlarla şeir və publisist

yazılarını oxucuların mühakiməsinə vermişdir. 1907-ci ildən başlayaraq imzası mətbuat səhifələrində görünməyə başlayan S.Səlməsi az bir zaman ərzində oxucuların rəğbətini qazanmış, “İrşad” və “Füyuzat”la yanaşı, Urmiyada çıxan “Fəryad” qəzetində də kəskin ədəbi və publisistik əsərləri bir-birinin ardınca çap olunmuşdur.

Yaradıcılıq üslubu etibarlı ilə romantik olub daha çox M.Hadiyə yaxınlaşan S.Səlməsi poeziyasının əsas ideya istiqamətini azadlığa və hürriyyətə çağırış meylləri təşkil edir. Qalan bütün şairənə hisslər, həyəcanlar bu baş, əzəli və əbədi mövzu ətrafında cərəyan edir.

Xatırladaq ki, S.Səlməsinin yaradıcılığa başladığı illərdə Rusiyada baş vermiş Birinci rus inqilabının təsiri ilə Şərqi ölkələrində, o cümlədən İranda da azadlıq hərəkatı başlanmış, xalq öz müqəddəratını həll etmək üçün ayağa qalxmışdı. Bir zamanlar Şərqi ən abad ölkələrindən biri olan İran Qacarlar sülaləsinin XIX əsrin ortalarından ölkəyə rəhbərlik edən şahlarının, xüsusilə Nəsirəddin şah, Müzəffərəddin şah və Məhəmmədəli şahın zamanında əvvəlki şöhrətini itirmiş, xarici kapitaldan asılılıq ölkəni göz görəsi fəlakətə aparmaqda idi. Mətbuatın, məktəb və səhiyyə ocaqlarının, sənaye müəssisələrinin həddən ziyadə azlığı və olanların da zamanla ayaqlaşma bilməməsi bütün İranın, o cümlədən İranın tərkib hissəsi olan Azərbaycanın da qarayarasına çevrilmişdi ki, bu yaranı təşvih etmək, təcili aradan qaldırmaq, əslində, zamanın tələbi idi. Cəhalət və ətalətin ağuşunda mürgü döyən məmləkətin halı mütərəqqi fikirli ziyalıları, xüsusilə də Amerika və Qərbi Avropa üsuli-idarəsinə, mədəniyyət və təhsil sistemində az-çox bələd olanları qətiyyənlə qane etmirdi və onlar çıxış yolunu, çox haqlı olaraq inqilablarda, sistemin dəyişilməsində görürdülər. Daha çox Bakı ictimai-siyasi və ədəbi mühitində formalaşan Səid Səlməsi də bu qəbildən, yeni yetişməkdə olan ziyalılarından, əli qələmlilərdən biri idi ki, onun da əqidəsinə görə, ictimai quruluşu dəyişməyincə hər hansı bir tərəqqi və təkamüldən danışmaq sonu görünməyən boş xəyaldan başqa bir şey deyil.

İlk poetik əsərlərindən olan və “Füyuzat” məcmuəsinin 13-cü nömrəsində çıxan “Təhəssür” şeirindən görünür ki, S.Səlmasini yazmağa, düşüncələrini xalqla paylaşmağa vadar edən millətin və məmləkətin düşdüyü acınacaqlı vəziyyət olmuşdur. Cəmi səkkiz misradan ibarət :

**Gəlir guşə dadi-istimdad,
Hər tərəfdən həvayi-istibdad,-**

misraları ilə başlanan, altında “Səid Səlməsi” imzası qoyulmuş şeirində müəllif bildirir ki, hər tərəfdən – yerdən və göydən qulağa istibdaddan cana doymuşların imdad səsi gəlir. Bu dad və fəryad səsləri millətin cismini məhv edir, ruhunu zəhərləndirir. Cəmiyyətdə hökmfərma olan nifaq, kin-kudurət şadlığı, sevinci məhv etməyə amadadədir. Daha sonra gənc şair bildirir ki, əgər millətin azadlıqsevər, mərifətli adamları zülm ağacı olan məlunluğun kökünü qələmlə yer üzündən qazıb çıxara bilsələr, mənim də könlüm şad olar.

Bu kiçik şeir mətbuat və sənət aləmində ilk addımlarını atan 20 yaşlı bir gəncin millətin bu günündən ötrü nə qədər həyəcan keçirdiyini göstərməklə yanaşı, gələcəyinə də böyük ümidlərlə baxdığını təsdiqləyir.

Şair qeyd edir ki, istibdad, zülm, nifaq və istismar milləti zəlif günə salsa da, ümitsizliyə qapılmaq olmaz, çünki millət artıq dünənki fağır, hüquq və azadlığın nə olduğunu anlamayan millət deyil. O, qəflət yuxusundan oyanmış, hamısı olmasa da, bir hissəsi hüquq və hürriyyətini tələb etməkdədir. Məhz bunları duyan, xalqının inqilabı mübarizəsindən ilham alan, onun xoşbəxt sabahını azadlıq uğrunda çarpışmalarda görən gənc şair yazırdı:

**Şad olur dil görüncə millətinin,
Bir bölük mərifətli əhrarın.
Qət edərlər qələmlə rişəsini,
Şəçəri-zülm olan məlainin.**

“Şəcəri-zülm olan mələinin” – zülm ağacı olan mələunların kökünün məhz mübarizə nəticəsində kəsiləcəyinə böyük ümidlər bəsləyən gənc şair hesab edirdi ki, azadlıq uğrunda ölüm-dirim savaşına qalxan xalqın əzm və iradəsini qırmağa heç nəyin və heç kimin gücü çatmaz. Bu inamın nəticəsi olaraq irtica qüvvələri Təbrizdə milli azadlıq mübarizəsinə əngəl olub pozuculuq fəaliyyətinə başlayanda qəhrəman Azərbaycan xalqının mübarizədən qalib çıxacağına əmin olan şair “İrşad” qəzetində “Müstəbidlərə” adlı çox kəskin bir şeir çap etdirir. Üzünü Təbrizi qan içində boğmaq istəyən irticaçı qüvvələrə tutaraq onları ittiham edən şair coşqun ruh və dərin bir inamla yazır:

**Müstəbidan, yenə sədd olmayıb rahimizə,
Çünki yox taqətiniz pənceyi-cəngahimizə.
Qan ilə sönməyəcək şölənənən hürriyyət,
Bil ki, qərq eyləyəcək zəhmi xuni-millət...
Müstəbidlər, sizə bir silleyi-tədib urarız,
İntiqam almağa divani-ədalət qurarız.**

S.Səlməsi coşqun təbə malik tribun şair idi. Xitablar, hiss və həyəcanlarının pafoslu tərzdə ifadəsi, həyat hadisələrinə ayıq münasibət, romantizmə xas olan mücərrəd ifadələrdən istifadə, yeri gəldikdə müvazinətdən çıxıncaya qədər həyəcanlanma onun lirikasını şərtləndirən başlıca keyfiyyətlərdəndir. Şəxsiyyəti kimi yaradıcılığa hər cür riyalardan uzaq olan şair inamında da, aldanışlarında da səmimidir. O, nifrətini də, məhəbbətini də açıq şəkildə elan etməkdən çəkinmir.

Zülm və istibdada qarşı açıq protest, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış kimi səslənən və yazıldığı zamanlarda Təbriz inqilabçıların dilinin əzbəri olan “Amali-vətən” şeiri yuxarıda dediklərimizi əyani şəkildə təsdiq edir. Bir fərdin deyil, ümumiyyətlə Məşrutə inqilabının iştirakçılarının arzu və məramını əks etdirən əsərdə şair yazır:

**Amalımız, əfkarımız iqbalı-vətəndir,
Sərhəd bizə, qələ bizə xaki-vətəndir,
Dava günü yeksər görünən qanlı kəfəndir,
İranlılarıq, can veribən nam alırıq biz,
Davada şəhadətlə hamı kam alırıq biz.**

**Qan ilə qılıncdır görünən bayrağımızda,
Can qorxusu yoxdur dilimizdə, canımızda,
Hər guşədə bir şir yatıb torpağımızda,
İranlılarıq, can veribən nam alırıq biz,
Davada şəhadətlə hamı kam alırıq biz.**

XIX əsrin böyük türk osmanlı şairi Namiq Kamalın “Osmanlılarıq, can veribən nam alırıq biz” şeirinin təsiri ilə yazılmış bu iki bənlik şeirdə şair elan edir ki, məqsədimiz şəxsi səadət deyil. Mübarizə meydanına atılmağımızın səbəbi “hər güşəsində şir yatan torpağımızın” ağlar gündə olmasıdır. Qanımız, canımız bahasına olsa da, millət və məmləkətimizin özgürlüyünü qazanacaq, İranın əvvəlki şöhrətini qaytaracağıq. İmkan vermərik ki, zülm və sitəm səhnəsinə çevrilmiş vətənimiz daxili irticanın və onlara havadarlıq edən xaricilərin, imperialist dövlətlərin müdaxiləsi ilə tar-mar edisin.

Məramını ustadı Məhəmməd Hadi kimi açıq şəkildə ortaya qoyan, onu hər an yaxalaya biləcək təhlükədən qətiyyənlə çəkinməyən şair əməl dostlarını tarixin dərslərindən dərslər almağa çağırır və bildirir ki, azadlığı qazanmaq üçün söz yox, əməl qəhrəmanı olmaq lazımdır. Azadlıq kimsəyə nə pay, nə də mükafat kimi verilmir. Onu qazanmaq üçün bütün şəxsi haqq-hesablar kənara qoyulmalı, yalnız millətin və məmləkətin mənafeyinə uyğun hərəkət edilməlidir.

Şairin fikrincə, məzlumluq, zülmə boyun əyərək yaşamaqdan şərəfli ölüm yaxşıdır. Odur ki, şeirlərinin birində yazır:

**Gəl dinlə, vətən aşiqi, məhzunları bir an,
Rəncbərləri, bu torpağa vurğunları bir an,
Gəl dinlə, şəhidlər məzarından göyə qalxan
Fəryadı ki, söylər kəsilən başla şəhid can:
Qeyrətli vətən ərləri, qalxın, edin üsyan,
Üsyan, ya da ölmək daha xoş, şanlı həvəsidir.**

S.Səlmasinin “Füyuzat” jurnalında çıxan “İmtahani-ədəbi. Etmə israr” şeiri ilk baxışda məhəbbət mövzulu şeir təsiri bağışlasa da, əslində ictimai məzmun daşıyır. Üç bəndlik və hər bəndi altı misradan ibarət olan bu şeirdə məşuquna üz tutan şair bildirir ki, sən israr etsən də, gənclik xatirələrimi sənə söyləyə bilmərəm. Bunun səbəbi odur ki, istəmirəm əziyyətlərlə dolu ömrümün baharından xəbərdar olasan. Əgər keçənlərdən, bu vaxta qədərki ömrümdə nələr çəkdiyimdən agah olsan, güman ki, o “ömri-möhnətdən” qəlbinə qəm və ələmlər tökülər. Ona görə də:

**İstəməm bən, açılmasın, qalsın,
O siyah pərdə ta əbəd məstur.**

Şeirin ikinci bəndində şair bildirir ki, gəncliyim fəlakət tufanlarına tuş oldu. Gördüyüm sədəmə və sitəm gənc ömrümün xarabazara çevrilməsinə səbəb oldu. Ona görə də, məsləhətdir ki, ömrümün o səhnələri sənə məchul qalsın. İstəmirəm ki, çəkdiklərimi biləndən sonra mənə acıyasan. Daha sonra şair yazır:

**Etmə israr, ey mələk sima,
Şimdi yoxdur dilində hüznü-ələm!**

Şair bildirir ki, sənə məchul olan həyatımdan xəbərdar olsan, hüzn və ələmlər qəlbinə yol tapar ki, buna da mən razı deyiləm. Təbii ki, burada söhbət daha çox məmləkətin həyatında baş verənlərdən gedir ki, cəmiyyətin bir üzvü olan şair məhz ictimai bəlalardan qurtulmaq üçün mübarizə meydanına atılmışdı.

S.Səlmasinin “Xəyali-mənfur” şeiri klassik şərq şeirinin kanonlarına o qədər də uyğun olmayan, ingilis soneti formasında yazılmışdır. Dörd bəndlik – ilk iki bəndi dörd misralıq, sonrakı bəndləri isə hər biri üç misradan ibarət olan bu şeirə çoxşübhəli bir ruh hakimdir.

**Çəkil, həyatımı tədhiş edən xəyal, çəkil!
Müdam nifrətə bais o hali-tənnazın.
Çəkil də qılma mənə şux müşribanə nigah,
Səbati-əzmimi qırmaz o çeşmi-qəmmazın, -**

bəndi ilə başlanan əsərində şair həyatını “tədhiş edən” – dəhşətə salan xəyaldan, gözəlin surətindən tələb edir ki, onun həyatından çəkilsin, onu narahat eləməsin. O, “xəyali-mənfur” adlandırdığı bu obraza bildirir ki, indi sən etdiyin naz-qəmqə mənə əzmimi qıra bilməz. And içsən də, xeyri yoxdur, çünki sən əhdinə sadıq olmadığın kimi, verdiyin sözədə də bütöv deyilsən. Yadındadırmı, Ay ağacların arasından qürubə enən vaxt Almalıq deyilən yerdə oturmuşduq, əlimdən yapışmışdın, səhərə az qalsa da, ayrılmaq istəmirdik və mənə dadlı-dadlı vədlər verirdin. Əfsus ki, verdiyin şirin vədlərin hamısı sonra zəhirmar oldu. Çox keçmədən anladım ki: “Şu sözlər ah, yalanmış, bu bir cinayətdir”, ona görə də:

Çəkil, çəkil! Bəni aldatma! İstəməm mütləq!

Xəyala: - Danışma, sus, sənə ehtiyacım yoxdur, - deyərək təpənin şair qeyd edir ki, bir vaxtlar sən deyərdin ki, bəşəriyyətin səbri, səbr etməsi xoşbəxtlikdir. Bəlkə, o vaxtlar sənə inanırdım, indisə dediklərini boş, uydurma və xəyanət hesab edirəm.

Burada açıq şəkildə deməsə də, aşkar surətdə sezilir ki, gənc şair səbr və “Allaha təvəkkül” fəlsəfəsini rədd edərək “Haqqını ancaq mübarizə ilə əldə edə bilərsən” həqiqətinə inandığını bəyan edir.

S.Səlmasının “Farsca ilk sone” adlandırdığı əsəri forması və həcmi etibarı ilə “Xəyali-mənfur” şeiri ilə eyniyyət təşkil edir. Bu şeir ictimai mövzudur.

“Qorxma! Bu həyəcan və izzirab nədir?” misrası ilə başlanan şeirdə gənc şair soruşur ki, qəlbimdən qopan ah atəşlərinin, göz yaşlarım və fəğanlarımin nədən ötrü, nəyin xatirinə olduğunu bilirsənmi? Çəmənə tərəf gedib məst göz ilə bənövşə və reyhanların ətrinə batmağa nə qərarım, nə səbrim qalmayıb. Məni başa düşmürsənsə, ya sən mənim əcdadlarımdan bixəbərsən, ya da sənin vətən məhəbbəti deyilən bir anlayışdan xəbərin yoxdur. Məni tanımaq istəsən bu nişanla tanı: - Mən nəcib və əsl islam irqindənəm, yəni müsəlmanam və mən torpağında gövhərlər olan İranın pak torpağındanam.

Başqa romantiklər, xüsusilə M.Hadi və A.Səhhət kimi zamanədən şikayət və gələcəyə ümid S.Səlməsi poeziyasında da mühüm yer tutur. O, şeirlərində canlı həyat lövhələri, oxucunun xəyalında silinməz izlər buraxan mənzərələr yaradaraq, onu inandırmağa çalışır ki, gələcək daha gözəl, daha parlaq olacaqdır. Ən maraqlısı odur ki, o, bu qəbildən olan fikirlərini daha çox təbiət təsvirləri fonunda təqdim etməyə çalışır, təbiəti insanla vəhdətdə götürərək təbiətdə baş verən dəyişikliklərin insanların da taleyində baş verəcəyi qənaətinə gəlir. Şairin “Ləyaliyi-izzirar” şeiri də bu qəbildən olan əsərlərdəndir və dörd bənddən ibarət olan bu şeir də formasına görə sonetdir.

Şeirin ilk misrasında şair oxucusuna belə bir sualla müraciət edir:

Bilirsənmi nə səbəbdir şu izzirəqi-əlimə?

Dağınıq, ona dərd və əziyyət verən xəyalına səbəb olanlar barədə düşünməməyi oxucusuna məsləhət bilən şair nədən bu qədər izzirəbli olmasını özü ona anladır və bildirir ki, məni bu qədər pərişanlığa düşür edən canlarını vətənin hüriyyəti yolunda fəda edənlərin aqibəti, vətənin ərşə dirənən fəryadıdır. Ona görə də təbiətin heç bir gözəlliyi mənim könlümü sevindirə bilməz. Mən

o vaxt sevinərəm ki, canlarını vətənin azadlığı uğrunda qurban verənlərin arzuları həyata keçsin.

Şeirdə oxuyuruq:

**... Təbiətin bu gözəl binəzir tablosuna
Baxışlarındakı mənada mübhəmiyyət var.
Bu tablonun, gözəlim, ruhu ləbabəb xamuş,
Bir ibtisam ilə açmaqla vüslətə ağuş.
Fəqət neçin məni etməz bu lövhədə dilşad?
Fədayi-məsləkim olmuş həyati-istiqlal.**

S.Səlmasinin “İğbirar” adlandırdığı (“Xatirinə dəymə”) “Ağlaram” rədifli dörd bəndlik əsəri artıq onun bir şair kimi püxtələşdiyindən xəbər verir.

S.Səlməsi lirik şair idi və onun lirik qəhrəmanı xəyalpərvər olsa da, xəyalları haradasa real həqiqətə bağlı idi. Onun lirik qəhrəmanı qaranlıqların qənimi, nurlu, aydın sabahlara ümid gözü ilə baxan və gələcəyə ümid bağlayan bir obrazdır. Şair lirik qəhrəmanının idealını bu şəkildə bəyan edir:

**Sevəməm xəyalü vəhmə donanmış ləyalı mən,
Qüvvət gəlir xəyalıma ənvari-subhdən.
Rədi-mühitdir məni asudəruh edən,
Sevdayi-muradamı yad eylər ağlaram.**

Əldə edə bildiyimiz şeirlərinin təhlili göstərir ki, yaradıcılıq üslubu etibarlı ilə romantik olan S.Səlmasinin poeziyasının əsas ideya istiqamətini hürriyyətə və azadlığa çağırış meyilləri təşkil edir. Bu forma və məzmunca rəngarəng olan əsərlər həm də artıq onun bir söz və qələm sahibi kimi yetkinləşdiyini təsdiqləməkdədir.

Mütəxəssislərin fikrincə, 1907-ci ilin ortalarında Urmiyada nəşr olunmağa başlayan “Fəryad” qəzetinin fəal əməkdaşlarından

biri də S.Səlməsi olmuşdur. “Fəryad” qəzetinin komplekti əlimizdə olmadığından indilik şairin orada çap olunmuş şeirlərinin məzmunu, ideya istiqaməti və sənətkarlıq məsələləri barədə ətraflı məlumat vermək imkanımız xaricindədir. Qəzet və oradakı materiallarla bu və ya digər dərəcədə tanış olan professor Cəfər Xəndanın yazdığına görə “o, bu qəzetin səhifələrində inqilabi şeirlərini çap etdirməklə fəal bir surətdə iştirak edir... “Fəryad” qəzeti səhifələrində yeni dil və üslubda yazılmış və şüar şəklində qəzetin müxtəlif nömrələrinin birinci səhifələrində imzasız verilmiş vənətpərvər şeirlərə rast gəlirik ki, bunların çoxunun Səid Səlməsi tərəfindən yazıldığını güman etmək olar”.

S.Səlməsi inqilabçı, natiq, şair olmaqla yanaşı həm də kəskin qələmə malik olan publisist idi. “İrşad” qəzetində bir sıra məqalələri çap olunmuş S.Səlməsi Cənubi Azərbaycanda baş vermiş ictimai-siyasi mübarizələr və onların mahiyyəti barədə açıqlamalar verir, “Azərbaycan padşahları” adlı məqaləsində yazırdı: “Azərbaycanda padşahların hər birinin zənciri-əsareti altında on minlərdə əkinçi var... Möhtərəm qarelərimiz, İrana hürryyət verildi, lakin bunların halında heç bir təfəvüt yox. Çünki bunlar azadlıq nədir, həyat nədir bilməzlər...”. Fikrinə davam edən müəllif Cənubi Azərbaycan əkinçisini hər cəhətdən istismar edən, onu insan yerinə qoymayan Hacı Məhəmməd Tağı Sərraf kimi rəiyyətin qanını zəli kimi soranları tarixdən ibrət dərsi götürməyə çağırır, onlara xatırladır ki, ərşə dirənən zülmə abad olan xanımaları bir gün öz başlarına uçacaqdır. Müəllif onlara xatırladır ki, “qorx o gündən ki, İranda Gaveyi-büzurk çıxsın”. Son olaraq xalqı öz hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyən S.Səlməsi üzünü əkinçilərə tutaraq deyir:

**Gilabi-zülmə qaldı gəzdiyin nazəndə səhralar,
Oyan, ey yaralı şiri-jəyan, bu xabi-qəflətdən.**

Əfsuslar olsun ki, amansız tale bu təpədən-dırnağa qədər azadlıq təşnəsi olan istedadlı qələm əhlinin yaradıcılıq imkanlarının

heç olmasa qismən də olsa açılmasına imkan verməmiş, bu azmış kimi, ədəbi irsinin müəyyən qismi də itib-batmış, bu günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “İrşad” qəzeti, 1907
2. “Füyuzat” jurnalı, 1906-1907
3. “Tərəqqi” qəzeti, 1909
4. Cəfər Xəndan. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı-1980
5. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983
6. Mirabbas Aslanov. Vətənpərvər şair, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 9 aprel 1987-ci il, N 14
7. İslam Qəribli. Səid Səlməsi, “Kredo” qəzeti, 11 fevral 2006-cı il, N 6

***Qısa variantı “Kredo” qəzetinin 11 fevral 2006-cı il tarixli 6-cı nömrəsində dərc olunmuşdur. Bütöv şəkildə ilk dəfə nəşr olunur.**

Ş. M. XİYABANİ HƏRƏKATI DÖVRÜNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ MÜHİT

XX yüzilliyin əvvəlləri Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən Şərqi ayrılmaz bir hissəsi olan Azərbaycanda oyanış, intibah dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu oyanış və milli özünüdərkini sayəsində istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında bir sıra yeniliklər meydana çıxdı. Azərbaycanın hər iki tayında azadlıq hərəkatı geniş vüsət aldı, ən əsası, yeni ideyaların rəvac tapmasına, yayılmasına imkan və şərait yarandı.

Siyasi həyatda baş verən yeniliklər, təbii olaraq, ədəbi aləmdə də əksini tapdı, milli şüur və düşüncədə bir canlanma hiss edilməyə başlandı. Özündən əvvəlki ədəbiyyatla müqayisədə daha inqilabi-demokratik və eyni zamanda milli dəyərlərə söykənən bir ədəbiyyatın yaranmasına tarixi zəmin yarandı ki, bunların hamısı zamanın tələbi, Rusiyada və İranda baş verən hadisələrin ədəbi mühitdə yaratdığı təbəddülatların labüd nəticəsi idi. Ədəbiyyatın mövzu və mündəricəsində baş verən dəyişmələr onu xalqa daha çox yaxınlaşmağa, xalq ruhunun tərcümanı olmağa vadar etdi.

Şimali Azərbaycanda nəşr olunan “Həyat”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Tərəqqi”, “İrşad”, “İttifaq”, “Açıq söz”, Güney Azərbaycanda çıxan “Azərbaycan”, “Mədəniyyət”, “Fəryad”, “Səhənd”, “Təcəddüd” və s. bu kimi mətbuat orqanlarında dərc olunan yazıların mütləq əksəriyyətində ikili taleyi ilə barışmaq istəməyən Azərbaycanın acı-ağrıları, camaatın zehniyyətində yuva qurmuş elmsizlik, xalqın düşar olduğu səfalət başlıca müzakirə obyektinə çevrildi. C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, Ü.Hacıbəyli, N.Nərimanov, H.Vəzirov, Ə.Səfərov, S.Səlməsi, S.Ə.Gilani, M.Qənizadə və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan xalqının düşar olduğu

müsiibətlər, bu müsiibətlərdən qurtulmağın yolları barədə düşüncələr genişşəkildə təbliğ olunmağa başlandı.

Həmin illər Şimalı Azərbaycandakı ədəbi mühit ədəbiyyatşünaslıqda kifayət qədər araşdırıldığından biz, əsasən, Güney yazarlarının əsərlərinə müraciət etməklə kifayətlənəcəyik.

Bu dövrün ədəbiyyatında özünü göstərən ən ümdə keyfiyyətlərdən biri qələm sahiblərinin bir çoxunun eyni zamanda əldə silah daxili və xarici irticaya qarşı döyüş meydanına atılması ilə müşayiət olunurdu ki, bu da ədəbiyyata döyüşkən ruh, mübarizə əzmi gətirir, bədii sözün kəsərini daha da artırırdı. Zəmanəyə meydan oxumaq, azadlıq eşqi, gələcəyə inam tədricən ədəbiyyatın, xüsusilə poeziyanın baş mövzusunə çevrilirdi. Müəyyən ədəbi təcrübəsi olanların da, yenicə ədəbiyyat cəbhəsinə atılanların da əsərlərində vətən, xalq, millət və onun dili, şərəfli tarixi keçmiş və hazırkı əzici mühit tərənnüm və təsvir olunur, bir sözlə, ədəbiyyat zamanla nəfəs alırdı.

XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan Cənub yazarlarının əksəriyyəti əsərlərini, əsasən, fars dilində yazsalar da, ruh etibarı ilə onların yaradıcılığı tamamilə milli idi və azadlıq məfkurəsinə söykənmişdi. S.Ə.Gilanınin “Zəfər tərənəsi”, “Ey vay, vətən vay”, “Laylay”, “Təsnif”, C.Xamneininin “Vətən”, “Ümid fəlsəfəsi”, F.Təbrizinin “Marş” şeirlərində əsas ideya, heç şübhəsiz ki, hüquqları tapdanılan Azərbaycan xalqının gələcəyə ümid dolu arzu və diləklərini vəsf etməkdən ibarət idi.

Həmin illərdə ədəbi fəaliyyətə başlayan **M.Qənizadə** həm publisistik, həm də poetik əsərlərində azadlıq carçısı kimi çıxış edir, insanları əzab, işgəncə və s. bu kimi qeyri-insani üsullarla əzən quruluşa qarşı etiraz səsini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinmirdi. “Biganələr yolunda ayaqdan düşən”, hələ də axtardığı “mehriban və munisini tapmayan” şair yaşadığı illəri zülmətə, başçıları isə zülmətsevərlərə bənzədərək şeirlərinin birində yazırdı:

**Rəhbərlərim çəkir məni susuz düzənliyə,
Tutmaz əlimdən əhli-mürüvvət olan hanı?**

**Zindan kimidi dünya bizə, kimdə var macal,
Bir vaxt tapıb da söyləyə doğru, yalan hanı?
Bir ölkədə ki, yoxdu nicat tapmağa macal,
Mülki-ədəmə təkcə qalıblar güman, hanı?**

Şeirlərinin kiçik bir qismi əldə olan **Nimtac xanım Səlmasinin** “Qadınların kişilərə xitabı”, “Tehrana xitab” adlı şeirləri həmin illərin əhvali-ruhiyyəsini öyrənmək baxımından çox xarakterikdir. İkinci şeiri qeydsiz-şərtsiz əyalətlərin mərkəzi hökumətə protesti də adlandırmaq olar. Əyalətlərdə “qurd sürünü dağıdır”, çobanların guya bundan xəbəri yoxdur. Başına papaq qoyanlar harada itib-batıblar ki, papaqsızların əhvalından hali ola bilmirlər? Nimtac xanım onlara baş yaylığı göndərməyi təklif edir ki, onsuz da onların qadınlardan bir o qədər də fərqləri yoxdur. Xalqa başçılıq edənlərin məskəni “parklar olubdur bu gün”. Bu səbəbdən də millətin – uşaqların naləsi onlar tərəfindən eşidilməz olub. Bəs bu nadan başçıları qəflət yuxusundan necə ayıltmalı? Şair təklif edir ki:

**Yetimlərin göz yaşı axıb güclü sel olsun,
Aparsın o parkları, boğulsun o nadanlar.**

Bu dövr ədəbiyyatını **Mirzə Əli Mözüzsüz** təsəvvür etmək çətindir. Əsərlərini doğma Azərbaycan türkcəsində yazan, “mən xalqımı Sabir kimi oyadacağam” - deyən M.Ə.Möcüz Yaxın Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələri zəminində yetişən və onu tamamilə yeni ədəbi-estetik keyfiyyətlərlə zənginləşdirilən navator şairdir. Onun satira estetikası Güney Azərbaycanı ədəbiyyatında orijinal bir mərhələ təşkil edir.

Güney Azərbaycanda Sabir ədəbi üslubunu məharətlə, özünəməxsus tərzdə davam etdirən və özündən sonra bir məktəb yaradan Möcüz poeziyasında iki istiqamət özünü göstərməkdədir: ciddi, qismən də lirikadan ibarət olan şeirlər və satirik–yumorist şeirlər. Mövzu və forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, Möcüz şeirlərinin demək olar ki, hamısında maarifi, mədəniyyəti və

azadlıq ideyalarını təbliğ edir, elmsizlik, cəhalət və insanı əzən zamanədən, onun dövlət sistemi və qanunlarından acı-acı şikayətlənirdi. Böyük lirik və satirik olan Möcüz gerilikdən və əsarətdən qurtulmağın çarələri sırasında elmə, maarifə yiyələnməyi ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edərək məşhur “Vətən” rədifli şeirində yazırdı:

**Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə, ayıl,
Satır axır vətəni düşməne əyani-vətn!
Əcnəbi mülkü dolub bisəru pa millətlə,
Niyə, ya rəb, belə xar oldu əzizani-vətən!...
Düşmən elm ilə bizi eylədi həmmal özünə,
Kim zəlil etdi bizi? Cəhl! A müsəlmani-vətən!
...Verəlim əl-ələ, təhsilü kəmal eyləyəlim,
Xabi-qəflətən ayılsın gərək ixvani-vətən!**

Sözün, qələmin qüdrətinə dərin inam bəsləyən Möcüz qarşısına belə bir müqəddəs vəzifə qoymuşdu: xalqı cəhalət yuxusundan oyatmaq! Şeirlərinin birində o yazırdı:

**Xalqı bidar eyləmək mümkünmü xabi-cəhldən?
Eylərəm bidar, Möcüz, qorxmasam icadidən.**

“Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbayə dildadə”, - deyən M.Ə.Məcüz poeziyasının baş, əbədi və əzəli mövzusu vətən və millətin taleyi məsələsidir. Qalan bütün şairənə hiss və həyəcanlar, ricətlər bu mövzu ətrafında cərəyan edir. Məcüzə görə xalqın rəzalətə düşməsinin səbəbi mütiliyyətin törətdiyi istibdad, qayğısızlıq və bundan doğan səfalətdir. Şairin çox doğru qənaətinə görə, “əyani-vətən”in xəyanəti ucbatından vətən düşmən tapdağına çevrilmiş, demokratik idarəçilik prinsiplərinin yoxluğu, şah və məmurlarının hər cür nəzarətdən kənarda qalıb hakimi-mütləq olmaları ölkəni inkişafdan saxlamış, geniş xalq kütləsi açığa, üzücü əzab-əziyyətə məhkum edilmişdir.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin tanınmış simalarından olan, bəzi mənbələrə görə M.Ə.Sabirin təklifi ilə, bəzilərinə görə Bakıda hamballıq etməsi ilə bağlı özünə “Hammal” təxəllüsü seçən **Bayraməli Abbaszadə** şeirlərinin baş qəhrəmanı ehtiyac qurbanı olan və bu səbəbdən də elindən, yurd-yuvasından didərgin düşən güneyli azərbaycanlılardır ki, şair çox vaxt bunları iranlı kimi qələmə verir.

Şeirlərini “Molla Nəsrəddin” və onun təsiri ilə çıxan satirik jurnallarında çap etdirən B.Abbaszadə, əsasən, Şimali Azərbaycanda yaşayıb-yaratsa da, yaradıcılığında Güney və İran mövzusu mühüm yer tutur ki, bu da səbəbsiz deyil. Çünki o, Güney Azərbaycanı milli-azadlıq hərəkatının bilavasitə iştirakçısı olmuş, xalqın səadəti uğrunda şəhid olmağı özünün ideali elan etmişdi.

Vətən, yurd həsrəti, güneylilərin acınacaqlı taleyini düşünmək, onların tapdanmış hüquqlarını cəsarətlə müdafiə etmək B.Abbaszadə şeirinin baş, aparıcı xəttini təşkil edir. Onun “Məşrutə”, “İranlıların naləsi”, “İranlı olmasaydı”, “Keçər gedər”, “Gözün aydın”, “Hər yana baxıram” və s. bu kimi şeirlərində xalqın, ölkənin ümumi mədəni-siyasi vəziyyəti real şəkildə satirik və yumoristik boyalarla əks etdirilir.

Vətən, ailə-uşaq həsrəti ilə qəlbi alışıb-yanan, diyarbədiyar gəzib hamballıq, əkinçilik, biçinçilik, çobanlıq, fəhləlik edən Güney zəhmətkeşinin arzu və istəkləri, acı fəryadları B.Abbaszadə satirasının başlıca mövzuları sırasında özünə yer alır. B.Abbaszadə poeziyasında bədii ümumiləşdirmə, adi əhvalatlarda böyük həqiqətləri göstərmə və həyati problemə toxunmaq meyili çox güclüdür.

B.Abbaszadə satiraları ilə vətənin, millətin halına ağlasa da, onda gələcəyə, xalqının mübarizə əzminə böyük inam var. O, əmindir ki, Səttarxan və Bağırxanın varisləri azadlıq uğrunda mübarizədə son məqsədə çatmaq üçün yenə silaha sarılacaq, istismar dünyasının daşını daş üstə qoymayacaqlar. Şərqin əzilən kütlələrini mübarizəyə çağıran, təsirli şeirləri ilə onların azadlıq eşqini alovlandırmağa çalışan şair əsərlərindən birində yazır:

**Şərqə hürriyyət doğarsa, mənəcə, zəhmətdən doğar,
Şanü şövkət birlik etməkdən, həmiyyətdən doğar,
Əldə al bayraq, dodağda, dildə hürriyyət sözü,
Nail olmaq məqsədə, əlbəttə, qeyrətdən doğar.**

İlk satirik əsərlərini məşhur “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində dərc etdirən **M.C.Əsgərzadə Bağçaban** həm tanınmış maarif xadimi, həm də bir qələm sahibi kimi xalqına xidmət etmişdir.

Yalançı, xalqı aldadıb, gözlərini yaşardıb ciblərini soymağı özlərinə peşə etmiş mollaların tənqidi M.Ə.Bağçaban satirasının baş mövzularındandır. Şairin “Təfaxır”, “Bir şeyxin naləsi”, “Mazaq”, “Molla və hörümçək”, “Kişmiş və molla”, “Təbriknamə”, “Qismət qazanır”, “Turşulu aş” sərlövhəli şeirlərində bu hiss çox güclüdür.

C.Ə.Bağçabanın satirik ruhlu şeirlərində ev-eşik qayğısı çəkməyən, ailəsindən kənarda gününü xoş keçirməyi özlərinə adət etmiş kişilərin (“Başı batmış kişi”), “Çünki Əzrail ilə dostluq qatıb, qardaş olub, Qəbzi-ruh etməkdə Əzrailə fürsət verməyən” həkimlərin (“Şıllax”), “Öz bəbəyindəki tiri qılca görməyən, başqasının gözündəki qıldan dirək düzəldən” qəzetçilərin (“Çıxır”), milləti maarifdən, sənayedən uzaqlaşdıran, onları məscidə sürükləyən, cənnət xülyası ilə yaşamağa sövq edənlərin (“İsfahanlı oğlu deyir”), bir-birinin qanına susamış müsəlman qardaşların (“Qan eyləyir”), tiryək düşkünlərinin (“Tiryakilərə sər səlaməti”) parlaq bədii obrazları yaradılmışdır.

İranda “ədəbi təcəddüd”, “ədəbi-inqilab” prosesinə ciddi təsir edən, demokratik ədəbiyyatda yeni şeirin (şere-nov) əsasını qoyanlardan biri olan **Təqi Rüfət Təbrizi** Ş.M.Xiyabaninin redaktorluğu ilə çıxan “Təcəddüd” qəzeti ilə əməkdaşlıq edir, sonra isə qəzetin baş katibi vəzifəsində çalışır. Xiyabani hərəkəti zamanı onun köməkçisi və həmkarı olan Təqi Rüfət “Təcəddüd”lə yanaşı, “Azadistan” jurnalında da açıq imzası və ya “Femina” təxəllüsü ilə çıxış edir, yeniliyi qəbul etməyən mühafizəkarlara, xüsusən Məhəmməd Tağı Baharın redaktoru olduğu “Daneşkedə” məcmuəsinin liberal mövqeyinə qarşı kəskin mübarizə aparır.

İstər şeir, istərsə də məqalələrində yeniləşmə tərəfdarı olan müəllif Təbrizdə farca çap etdirdiyi “Azadistan” jurnalının 1920-ci il nömrələrindən birində yazırdı: “...Bu açıq və aydın bir həqiqətdir ki, yeni fikir və yeni hisslər ədəbiyyatda da yeniləşmə tələb edir. Daha doğrusu, ədəbi yeniləşmə, yəni təfəkkür və bəyan tərzində yeniləşmə fikirlərin və hisslərin yeniliyini göstərən yeganə sübutdur”.

Rüfət Təbrizi özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edir. Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən, vətən övladlarını məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır və yazır:

**Qalx yerindən vətən oğlu, nəzər et asimana,
Üfünün rəngi günəşdi, necə gör döndü qana.
...Qalx iri addım ilə get irəli, başla işə,
Məyus olmaq səni bil məhv edəcəkdir həmişə.
Bil, döyüş gözləyir indi yolunu öndə sənin,
Sabaha səsləyir hər an səni doğma Vətənin...**

“Siyasət” qəzetində çap etdirdiyi ilk şeir və məqalələri ilə riyakar dövlət xadimlərinə, ictimai quruluşa qarşı kəskin mübarizə aparan **Mirzadə Eşqi** şair, nasir, publisist olmaqla yanaşı, həm də bir azadlıq mücahidi olmuşdur. Azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə meydanından çəkilməyən, irticaya, şahlıq rejiminə qarşı sona qədər mübarizə aparan M.Eşqi zəngin bir ədəbi irs qoyaraq getmişdir. “Bir qoca kəndlinin ideali” (bu əsər Azərbaycan dilinə “Eşqin ideali” adı ilə tərcümə olunmuşdur – İ.Q.) “Novruznamə”, “Eydi-xun” (“Qan bayramı”) və s. böyük həcmli əsərlərin, “Rəstaxiz” (“İran şahlarının dirilməsi”, yaxud “Dirçəliş”) adlı operanın, “Qurbanəli Kaşani”, “Nakam Cəmsid”, “Füqərə halvası” adlı dram əsərlərinin, çoxlu şeirlərin müəllifi olan M.Eşqi yeni ədəbi

üslub yaratmaq fikrini irəli sürür, köhnə, ənənəvi qəzəl, qəsidə ədəbiyyatının daim dəyişməkdə, yeniləşməkdə olan zamanla ayaqlaşa bilməməsi qənaətinə gəlirdi.

Mirzadə Eşqi üsyankar və romantik bir şairdir. Arzu, istək və düşüncələri ilə yaşadığı cəmiyyətin qanunları arasında kəskin ziddiyyət və bu ziddiyyətlərdən doğan acı təəssüflər onun poeziyasında baş, əzəli və ədəbi mövzuya çevrilir. “Şairin sərgüzəşti”, “Eşq ustadı”, “Ehtiyac, ey ehtiyac”, “Ruzigar, ey ruzigar” və s. bu kimi şeirlərində o, zamanəsini kəskin şəkildə ittiham edir, dönə-dönə bildirir ki, cəmiyyət anti-insani qanunlarla idarə edildiyindən, hər şey, bütün aləm bir-birinə qarışıb. Mərd namərdin, məzlum zalımın, yaxşı yamanın, gözəllik eybəcərliyin, ədalət vəhşətin, mənəviyyat maddiyyatın əlində əsir-yesirdir. Hər şey əksinə olmalı ikən, insan övladı qurub-yaratmaq, bir-birinə can deyib-can eşitmək duyğusu ilə yaşamalı ikən niyə bu kökə düşüb? Bu və bu kimi bir çox suallara cavab axtaran, bu axtarışlarında XX əsr Azərbaycan, eləcə də dünya romantizminin qüdrətli nümayəndələrindən bir olan Məhəmməd Hadi (1879-1920) ilə eyni mövqedən çıxış edən şair bəzən daxilən sarsılır, müvazinətdən çıxıncaya qədər əsəbiləşir, hətta dünyaya gəlməyinə peşman olur və yazır:

**Söylə, bu aləm nədir? Varmı cəhənnəm, ya İrəm?
Gəlmişəm yoxdan, gərək mən yoxluğa labüd gedəm,
Rəhmdən qəbrə qədər bir yol uzanmış hər qədəm,
Var bu yolda fitnəvü möhnət, fəsadü dərdü qəm,
Kaş ana bətnində bu sirri biləydim, lacərəm,
Bətni eylərdim özümə bir məzar,
Rüzigar, ey ruzigar!**

Dünya, ruzigar, konkret olaraq yaşadığı mühitlə həsb-hal edən şair əli hər şeydən üzöldüyündən, son olaraq yaradanı, ulu Tanrını sorğu-suala tutur və soruşur:

**Sən ədalətxahansansa, dəhrdə zalim nədir?
Xəlqi bir xəlq etmisənsə, cahilü alim nədir?
Sən özün gər salim isən, feli-nasalım nədir?
Binəva məhkuma cövrü zülm edən hakim nədir?**

Şair bildirir ki, yaşadığı illərdə haqq sözün meydanı çox dardır. Doğru danışanların ağzına daş basılır. “Eşqi bir həqq söz danışdı, qoymadın, qan eylədin”, - deyən şair “Eşq ustadı” şeirində yazır:

**Səndən, ey Məclisi-milli, mən ey azad vətən,
Nə yazım? Çünki əlimdə qələm azad deyil.**

“Qələmi əlində azad olmayan” bu sənət göylərində tez parlayıb tez də sönən şairin ən gözəl əsəri, heç şübhəsiz ki, üç hissəlik “Eşqin ideali” romantik-fəlsəfi poemasıdır. Romantik ədəbiyyatın şah əsərləri sırasında durmağa layiq olan bu əsər iyirminci əsrin ilk onillikləri İran, o cümlədən Güney Azərbaycanı mühitində baş verən ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi gerçəklikləri qiymətləndirmək baxımından çox qiymətli bir ədəbi-bədii nümunədir.

“Mizanül-insan” (“İnsanın ölçüsü”), “Mənabeül-hökm” (“Hökm mənbələri”), “Danışü pərvəriş” (“Təlim və tərbiyə”), “Bir dəstə gül”, “Min bir şair”, “Dastani-dustan” və s. bu kimi elmi-pejəqoji əsərlərin müəllifi olan **Məhəmmədli Səfvət** Azərbaycan və fars dillərində gözəl şeirlər də yazmış, ədəbi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

M.Şəfvət lirik şairdir. Şeirlərində məhəbbət və ictimai mövzulu əsərlər üstünlük təşkil edir. Səfvət poeziyasının qərribə bir özəlliyi vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, ilk baxışda məhəbbət şeiri kimi görünən əsərin, diqqətlə nəzər yetirdikdə ictimai məzmun daşdığı aydınlaşır.

M.Şəfvət şeirlərində dönə-dönə vurğulayır ki, vətəni sevmək, ona xidmət etmək namus-şərəf məsələsidir. Doğma yurdu Azərbaycanı cənnət kimi görmək istəyən şair “Yar ola, gülzar ola”, “Hər kəsin öz arzusu var”, “Bakıdan ayrılarkən”, “Mirzə Cəlil namına” kimi şeirlərində vətəndaş və vətənpərvər şair kimi çıxış

edərək vətəndaşları milləti və xalqa sevməyə, onun yolunda canını da fəda etməyə çağırır.

Haqqında söhbət gedən illərin ədəbiyyatı əsasən iki yol, üslub əsasında inkişaf edirdi. Birinci yol klassik qəzəl-qəsidə poeziyası yolu, ikinci yol isə yenicə formalaşmaqda olan “Şere-nov” (“Yeni şeir”) üslubu idi. Hər iki üslubda yazan sənətkarların şeirlərində zamanın ab-havası duyulurdu və heç şübhəsiz ki, ikinci yolun tərəfdarları daha cəsarətli fikir və mülahizələr irəli sürməklə, milli və bəşəri ideyalara daha artıq önəm verirdilər ki, **İrəc Mirzə** də ikinci yolun istedadlı nümayəndələrindən biri idi.

Ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, bir sıra dövlət vəzifələrində də çalışan şairin bir çox əsərlərində dinə, mövhumata qarşı bir məsxərə duyulur. Ruhanilərin min bir fırıldaqla xalqın başına oyunlar açması, fanatizim, savadsızlıq, gerilik və cəhalətin tənqidi də şairin başlıca mövzularındandır.

İrəc Mirzə ədəbi irsə ehtiyat, qayğı və obyektiv münasibətin tərəfdarlarından idi. O, şeiri “ölü ənənələrdən” təmizləməyə, klassik şeir şekillərindən bəhrələnməklə yeni şeir şekillərinin yaradılmasına, xüsusilə ədəbi dilin cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında işlənən və başa düşülən sözlər hesabına zənginləşməsinə çalışır, lakin “yenilik xatirinə yenilikləri” qəbul etmirdi. “Ədəbi inqilab” adlı şeirdə İrəc Mirzə ədəbiyyata “yenilik gətirmək” adı altında həm onu lüzumsuz yabançı sözlər və ifadələrlə doldurmaq, həm də heç bir ehtiyac olmadan vəzn və qafiyədən əl çəkmək cəhdlərinə qarşı çıxır, şeirin sadəliyi və aydınlığını bədii sənətkarlığın əsas meyarlarından biri hesab edirdi.

20-ci illərin əvvəllərində genişlənən milli-azadlıq hərəkatı bədii ədəbiyyatda yeni, “mübariz insan” obrazlarının yaradılması ilə də seçilir ki, bu illərdə ədəbiyyatda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Heydər Əmioğlu, Məhəmməd Tağıxan və s. bu kimi şəxslər barədə dəyərli əsərlər meydana gəlir. Xorasan üsyanının başçısı olan polkovnik Məhəmməd Tağıxan barədə dəyərli bir şeir yazan İrəc Mirzə onu cəsur vətənpərvər, misilsiz qəhrəman və Vətənə sədaqət simvolu kimi xarakterizə edir.

İrəc Mirzə məktəb yaşlı uşaqlar üçün yazılan bir çox oxunaqlı şeirlərin də müəllifidir. Onun “Ədəbi inqilab haqqında”, “Balaca siçanla pişiyin hekayəti”, “Ayının öldürməmiş dərisini satma”, “Dərs oxumaq həvəsi”, “Məktəb uşaqları”, “Pis oğlan» və s. bu kimi şeirlərində anaya, Vətənə, elm və maarifə məhəbbət aşılayan fikirlər təbliğ olunur.

Bir sənətkar olaraq **Arif Qəzvini** 20-ci illərdə İranda zəhmətkeşlərin acınacaqlı vəziyyətinin səbəbini Qacar sülaləsinin ədalətsiz üsul-idarəsində görür, buna görə də Rza şahın hakimiyyət başına gəlməsini alqışlayır və bununla məmləkətdə işlərin düzələcəyinə inanırdı. Lakin başqa açıqfikirli ziyalılar kimi çox keçmədən A.Qəzvini də aldandığını başa düşdü və ölkədə daha amansız bir rejimin yarandığının şahidi oldu.

Arif Qəzvininin poeziyası İran və eləcə də Güney Azərbaycanı ictimai-siyasi lirikasının inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Şairin XX əsrin ilk onilliyində – 1908-1909-cu illərdə yazdığı “Azadlıq xəbərləri”, “Yaşasın”, “Ölüm paltarı” və s. əsərlərində azadlıq, konstitusiyalı quruluş tərənnüm edilir, hakim siniflərin azgınlığı, imperialist dövlətlərin İrana göstərdiyi təzyiqlərdən bəhs olunurdu. Şahlıq üsul-idarəsinin məmləkətə və millətə məhrumiyyətlərdən başqa bir şey vermədiyinə və quruluşun gec-tez dağılacağına ümid bəsləyən şair şeirlərinin birində yazırdı:

**Söylə zəhmətkeşə məndən ki, əmin olsunlar,
Onlara zülm eləyib, bir də soyan qalmayacaq.
... O Xərabata gedib söylə hamı şad olsun,
İtəcək, rədd olacaq şah buradan, qalmayacaq.
Müjdə ki, ədl yenə hökm edəcək aləmdə,
Zülmü ilə köçəcək Nuşirəvan, qalmayacaq.
Arifa, söylə ki, ey evsiz, eşiksiz, bikəs,
Tanrıdan başqa inan kövnü məkan qalmayacaq.**

Şairin “Yaşasın”, “Elə”, “Olmaz”, “Xalq olardı azad”, “Puçdan”, “Rəzalətdir” və s. şeirlərində xalqı ictimai mübarizəyə səsləmək motivləri çox güclüdür.

Arif Qəzvini bir sıra əsərlərində cəmiyyətin inkişafına mane olan, ictimai buxova çevrilən firıldaqçı ruhaniləri, qadını hüquqsuz vəziyyətə salan mühiti, elmsizliyi tənqid obyektinə çevirmiş, inkişafın maarif və mədəniyyətlə bağlı olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bu cəhətdən onun “Qadınlar üçün”, “Qadinsız mədəniyyət”, “Kişi tapılar” və s. şeirləri maraq doğurur.

A.Qəzvini yaradıcılığının son dövrü əsərlərində xarici imperializm və daxili irtica qüvvələrinin ifşası mühüm yer tutur. Onun bu illərdə yazdığı “Xain deputatlar”, “Xərnamə”, “Oğruya səs vermə” əsərləri bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ə.Dehxuda yeni fars şeirinin yaradıcılarından biri hesab olunur. Ə.Dehxudanın “Mərhumun nəfəsi”, “Arifin yolu”, “Fəqr hümməti”, “Qarının şikayəti”, “Ağamın ən yaxşı işi” adlı şeirləri, hər şeydən əvvəl, zamanəsinə görə mövzu yeniliyi və ictimai məzmunu ilə seçilir. Şairin “Vətənpərvərlik” adlı çox ibrətamiz və tərbiyəedici ruha malik olan kiçik bir şeiri var. Şeirdə müəllif yazır:

**Qalıbdır yadımda, bir gün uşaqları,
Durna yuvasına əl uzatdım mən.
Birisini əlimi tutub dişlədi,
Ağrısı beynimə çıxıb işlədi.
Gülərək söylədi atam bu zaman:
- Vətənpərvərliyi öyrən böylə durnadan.**

Dövrün poeziyasından danışarkən **Pərvin Etisamini** xatırlamamaq insafsızlıqlardı. P.Etisami poeziyası barədə yüksək fikirdə olan S.Ə.Kəsrəvi “Ədəbiyyat haqqında” adlı əsərində yazırdı: “Məşrutə hərəkətindən sonrakı dövrdə həyatın poeziya qarşısına qoyduğu tələblərə öz yaradıcılığı ilə cavab verən şairlərdən biri Pərvin Etisamidir... O, yüksək fikirlər ifadə edən şeirlər yazmış, beləliklə, dərin məzmunlu, səmimi və dolğun əsərləri ilə xalq ruhunun tərcümanına çevrilmişdir”.

Feodal mütləqiyyətinin ədalətsiz qanunları qarşısında məzlum kökə salınmış, qazandığının ondan birinə sahib olmağa belə hüquqi olmayan kəndlinin – rəncbərin taleyi P.Etisami şeirinin əsas

mövzularındandır. Onun “Bülbül və qarışqa”, “Səy və əməl”, “Əkinçinin nəğməsi”, “Ey rəncbər” kimi əsərlərində yaradılan obrazlar, bunlara münasibət şairin poetik qüdrətini göstərməklə yanaşı, yüksək insani və əxlaqi keyfiyyətlərə də malik olmasından xəbər verir.

P.Ətisami poeziyasının başlıca müraciət obyektlərindən biri qadınların taleyi məsləsidir. “Ünsiyyət pərisi”, “İki məhzər” və s. şeirlərində cəmiyyətin inkişafı və ailənin xoşbəxtliyi sahəsində qadının əvəzedilməz xidmətlərini əks etdirməyə çalışan P.Ətisami “Fəğirın dərdi” şeirində bütün gəncliyini, gözlərinin nurunu bir qarın çörək qazanmaq yolunda qurban vermiş yun və pambıq əyirən qadınların əziyyətlərlə dolu həyatını ağrı və ustalqla təsvir edir. Çuxura girmiş gözlərinin nuru itən, dünya malından qazancı bir cəhrə, bir iynə-sap, bir də bir ucuq dam olan yazıq qarının dilindən deyilən aşağıdakı misralar XX əsrin 30-cu illəri İran və Güney Azərbaycanı qadınlarının həyat tərzinin ümumiləşdirilmiş bədii inikasıdır:

**İynəni saplamaq istədim, ancaq
Nə gözlərim gördü, nə əlim tutdu.
Qonşudan xörəyin ətri gəldi bax,
Yenə də aclığı könlüm unutdu.
...Hörümçək torudur dövrəmdə pərdə,
Tanrıdan kim belə bir ömür dilər?
... Yüz ölüm, faciə seli görmüşəm,
Odur ki, göz yaşım selə dönübdür.
Əzab caynağında ömür sürmüşəm,
Varlığın kasıbdan üzü dönübdür.
Pərvin, kimə lazım bu cığır-bağır?
Harın hardan qanır nə çəkir fəğir?**

Şairin “Deyil”, “Baş daşına yazılsın”, “Bu gün və sabah”, “Gərəkli və gərəksiz”, “Azadlıq nişanı”, “Həqiqət və məcaz”, “Göz və ürək” və s. şeirləri düşündürücü məqamları özündə əks etdirən qiymətli sənət nümunələridir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirsək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, XX əsrin ilk onillikləri istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında çox orijinal və özünəməxsus bir mərhələdir. Bu mərhələnin ən ümdə məsələsi isə milli-azadlıq mücadiləsinin, bəşəri dəyərlərin bədii ədəbiyyatın aparıcı mövzularından birinə çevrilməsi ilə şərtlənir. Bu dövrün ədəbi mənzərəsini göz önündə canlandıranda bir də onun şahidi oluruq ki, ədəbiyyat daim zamanla nəfəs almış, məzmunca və ideyaca təkmilləşdiyi kimi, formaca da xeyli zənginləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.S. Ə. Kəsrəvi. Dər piramune-ədəbiyyat, Tehran-1325
- 2.S. Ə. Kəsrəvi. Tarixə- məşruteye-İran, Tehran, 1346
- 3.M. Hadi. Seçilmiş əsərləri, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1978
- 4.B. Abbaszadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı- 1984
- 5.XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1990
- 6.“Məşrutə inqilabı- 100”, “Günəş” nəşriyyatı, Bakı-2005
- 7.İ. Qəribli. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı (“Məşrutə inqilabı-100” kitabında), Bakı-2005
- 8.Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983
- 9.M. Möcüz. Şeirləri, “Oskar” nəşriyyatı, Bakı-2007
- 10.B. Hüseyinov. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq, “Elm” nəşriyyat., Bakı-1975
- 11.P. Etisami. Divan, Tehran-1380
- 12.C. Xəndan. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı-1980

****“Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani – 90”.
AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu elmi-nəzəri
konfransının materialları, Bakı, 2011-ci il, səh. 143-163***

M. Ə. MÖCÜZ TƏDQIQ OLUNUR

Gənc tədqiqatçı Sakibə Ələsgərovanın XX əsr Cənubi Azərbaycan satirasının inkişafında M.Ə.Möcüzün rolunu araşdırmaq niyyəti ilə yazdığı “Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri” adlı ilk kitabı professor X.Məmmədovun xeyir-duası, redaktorluğu ilə işıq üzü görmüşdür. Səlis və oxunaqlı dili, strukturu, fikir yeniliyi, fakt zənginliyi və polemik ruhu ilə seçilən monoqrafiya çox gərəkli və aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. Azərbaycanda hazırkı demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu şəraitində varlığa tənqidi münasibətin ən yüksək dərəcəsi sayılan satiranın ədəbi prosesdə təşəkkülü və inkişafı tarixinin tədqiqi milli özünüdərk və azadlıq ideyalarının dirçəlməsi, yeni nəzəri-estetik meyarların formalaşması yollarını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada nəinki bütöv bir ədəbi prosesin, eyni zamanda tək-tək yazıçı fərdlərin yaradıcılığının tədqiqi və onun satira sənətinə gətirdiyi nailiyyətlərin və yeniliklərin araşdırılması işinə xüsusi zərurət yaranır ki, qüdrətli Azərbaycan satirasının, xüsusilə onun Cənub qolunun inkişafında misilsiz xidmətləri olan Mirzə Əli Möcüz yaradıcılığının araşdırılması bu cəhətdən aktual elmi əhəmiyyətə malikdir.

M.Ə.Möcüz Yaxın Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələri zəminində yetişən və onun yeni ədəbi-estetik keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə təmin edən novator şairdir. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında keyfiyyət dəyişikliklərinin, xüsusilə, məfkurə, metod və üslub əlvanlığının yaranması daha çox onun adı ilə bağlıdır. Şair Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında siyasi azadlıq və inqilabi ideyaların təbliğatçısı, tənqidi realizmin banisi idi.

M.Ə.Möcüzün satirası İranda istibdadın dayaqlarını sarsıtmaqda, azadlıq və demokratik ideyaların inkişafına yol

açmaqda misilsiz xidmət göstərmiş, İran və Cənubi Azərbaycan mühitində yetişən bir sıra sələf və müasirlərindən fərqli olaraq, əsrin global məsələləri onun əsərlərinin təsvir obyektinə çevrilmişdir.

M.Ə.Möcüz yaradıcılığı satira estetikası baxımından Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal bir mərhələdir və “Xalqımı Sabir kimi qəflət yuxularından ayıldacağam”, - deyə ədəbi fəaliyyət meydanına atılan M.Ə.Möcüz poeziyası ilə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir dövr başlanır.

Əsərləri Şərq xalqlarının min illik ədəbi irsində tənqidi pafosun üstünlük təşkil etdiyi klassiklərin yaradıcılığı kontekstində varislik əlaqələrini öyrənmək üçün zəngin material verən M.Ə.Möcüz irsinin araşdırılması bir çox cəhətlərdən aktualdır ki, onlardan biri şairin poetik irsinin bütün parametrləri ilə tədqiqata cəlb olunması ilə şərtlənir. M.Ə.Möcüz elə bir sənətkardır ki, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin Qafqazdı gördüyü işi o, İran Azərbaycanında görmüş, bir ədəbi məktəb yaratmışdır.

M.Ə.Möcüz irsi bu tədqiqata qədər bu və ya digər dərəcədə öyrənilsə də, bu irsin öyrənilməsində hələ ki, ağ ləkələr çoxdur. Bu gün müstəqil Azərbaycanda tədqiq olunmuşların təzədən araşdırıldığı və milli mənafe işığında qiymətləndirildiyi bir zamanda M.Ə.Möcüz irsinə qayıdış, bu irsin siyasi konyukturalardan kənarda, azərbaycançılıq məfkurəsinin işığında qiymətləndirilməsi aktual elmi-ideoloji əhəmiyyət daşıyır ki, təqdim olunmuş monoqrafiya məhz bu baxımdan qələmə alınmışdır.

Monoqrafiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi səciyyəsi adlandırılan giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, obyekt və predmeti, məqsədi, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, aprobeasiyası barədə məlumat verilir.

Kitabın birinci fəsil “M.Ə.Möcüz satirası Cənubi Azərbaycan realizminin inkişafında yeni mərhələ kimi. Mühit, dünyagörüş və yaradıcılıq metodu” adlanır. Bu fəsildə M.Ə.Möcüzün yetişdiyi ədəbi mühit, həyatının Şəbustər, İstanbul illəri, dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən amillər, şairin yaradıcılıq metodu və s.

bu kimi məsələlər barədə ətraflı elmi-filoloji araşdırmalar aparılır. Müəllif M.Ə.Möcüz barədə özündən əvvəl yazılanlara hörmətlə yanaşaraq, onlarla polemikaya girir. Müəllif onun satirik şair kimi yetişməsində İran, o cümlədən Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitindən kənarda formalaşmasını iddia edənlərin əksinə, çox haqlı olaraq belə bir fikrə gəlir ki, “harada yaşamasından asılı olmayaraq M.Ə.Möcüz İran siyasi, ədəbi mühitinin yetirməsi və məhsuludur. Çünki İran onun arzu və istəklərinin əsas predmetini təşkil edirdi”.

M.Ə.Möcüzün Məşrutə hərəkatı, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və “Molla Nəsrəddinçilər”, Cənubi Azərbaycanda çap olunan mətbuat orqanları ilə əlaqələri, onun şəhliq üsul-idarəsinin bir zülm aparatı kimi dəyişdirilməsi və hakimiyyətin xalqa verilməsi ideyasını irəli sürməsi, ana dili, məktəb və maariflə bağlı mülahizələri S.Ələsgərova tərəfindən inandırıcı dəlillər, aydın və səlis bir məntiqlə şərh olunur.

Müəllifin belə bir qənaəti həqiqətən də çox doğru və inandırıcıdır ki, digər müasirlərindən (M.Ə.Talıbov, Z.Marağayı, Seyid Rza Sabir, F.Köçərli, M.Sidqi, S.M.Qənizadə, R.Əfəndizadə və s.) fərqli olaraq M.Ə.Möcüzün maarifçi görüşləri siyasi mündəricəyə malik olub əhalini inqilabi döyüslərə qoşmaq işinə xidmət edirdi. O, elmi, maarifi və məktəbi idealizə edib cəmiyyəti bəlalardan qurtaran yeganə qurtuluş yolu saymır, şəhliq üsul-idarəsinin təkamül yolu ilə dəyişdirilməsi ideyasını qəbul etmirdi.

S.Ələsgərovanın M.Ə.Möcüzün dünyagörüşünün inqilabi demokratik mündəricəsi, yaradıcılıq metodunun tənqidi realist tipi, satirasının tənqidi pafosu barədəki mülahizələri və bunları doğuran səbəblər haqqındakı fikirləri elmi cəhətdən ağlabatan, bunların şərhə qənaətbəxşdir.

“M.Ə.Möcüz satirasının pafosu. Akiual mövzular, sosial problemlər” adlanan ikinci fəsildə M.Ə.Möcüz poeziyasını onun müasirlərinin əsərləri ilə müqayisə edən müəllif qeyd edir ki, “M.Ə.Möcüz istedadını İran cəmiyyətini dəyişmək, yeni dünya qurmaq uğrunda gedən mübarizələrin xidmətinə verdi...”

Müasirlərindən fərqli olaraq M.Ə.Möcüz rubabında inqilabi marşlar, siyasi azadlıq vəsf edən nəğmələr çalmağa başladı”.

Müəllifin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, “ədəbiyyatı demokratikləşdirmək, onu xalq kütləsinin arzu və istəklərini ifadə edən vasitəyə çevirmək tələbindən irəli gələrək M.Ə.Möcüz XX əsrin əvvəli İran cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin həyatından mövzu seçmişdi. Bununla da o, ilk dəfə olaraq poeziyada İran sosial həyatının panoramasını yaratmağa, tutqun, boz-bulanıq və fərəhsiz mənzərəsini bütün ziddiyyətləri ilə nəqş etməyə nail olmuşdur”.

Tədqiqatçı emosiyayı M.Ə.Möcüz yaradıcılığının əsas atributlarından biri hesab etsə də, çox doğru olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, M.Ə.Möcüz yaradıcılığının baş mövzusunu və əsas pafosunu vətən və millətin taleyi məsələsi təşkil edir. Müəllif irəli sürdüyü hər bir mülahizəni konkret ədəbi nümunələr əsasında əsaslandırır və bu, tədqiqatın ən uğurlu cəhətlərindən sayılmalıdır.

Monoqrafiyada müəllif M.Ə.Möcüzün dövlət, qanun, vətən və vətəndaşlıq məsələləri ilə bağlı bir çox əsərlərini təhlil və tədqiq edərək belə bir qənaətə gəlir ki, şairə görə məmləkətdə xalqın xoşbəxtliyini təmin edən ədalətli qanunlar olmadığına görə, millət, xalq, fəqərə fəlakət içində yaşayır.

M.Ə.Möcüz satiralarında qadın azadlığı, fəhlə və kəndli mövzusu, hökumət idarələrindəki süründürməçilik, ruhanilərin tənqidi, xarici kapitalistlərin İrana ağalıq etmək arzusu, daxili çəkişmələr və s. bu kimi məsələlərin şərh tədqiqatda ətraflı və elmi şəkildə şərh olunmuş, obyektiv elmi dəyərini almışdır.

“M.Ə.Möcüz satirasının bəzi üslub xüsusiyyətləri” adlanan üçüncü fəsildə şairin əsərlərinə sənətkarlıq, dil və üslub baxımından qiymət verilir.

S.Ələsgərovanın fikrinə görə, M.Ə.Möcüzün satiraya müraciəti öz həmvətənlərinə hörmət və məhəbbətindən, sənətkar idealını həyata keçirməkdən irəli gəlirdi. Bunun üçün o, klassik şerin müxtəlif janrlarından, silsilə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etmiş, yumor, rixşənd, ironiya ilə danışmaq, hadisələri gülüş vasitəsi ilə ifadə etməklə oxucusunu düşündürmək istəmişdir.

Bu fəsildə müəllif şairin klassik formalara münasibəti, xüsusilə qəzəl janrının forma və məzmununda etdiyi dəyişikliklər, məzmun və forma vəhdəti, satiralarında epik elementlərdən istifadə və s. bu kimi məsələləri də oxunaqlı dil və əsl alim səliqəsi ilə şərh edə bilmişdir.

Müəllif M.Ə.Möcüz satirasında üslubi məqamda kompozisiya elementi kimi monoloq və dialoqlardan geniş istifadə edildiyini, xalq şerindən gəlmə bir sıra xüsusiyyətləri də qeyd etmiş, fikirlərini konkret nümunələr əsasında şərh etmişdir.

M.Ə.Möcüzün satirik irsinin XX əsr Cənubi Azərbaycan satirasının inkişafındakı roluna həsr olunmuş bu tədqiqatda elmi yeniliklərə bütün əsər boyu rast gəlmək mümkündür. Müəllif fikirlərini polemik mübahisələr və konkret misallarla əsaslandırır, M.Ə.Möcüz satirasını Azərbaycan satirasının ümumi inkişafı ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirir və buna görə də şairin bədii irsini elmi cəhətdən düzgün qiymətləndirir.

Hesab edirik ki, bir sıra məziyyətlərini qısaca şərh etdiyimiz aydın elmi-bədii üsluba malik olan bu monoqrafiya gənc tədqiqatçının ciddi müvəffəqiyyəti olmaqla yanaşı, həm də M.Ə.Möcüz irsini öyrənilməsi sahəsində uğurlu addımdır.

****“Ədəbiyyat qəzeti”, 31 oktyabr 2003-cü il, N 42***

XX ƏSRİN 20-40-Cİ İLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

XX yüzilliyin əvvəlləri Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən İranda və İranın tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycanda oyanış, intibah dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu oyanışın və milli özünüdərkini başlanğıc nöqtəsi kimi meydana çıxan, təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, İranda yaşayan digər xalqların dirçəlişində də əhəmiyyətli rol oynayan 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı, ondan bir qədər sonra baş vermiş Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Cəngəlilər hərəkatı, Lahuti üsyanı Güney Azərbaycanda bir sıra ictimai-siyasi dəyişikliklərə səbəb oldu, ölkədə yeni ideyaların rəvac tapmasına, yayılmasına imkan və şərait yaratdı.

Siyasi həyatda baş verən yeniliklər, təbii olaraq ədəbi aləmdə də əksini tapdı, milli şüur və düşüncədə bir canlanma hiss edilməyə başlandı. Özündən əvvəlki ədəbiyyatla müqayisədə daha inqilabi demokratik və eyni zamanda milli dəyərlərə söykənən bir ədəbiyyatın yaranmasına tarixi zəmin yarandı ki, bunların hamısı zamanın tələbi, İranda baş verən hadisələrin ədəbi mühitdə yaratdığı təbəddülatların labüd nəticəsi idi. Ədəbiyyatın mövzu və mündəricəsində baş verən dəyişmələr onu xalqa daha çox yaxınlaşmağa, xalq ruhunun tərcümanı olmağa vadar etdi. Ədəbiyyatda keçmiş, ənənəvi məhəbbət və ya didaktik mövzuları xalq yazıçısı, akademik Mirzəİbrahimovun sözləri ilə desək, **“Azad gələcəyə, əvvəl-axır zalimlərin məhv ediləcəyinə, qaranlığın çəkilib səhər açılacağına sarsılmaz inam”** mövzuları əvəz etməyə başladı.

XX əsrin ilk onilliklərinin ədəbiyyatında özünü göstərən ən ümdə keyfiyyətlərdən biri qələm sahiblərinin bir çoxunun eyni zamanda əldə silah daxili və xarici irticaya qarşı döyüş meydanına atılması ilə müşayiət olunurdu ki, bu da ədəbiyyata döyüşkən ruh,

mübarizə əzmi gətirir, bədii sözün kəsərini daha da artırır. Zəmanəyə meydan oxumaq, azadlıq eşqi, gələcəyə inam tədricən ədəbiyyatın, xüsusilə poeziyanın baş mövzusunə çevrilirdi. Müəyyən ədəbi təcrübəsi olanların da, yenicə ədəbiyyat cəbhəsinə atılanların da əsərlərində vətən, xalq, millət və onun dili, şərəfli tarixi keçmiş və hazırkı əzici mühit tərənnüm və təsvir olunur, bir sözlə, ədəbiyyat zamanla nəfəs alırdı.

Dövrün ziyahlarından, əqidə, məslək sahibi olan yazarlarından biri **Mahmud Mirzə Qəni oğlu Qənizadə** idi. O, 1878-ci ildə (1296 h.q.) Salmas şəhərində anadan olmuş, gənc yaşlarında Hindistana və Qafqaza səfər etmiş, “Həblül-mətin” qəzetinin sahibi Seyid Camaləddin Kaşani və M.F.Axundzadənin davamçılarından biri olan görkəmli yazıçı Mirzə Əbdülrəhim Talıbovla dostluq etmiş, onların məram və düşüncələrindən faydalanmışdı. 1907-ci ildə vətənə qayıdan M.Qənizadə Urmiya şəhərində səhifələrində inqilabçı şair Səid Səlmasinin də çıxış etdiyi “Fəryad” qəzetini nəşr etdirməyə başlamış, dövrün mütərəqqi mətbuat orqanlarında şeir və məqalələrlə çıxış etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Avropaya gedən yazıçı Berlində “Rövşən bəyə cavab” adlı kitab çap etdirmiş, Berlin Milli Kitabxanasında Azərbaycanın tarixinə dair araşdırmalar aparmış, 1926-cı ildə Təbrizə qayıdaraq “Səhənd” adlı qəzet nəşr etdirmiş, 21 yanvar 1935-ci ildə (1313 h.q.) Təbrizdə vəfat etmişdir.

M.Qənizadə həm publisistik, həm də poetik əsərlərində azadlıq carçısı kimi çıxış etmiş, insanları əzab, işgəncə və s. bu kimi qeyri-insani üsullarla əzən quruluşa qarşı etiraz səsini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinməmişdir. “Biganələr yolunda ayaqdan düşən”, hələ də axtardığı “mehriban və munisini tapmayan” şair yaşadığı illəri zülmətə, başçıları isə zülmətsevərlərə bənzədərək şeirlərinin birində yazır:

**Rəhbərlərim çəkir məni susuz düzənliyə,
Tutmaz əlimdən əhli-mürüvvət olan hanı?
Zindan kimidi dünya bizə, kimdə var macal,
Bir vaxt tapıb da söyləyə doğru, yalan hanı?
Bir ölkədə ki, yoxdu nicat tapmağa macal,
Mülki-ədəmə təkcə qalıblar güman, hanı? ¹**

M.Qənizadənin məna, məzmun və mündəricə etibarı ilə diqqəti cəlb edən “Həyat və ölüm haqqında düşüncələr” şeiri şairin yaşadığı illərinin onda yaratdığı mənəvi-ruhi düşüncə və sarsıntıları əks etdirmək baxımından maraq doğurur. Şeir yuxu səhnəsinin təsviri ilə başlayır. Şairin təqdimatında “yer də, göy də sükuta dalmışdır”. Yer üzü qanlı bir səhnəyə, faciə meydanına çevrilmiş və faciə ilə dolu bu sükut içrə təkcə bir səs var:

Bir quş “həqq, həqq” deyib, odur oxuyar.²

“Həqq, həqq” deyən quşun səsi şairin qəlbini parçalayır, ixtiyarını əlindən alır və o, quşa belə müraciət edir:

**Dedim, ey quş, çəkil də, dad eləmə,
Boş yerə sən belə fəryad eləmə.
Başına alma gəl bu dünyanı,
Sən deyənlər cahanda varmı? Hanı?!
Həqq bu viranədə tapılmaz, inan,
Əbədi köçmüş o, bu dünyadan.
Yer üzü ahdı, bir də fəryaddır,
Həqq özü yoxdu, təkcə o addır³**

Fikirlərini bir qədər də davam etdirən şair quşa bildirir ki, “qəhr odu hər tərəfdə odlanmış, gücsüz insanların evi yanmış, qan

¹Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s.41

²Yenə orada, s. 41

³Yenə orada, s. 42

yer üzünü” tutmuşdur. Belə yerdə haqq özünü göstərə bilməz və sən deyən haqq əfsanədən başqa bir şey deyil.

Çünki:

Riyakarlıq tutub bütün vətəni⁴.

Bütün bunlar şairin qəlbini odlandırır və o, quşa onu da bildirməyi vacib sayır ki, “Qorx ki, bu odda sən də yanmayasan...”. Bu acı həqiqətlər şairi müvazinətdən çıxıncaya qədər həyəcanlandırır və onun lirik qəhrəmanı yerə-göyə meydan oxuyaraq deyir:

**Fələyə çatmış olsa bir gün əlim,
Eh, nələr eylərəm o dəm, nə bilim!?
Elə atəş yaxaram göylərdə,
Yanar əsrarını örtmüş pərdə!
O yaşıl qütbəni viran edərəm,
Mən böyük xaliqə doğru gedərəm.
Alaram ordakı dəftər-qələmi,
Vuraram başına bir gürz kimi.
Cıraram sirlə dolu pərdəni mən,
Çıxar aşkara o batinlər həməni⁵.**

Batinlər aşkara çıxandan sonra nə olacaq? O olacaq ki, pərdə arxasında heç bir sirrin olmadığı aşkara çıxacaq və insan övladını zəlil gününə salan zamanənin siması gün kimi aşkarlanacaq.

Şeirdə şairin gəldiyi belə bir ibrətamiz qənaət onun bəşər taleyi barədə nə qədər ayıq gözlə və narahat qəlblə düşünməsinin bariz nümunəsidir:

**Gözlərim kaş kor ola aləmdə,
Görməyim dünya boğulmuş qəmdə⁶**

⁴Yenə orada, s. 42

⁵Yenə orada, s.42

⁶Yenə orada, s. 43

Şairin təsvirində bu dünya qəmlə yığrulmuş bir sitəm səhnəsidir ki, burada güclülərin görüb çəkdiqləri keyf-damaq, gücsüzlərin nəsibi isə ah-vay, qəm kədərdir. Bu səbəbdən də lirik qəhrəman bu dünyadan köç edib əbədiyyətə qovuşmağı arzulayır, çünki:

... Orada nə qəm, nə kədər var, nə sitəm...
Orda acizlərə zülm olmur inan,
Orda öz bəxtinə küsmüş insan.
Qəbr evim, qoy tez olum mehmanın,
Çəkməyim minnətini dövranın...⁷

Əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaradan demokratik fikirli yazarlardan biri də **Nimtac xanım Səlməsidir**. Şeirlərinin kiçik bir qismi əldə olan Nimtac xanım Səlmas şəhəri yaxınlığındakı Ləkistan qəsəbəsində doğulmuş, təxminən 20-ci illərin ortalarına qədər ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş, ailə qurduqdan sonra yaradıcılıqdan uzaqlaşmış və qələm dostları bina çox təəssüflənmişlər.

Nimtac xanımın ən məşhur şeirlərindən biri “Qadınların kişilərə xitabı” əsəridir. Şeir kürd üsyançısı İsmayıl ağa Smidqonun Səlməyə basqın edib bir çox yerləri, o cümlədən Ləkistan qəsəbəsini dağıtmasından sonra (1924-cü il) yazılmış, çox böyük sürətlə xalq arasında yayılmış, kütlələri kürd üsyançılarına qarşı səfərbər etməkdə müstəsna rol oynamışdır. Qısa bir zamanda şeir bütün İranda dillər əzbəri olur. Deyilənlərə görə, Məliküşşəra Bahar bu şeri oxuyarkən təəccüblənmi, özündən asılıl olmayaraq dik ayağa qalxmışdır.

Şeir belə başlanır:

⁷Yenə orada, s. 43

**İran dilər ki, fərri-Kəyan bərqərar ola,
Əvvəl bu yerdə Gavə gərək aşikar ola.⁸**

İlk beytdə əfsanəvi İran hökmdarı, Şərq ədəbiyyatında zalımlıq simvolu olan Zöhhaka qarşı üsyan qaldıraraq onun taxt-tacının külünü göyə sovuran Gavənin adını xatırlaması təsadüfi deyil. Şairin qənaətinə görə hazırkı İran və onun bir hissəsi olan Azərbaycan artıq zülmə idarə olunan bir məmləkətə çevrilib. Məmləkətdə zülmün kökünü kəsmək üçün Gavə kimi kütləni arxasınca apara biləcək şəxslərə ehtiyac var. Vəziyyət o qədər ağır, ölkə o qədər dərəbəylik, hərki-hərkilik və özbaşınalıqdır ki, Nuh peyğəmbərin və onun məşhur tufanının yenidən zühur etməsi zərurəti yaranmışdır. “Ar pərdəsi yırtılmış”, bütün eybəcərliklər aşkara çıxmışdır, lakin bir çox batın işlər vardır ki, bunların faş olması mütləq lazımdır. Çünki bunlar olmayınca məmləkətdə ədalət, insan haqları, şərəf və ləyaqət bərpa edilə bilməz. Odur ki:

**Öz zülfünü açıb bu qadınlar deyir belə:
-Eybi açaq ki, nakişilər burda xar ola.
Qızlar acıblar Urmuda öz ay camalını,
Məqsəd budur ki, küçədə bir ahü zar ola.
Səlmasda çox bacı üzünə qan yaxıb bu gün,
Qardaş qanıla ta ki, şəhər laləzər ola.
Xilqət ki, bənd edir bir eli eysü işrətə,
İstər yəqin ki, min cürə dərdə düçar ola.⁹**

Nimtac xanımın digər şeiri “Tehran axitab” adlanır. Bu şeiri qeydsiz-şərtsiz əyalətlərin mərkəzi hökumətə protesti də adlandırmaq olar. Əyalətlərdə “qurd sürünü dağıdır”, çobanların guya bundan xəbəri yoxdur. Başına papaq qoyanlar harada itib-batıblar ki, papaqsızların əhvalından xəbərsizdirlər. Nimtac xanım onlara baş yaylığı göndərməyi təklif edir ki, onsuz da onların qadınlardan bir o qədər də fərqləri yoxdur. Xalqa başçılıq

⁸CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s. 46

⁹Yenə orada, s.77

edənlərin məskəni “parklar olubdur bu gün”. Bu səbəbdən də millətin – uşaqların naləsi onlar tərəfindən eşidilməz olub. Bəs bu nadan başçıları qəflət yuxusundan necə ayıltmalı? Şair təklif edir ki:

**Yetimlərin göz yaşı axıb güclü sel olsun,
Aparsın o parkları, boğulsun o nadanlar.¹⁰**

Şair ürəyi yana-yana bildirir ki: “Bizim pəri gözəllər əsir olub divlərə” və “Vətənpərəstlər hamı uzaq düşüb vətəndən”. Bəs çıxış yolu nədədir? Çıxış yolu mübarizədədir və nə qədər ki, millət öz haqqını almaq uğrunda ölüm-dirim savaşına atılmayıb, o, zəlil və xar olaraq yaşamaqda davam eləcəkdir. Şeir belə bir arzu ilə tamamlanır:

**Hanı gələ bir insan əzmlə, fəryad ilə,
Dola bu tülkülərlə o məhbəslər, zindanlar!¹¹**

Məşrutə inqilabı dövrü poeziyası və publisistikasının tanınmış simalarından olan Seyid Əşrəfəddin Gilani (1872-1934), bir qədər sonrakı illərdə yaradıcılığa başlamış Məhəmmədağa Peysan Təbrizi (1891-1921), Mirzə Rəhim Behiştیی-Təbrizi (?-1932), Millətçi Çəsməkənani (təxminən 1863-1933), Cəfər Xamneyi (1866-?), Şəms Kəsmay (?-1961), Azər Təbrizi (1871-1938) XX yüzilliyin 20-30-cu illərində ədəbi fəaliyyət meydanında olan qələm sahibləri idilər. Bu şair və mühərrirlərin əksəriyyəti əsərlərini əsasən fars dilində yazsalar da, ruh etibarı ilə onların yaradıcılığı tamamilə milli idi və azadlıq məfkurəsinə söykənmişdi. S.Ə.Gilaninin “Zəfər təranəsi”, “Ey vay, vətən vay”, “Laylay”, “Təsnif”, C.Xamneininin “Vətən”, “Ümid fəlsəfəsi”, F.Təbrizinin “Marş” şeirlərində əsas ideya, heç

¹⁰Yenə orada, s. 47

¹¹Yenə orada, s. 47

şübhəsiz ki, hüquqları tapdanılan Azərbaycan xalqının gələcəyə ümid dolu arzu və diləklərini vəsf etməkdən ibarət idi.

Bu dövr ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından biri **Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəridir**. Mirzə Əli Hacı Ağa oğlu Möcüz 1873-cü il mart ayının 29-da Güney mahalının mərkəzi sayılan Şəbüstər qəsəbəsində tacir ailəsində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini mollaxanada, Molla Əli adlı bir şəxsdən almış, on altı yaşında ikən atası vəfat etdiyindən İstanbulda yaşayan qardaşları Hüseyn və Həsən onu öz yanlarına dəvət etmişlər. 16 yaşından İstanbulda yaşamağa başlayan M.Ə.Möcüz orada tədris ləvazimatı satmaqla məşğul olsa da, vaxtının çoxunu mütaliə ilə keçirmiş, Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsini, Qərb mədəniyyətini öyrənməyə cəhd göstərmiş, müasir mətbuatı həvəslə izləmişdir. 16 il İstanbulda yaşayan və orada ilk şeirlərini yazan şair bütün Avropanı və Yaxın Şərqi silkələyən Birinci rus inqilabı ərəfəsində (1905-1907) vətənə dönmüş, özünün təbircə desək, “vətənin ağlar halını görüb növhəxanlığa başlamış”, onun xilasını üçün mübarizə meydanına atılmışdır. Vətəndaşların cəhalətdən qurtarması və mədəni həyata çıxması üçün qələmi və kəskin sözü ilə mübarizə aparan M.Ə.Möcüz vaxtının çoxunu görkəmli sufi şeyxi və mütəfəkkiri Şeyx Mahmud Şəbüstərinin məqbərəsində keçirər, zamanla səsləşən satirik şeirlərini yazar və şifahi şəkildə də olsa, onları yayardı. Şairin qəlbinin qanı ilə yazdaqları, vətən, millət sevgisi ilə yaşayanlar tərəfindən rəğbətlə qarşılanırsa da, özünün yazdığı kimi “axundların xoşuna gəlməmiş, ona müharibə elan olunmuşdu” (kursiv – İ.Q.). Bütün hədə-qorxu və əzab-əziyyətlər şairi yolundan, məsləki uğrunda mübarizədən yayındıra bilməmiş və o, “mən xalqımı Sabir kimi oyadacağam” - deyər C.Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) və M.Ə.Sabir ruhunda şeirlər yazmaqla yeni həyat, insani hüquqlar və demokratiya uğrunda mübarizə aparan əhli-qələmlərin ön cərgələrində inam və cəsarətlə addımlamışdır.

İstanbuldan qayıtdıqdan sonra 27 ilə yaxın doğma vətəninə onu sevənlərlə Möcüz və Möcüzün simasını yeniliyi qəbul etməyən köhnəfikirlilər arasında ömür sürən, qələmi ilə vətəndaşlarının cəhalətdən qurtarması və mədəni həyata çıxması üçün səy göstərən şair Şəbüstərdə cəhalətpərəst ünsürlərin kəskin müqavimətini qıraraq 1932-ci ildə qız məktəbi açmağa müvəffəq olur.

M.Ə.Möcüzün 1933-cü ildə yazdığı qısa tərcümeyi-halından oxuyuruq: "... 26 il bir-birimizlə vuruşduq. Xeyrat verdilər – mənə çağırmadılar, toy oldu – mən iştirak etmədim. Bununla belə axıradək vuruşdum, yəni yazdım, özü də öz ana dilimdə yazdım... Yazılarımı saxlamamışam, yoldaşlarıma və dostlarıma vermişəm, onlardan bəziləri yığb saxlayıblar. Fars dilini çox da yaxşı bilmirəm və bu dildə çox az yazmışam. Həm də mən belə mülahizə etdim ki, azərbaycanlılar fars dilindən bir o qədər də xoşlanmazlar. Bir də məqsədim bu idi ki, yazılarımı kişilər və qadınlar oxuyub mətləbi anlasınlar"¹². 26 illik çək-çevirdən sonra Möcüz doğma yurdunu tərk edib Şəbüstərdən Şahrud şəhərinə köçməyə məcbur olur və 1934-cü il sentyabr ayının 25-də həmin şəhərdə dünyasını dəyişərək əbədiyyətə qovuşur.

M.Ə.Möcüz Yaxın Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələri zəminində yetişən və onu tamamilə yeni ədəbi-estetik keyfiyyətlərlə zənginləşdirilən navator şairdir. Onun satira estetikası Güney Azərbaycanı ədəbiyyatında orijinal mərhələ təşkil edir.

61 il ömür sürmüş, özündən sonra zəngin və dəyərli bir irs qoyub getmiş M.Ə.Möcüzün sağlığında iki şeri nəşr olunmuşdur. Bunlar 1921-ci ildə, "Molla Nəsrəddin" jurnalı Təbrizdə çap olunarkən (jurnalin Təbrizdə 8 nömrəsi çıxmışdır) onun səhifələrində işıq üzü görmüşdür. Şerin biri "Olsun gərək", digəri isə "Şəbüstər hamamları" adlanır. Birinci şeir imzasız, ikincisi isə "Təzə şair" imzası ilə nəşr olunmuşdur.

Güney Azərbaycanda Sabir ədəbi üslubunu məharətlə, özünəməxsus tərzdə davam etdirən və özündən sonra bir məktəb

¹²M. Ə. Möcüz. Əsərləri, Yazışı, Bakı-1982, s. 6

yaradan Möcüz poeziyasında iki istiqamət özünü göstərməkdədir: ciddi, qismən də lirikadan ibarət olan şerlər və satirik –yumorist şerlər .

Mövzu və forma müxtəlifliyinə baxmayaraq, Möcüz şeirlərinin demək olar ki, hamısında maarifi, mədəniyyəti və azadlıq ideyalarını təbliğ edir. O, elmsizlik, cəhalət və insanı əzən zamanədən, onun dövlət sistemi və qanunlarından acı-acı şikayətlənirdi. Böyük lirik və satirik olan Möcüz gerilikdən və əsarətdən qurtulmağın çarələri sırasında elmə, maarifə yiyələnməyi ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edərək məşhur “Vətən” rədifli şerində yazırdı:

**Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə, ayıl,
Satır axır vətəni düşməne əyani-vətən!
Əcnəbi mülkü dolub bisəru pa millətlə,
Niyə, ya Rəb, belə xar oldu əzizani-vətən!...
Düşmənlə elm ilə bizi eylədi həmmal özünə,
Kim zəlil etdi bizi? Cəhl! A müsəlmani-vətən!
... Verəlim əl-ələ, təhsilü kəmal eyləyəlim,
Xabi-qəflətən ayılsın gərək ixvani-vətən!¹³**

Millətin mənəvi inkişafında sənətin rolunu yüksək qiymətləndirən, bütün qüvvə və bacarığını onun xidmətinə yönəldən şairin qənaətinə görə xalqa fayda gətirəməyən, onun məişətinin qaranlıq cəhətlərinə işıq salmayan söz və söz sahibi olan qələm yiyəsinin olması olmamasından yaxşıdır. Şairin fikrincə, qələm cəmiyyətdə bütün islahatları, çevrilişləri hazırlayan qüdrətli silahdır. Sözün, qələmin qüdrətinə dərin inam bəsləyən Möcüz qarşısına belə bir müqəddəs vəzifə qoymuşdu: xalqı cəhalət yuxusundan oyatmaq! Şeirlərinin birində o yazırdı:

**Xalqı bidar eyləmək mümkünmü xabi-cəhldən?
Eylərəm bidar, Möcüz, qorxmasam icadidən!¹⁴**

¹³Yenə orada, s. 61

¹⁴Yenə orada, s. 86

“Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbəyə dildadə”, - deyə özünün milli varlığı və dili ilə fəxr edən, qələm yoldaşlarına “yaz anan təlim edən dildə!” şüarı ilə xitab edən Möcüz sənətini XX əsrin ilk onillikləri Güney Azərbaycanı, o cümlədən İran həyatının güzgüsü adlandırılanlar qətiyyənlər yanımlırlar. Tədqiqatların birində deyildi ki: “M.Ə.Möcüz... ilk dəfə olaraq poeziyada İran sosial həyatının panoramasını yaratmağa, tutqun, boz-bulanıq və fərəhsiz mənzərəsini bütün ziddiyyətləri ilə nəqş etməyə nail olmuşdur”¹⁵.

M.Ə.Möcüz poeziyasının baş, əbədi və əzəli mövzusu vətən və millətin taleyi məsələsidir. Qalan bütün şairənə hiss və həyəcanlar, ricətlər bu mövzu ətrafında cərəyan edir. O, şeirlərində dönə-dönə qeyd edir ki, vətən vətəndaşlarının xoşbəxtlik və şərəf mənbəyidir. Vətəni olmayan millətin, yaxud istiqlalıyyəti əlindən alınan xalqın istiqlalı haqqında danışmaq boş xülya, mənasız bir şeydir. “Ey tirmə rəxti-xab içində quylanan dadaş, Getsə vətən, vətənlə gedər istirahət”, - deyə həmərlərinə müraciət edən şairin vətən və millət haqqında düşüncələri bir çox əsərlərində, o cümlədən “Aşıq-pərişan”, “Gəl başım üstə”, “Möcüzün səsi”, “Dedilər”, “Canlı cənazə”, “Yoxdur əlac söylədi cəhalətə”, “Olsun”, “Səni” və s. bu kimi satiralarında son dərəcə açıq, konkret və qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

M.Möcüzə görə, xalqın rəzalətə düşər olmasının səbəbi mütiliyn törətdiyi istibdad, qayğısızlıq və bundan doğan səfalətdir. “Əyani-vətən”in xəyanəti ucbatından vətən düşmən tapdağına çevrilmiş, demokratik idarəçilik prinsiplərinin yoxluğu, şah və məmurlarının hər cür nəzarətdən kənarda qalıb hakimi-mütləq olmaları ölkəni inkişafdan saxlamış, geniş xalq kütləsi açılığa, üzücü əzab-əziyyətdə məhkum edilmişdir. Cəmi səkkiz beytdən ibarət olan “Dedilər” satirasında şair yuxarıda sadaladıqlarımızın bədii təcəssümünü çox böyük ustalılıqla verə bilmişdir. Mühacirətdən, 16 illik ayrılıqdan sonra vətənə dönən şair burada ürək açan, insana fərəh gətirən bir şey görmür. Onun gəlişi “açma dəhanın”, “dinmə,

¹⁵Sakibə Ələsgərova. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, ADPU nəşriyyatı, Bakı-2002, s. 77

danışma və tərpətmə zəbanın” qadağası ilə qarşılır. Anası ona “qoy beş-on tük çənövə, oxşat özün şələlərə”, “məclisə daxil olan vaxtda kürnüş eylə” kimi nəsihətlər verir. Mühitin yetirməsi olan ana qorxur ki, həmvətənlərinin düşüncə tərzinə əks mövqe tutan oğlunu kafir adlandırsınlar. Hələ bu hamısı deyil. Şairin təsvirində monarxiya sistemi ölkənin iqtisadi cəhətdən də süqutuna səbəb olmuş, ölkə əhalisinin böyük bir qismi “fükəra”yə - dilənçiyə çevrilmişdir. Şeir son beytlərində oxuyuruq.

**Düşdü dalmca beş-on dənə dilənçi hər gün,
“Ver görax, həmsəri, həqqin fükəranın”, - dedilər.
Dedim: - Ey vay, nə çoxdur fükərası bu yerin,
“Var Şəbüstərdə fabrikanı”, - dedilər¹⁶.**

“Səni” rədifli satirasında daha çox siyasi hadisələr fonunda vətənin taleyindən söhbət açan şair İranı nüfuz dairələrinə bölən, ölkə daxilində təxribat yaratmaqla onu parçalamağa çalışan ingilis və rus müstəmləkəçilərinin və bu işdə onlara havadarlıq edən hakim dairələrin ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır. Şeirdə şair başından tüstü qalxa-qalxa fəryad edir ki, millətin yeganə pənahı sayılan vətən xarici ağalara, “əğyarə” müftə verilmiş, məmləkət sahibsizlik ucbatından alğı-satqı vasitəsinə çevrilmişdir. Vətənə kömək etmək istəyən, lakin bunları etməyə qüdrəti çatmayan şair acı bir təəssüflə yazır:

**Kafər islatdı səni qan ilə, ey xaki-vətən,
Boyasın qan ilə qoy bir də müsəlman səni.
Nə siyəhbəxtsən, ey yar ki, yırtır, dağıdır,
Gürgi-dirrəndə kimi milləti-nadan səni¹⁷.**

“Nə yatıbsan, ayıl, ey milləti-biçarə, ayıl”, “Qaradağ əhlinə bax, gör nə pərişan dolanır”, “Zülm əlindən qaçan övrətlərə yanmır ürəyin” və s. bu kimi misralarla vətənin acınacaqlı taleyini

¹⁶M. Ə. Möcüz. Əsərləri, Yazışı, Bakı-1982, s. 77

¹⁷M. Ə. Möcüz. Əsərləri, Yazışı, Bakı-1982, s. 77

oxucusunun gözləri qarşısında canlandıran şair son olaraq belə bir ideya ilə çıxış edir ki, analar övladlarını vətən naminə doğub tərbiyə edirlər. Vətən dara düşəndə övlad onun halına biganə qalmamalı, qanı, canı bahasına da olsa onun bütövlüyünü, müstəqilliyini qorumalıdır. Şairin gəldiyi son qənaət belədir:

**Bu gün övladi-vətəndən kömək istər millət,
Bəsləyib bu gün üçün mədəri-nalan səni.
...Hazır ol cəngə, əgər istər isən fəthü zəfər,
Yatmalı yer deyil bu yer, yeyər aslan səni¹⁸**

M.Ə.Möcüz məmləkətin tərəqqisi üçün xalqın qüvvəsini və himmətini başlıca şərt hesab edir, vətəndaşları bir yerə cəm olub ölkənin abadlığı uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Onun fikrincə, xarici ölkələrdən maliyyə yardımı almağa möhtac olan ölkə son nəticədə borc verən dövlətlərin əlində girova çevrilir. Bunun qarşısını almaq üçün o, “mömin qardaşlara” sərmayələrini vətənin iqtisadi dirçəlişinə, “peykəri –üryanlara, möhtaqlara” sərf etməyi məsləhət görərək yazırdı:

**Hacı dadaş, salma özün zəhmətə,
Ver o pulu milləti – bidövlətə,
Kafər əgər borc verə bu millətə,
Bənd olar İranə, - dedim, bilmədim¹⁹.**

M.Ə.Möcüz belə hesab edirdi ki, İranda xalqın xoşbəxtliyini təmin edən ədalətli qanunlar və idarəetmə sistemi olmadığı üçün millət, füqərə fəlakət içərisində yaşayır, məişətləri başdan-başa əzab və məhrumiyyətlər içərisindədir. Bu qənaətini o, “Sərtasər”, “Gərək”, “Rəncbərin”, “Ziyafət və fəlakət”, “Sultan malıdır”, “Miskin qoyun”, “Allah”, “Yoxdur əlac söylədi cəhalətə” və s. bu kimi satiralarında ümumiləşdirmişdir.

¹⁸Yenə orada, s. 81

¹⁹Yenə orada, s. 128

Qeyd olunduğu kimi, M.Ə.Möcüz satirasında İran həyatının bütün ağırlı problemlərinə münasibət bildirilmiş, şair heç nədən ehtiyat etməyərək düşündüklərini mərd-mərdanə söyləməkdən çəkinməmişdir. “Qürbət qurbanları”, “Qürbət”, “Əmqızı”, “Məktublaşma” və s. satiralarında güneylilərin qürbətdəki güzəranının tipik səhnələri təsvir edilsə, “Mübaşir gəldi”, “Aşıq-pərişan” satiralarında ölkədə əhalini müflisləşdirən insafsız vergi siyasəti tənqid hədəfinə çevrilir. Şair bir çox satiralarında, o cümlədən “İndinin hakimləri”, “Qış çıxdı”, “Gəl başım üstə”, “Verməz”, “Şah Firəngistandadır”, “Get” və s. əsərlərində xalqın taleyinə İran hakim dairələrinin biganə münasibətini konkret lövhələr vasitəsilə təcəssüm etdirir.

M.Möcüz satiralarında cəhaləti xalq arasında yayan din xadimlərinin, ruhanilərin ifşası da mühüm yer tutur. Şəxsi müşahidələri nəticəsində şair belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, əhalini istismar etməkdə hakim dairələrlə ittifaq bağlayan ruhanilər şəxsi mənafeləri naminə yeri gəldikdə müqəddəs şəriət qanunlarını belə pozmaqdan çəkinmir. Şairin qənaətinə görə xalqı elm, təhsil əvəzinə boş, mövhumı anlayışlarla aldatmağı özlərinə peşə etmiş din xadimləri üçün vətənə, xalqa, millətə xəyanət etmək adi hala çevrilmişdir. “O gün ki oldu”, “Məsciddə”, “Axır ki, ağlat milləti”, “Məscidə” və s. əsərlərində riyakar din xadimləri kəskin rənglərlə ifşa olunur. “Məscidə” satirasında oxuyuruq:

**Düz danışsa rövşəxan, lakin cəməət ağlamaz,
Pəs gərək xalvar ilə töksün yalanı məscidə²⁰.**

M.Ə.Möcüz satirasının əsas tənqid hədəflərindən biri də imperiaplist dövlətlərinin işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasətidir. Müxtəlif məqsəd və bəhənalərlə İrana daxil olan, beləliklə ölkəni nüfuzu altında saxlamağa cəhd edən ölkələrin əməllərində ölkəni parçalamaq cəhdlərini görən şair “Şah Firəngistandadır”, “Arzu”, “Ey Vilhelm”, “Prussiya şahı”, “Nikolay”, “Mən neyləyim?” və s.

²⁰Yenə orada, s. 85

əsərlərində fikirləri İranın sərvətlərini Qərbin və Rusiyanın xəzinələrinə doldurmağa çalışanların əməllərini ifşa edirdi.

XX əsrin birinci yarısında yazıb-yaratmış tanınmış yazıçılardan biri də **Bayraməli Abbaszadə Hammaldır**. İlk şerlərini “Mirzə Gülzar” təxəllüsü ilə yazan B.Abbaszadə 1859-cu ildə Sərab şəhəri yaxınlığındakı Dünni kəndində anadan olmuş, mədrəsədə ruhanilik təhsili almış, maddi sıxıntılar ucbatından təhsilini tamamlaya bilməmişdir. B. Abbaszadə gənclik illərindən həyatın məşəqqətlərini dadmış, ədəbiyyata da bilavasitə həyatın özündən gəlmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində daha çox bədahətən söylədiyi meyxana və həcvlərlə xalq arasında məşurlaşan B. Abbaszadə çox keçmir ki, tənqid obyektinə çevrildiyi irticaçı bəy, xan və ruhahilərin qəzəbinə düşər olur.

Təbrizdə Məşrutə inqilabı başlanan ərafədə bir çox vətənpərvərlər kimi, B.Abbaszadə də fədailərə qoşularaq mücahidlərlə birgə mübarizə meydanına atılır, həqiqəti təbliğ edən satirik şeirləri ilə mücahidlərin sevimlisinə, irticaçıların düşməninə çevrilir. Şeirlərində ifşa obyektinə çevirdiyi şəxslər tərəfindən evi dəfələrlə qarət edilən şair Şimali Azərbaycana, Bakıya qaçmağa məcbur olur. Burada o, “Merkuri” bərə gəmisində ağır zəhmətə qatlaşmaq, həmballıq etməklə ömrünü başa vurur. Şair 1926-cı il iyun ayının 3-də Bakı şəhərində vəfat edir.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin tanınmış simalarından olan, bəzi mənbələrə görə M.Ə.Sabirin təklifi ilə, bəzilərinə görə Bakıda həmballıq etməsi ilə bağlı önünə “Hammal” təxəllüsü seçən şairin şeirlərinin baş qəhrəmanı ehtiyac qurbanı olan və bu səbəbdən də elindən, yurd-yuvasından didərgin düşən Güneyli azərbaycanlılardır ki, şair çox vaxt bunları iranlı kimi qələmə verir.

Şeirlərini “Molla Nəsrəddin” və onun təsiri ilə çıxan satirik jurnallarında çap etdirən B.Abbaszadə əsasən, Şimali Azərbaycanda yaşayıb-yaratsa da, yaradıcılığında Güney və İran mövzusu mühüm yer tutur ki, bu da səbəbsiz deyil. Çünki o, Güney

Azərbaycanı milli-azadlıq hərəkatının bilavasitə iştirakçısı olmuş, xalqın səadəti uğrunda şəhid olmağı özünün ideali elan etmişdi. Fikrimizin təsdiqi üçün “Həllac” adlı şeirin bir neçə misrasına diqqət edək:

**Mən ruzi-əzəldən demişəm: - Öncümənəm mən,
Gər döysələ, öldürsələ də, incimənəm mən,
Söz verməsəm ağyarə, məgər mötəmənəm mən?
Millət yolunda ölməyə hazır kəfənəm mən²¹...**

Vətən, yurd həsrəti, güneylilərin acınacaqlı taleyini düşünmək, onların tapdanmış hüquqlarını cəsarətlə müdafiə etmək B.Abbaszadə şeirinin baş, aparıcı xəttini təşkil edir. “Məşrutə”, “İranlıların naləsi”, “İranlı olmasaydı”, “Keçər gedər”, “Gözün aydın”, “Hər yana baxıram” və s. bu kimi şeirlərdə xalqın, ölkənin ümumi mədəni-siyasi vəziyyəti real şəkildə satirik və yumoristik boyalarla əks etdirilir. “Bilmədən nə günah etmişik, ey qadiri qəhhar” misrası ilə başlanan “İranlıların naləsi” şeiri bu cəhətdən maraq doğurur. Şeirdə oxuyuruq:

**Millət yığılıb Məmdəlini atdı qırağa,
Keçdi qolu qüvvətliyənin əmri qabağa,
Təslim olunub xətti-ədalət bir uşağa,
Başda oturanlar hamısı düşdü ayağa,
İş tərsinə döndü, bütün aləm dəyişildi
Qanun pozulub, vəzi-vilayət dəyişildi²².**

Vətən, ailə-uşaq həsrəti ilə qəlbi alışıb-yanan, diyarbədiyar gəzib hamallıq, əkinçilik, biçinçilik, çobanlıq, fəhləlik edən Güney zəhmətkeşinin arzu və istəkləri, acı fəryadları B.Abbaszadə satirasının başlıca mövzuları sırasında özünə yer alır. Onun

²¹CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s. 101

²². Yenə orada, s. 100

“satirası mövzudan, mətləbdən, ideyadan asılı olaraq bəzən gülüşdən göz yaşına, acı qəhqəhələrdən inilti və sızıltıya keçir”²³

B.Abbaszadə poeziyasında bədii ümumiləşdirmə, adi əhvalatlarda böyük həqiqətləri göstərmə və həyati problemə toxunmaq meyli çox güclüdür. Bir iranlının dilindən deyilən “Fəryadi-məzlumanə” adlı şeiri bu cəhətdən, yəni ictimai dərdi, bəlanı ümumiləşdirmək baxımından diqqəti cəlb edir. “Ağlarıq” rədifli ilə ahəngdarlıq bir qədər də qüvvətlənən şeirin bir neçə misrasına diqqət edək:

**Olub şüglümüz ahü zar, ağlarıq,
Bizə bəd keçir rüzgar, ağlarıq.
Keçib zülm həddən, əlac eyləyin,
Məzalim əlindən fəğan, ağlarıq.
Acından ölür cümlə əhli-vətən,
Kəfən yox, qalır biməzar ağlarıq**²⁴.

Nəsibi aclıq və səfalət olan bir xalqın, başsız başçıların, mənliyi olmayan “mən, mən”lərin sərsəmliyi ucbatından ağlar günə qalmış məmləkətin dərdlərini bəyan etməklə için-için ağlayan şairin fəryadları oxucunun qəbini riqqətə gətirir. Şair dönə-dönə sual edir ki, milləti və məmləkəti bu hala salan kimdir? Müxtəlif münasibətlərlə sualın cavabı təxminən eynidir: Ümmətin başına noxta vurub uçuruma sürükləyənlər, şahlar, xanlar, mollalar, batini kafir, zahiri abid ola üləmalar.

B.Abbaszadə satiraları ilə vətənin, millətin halına ağlasa da, onda gələcəyə, xalqının mübarizə əzminə böyük inam var. O, əmindir ki, Səttarxan və Bağırxanın varisləri azadlıq uğrunda mübarizədə son məqsədə çatmaq üçün yenə silaha sarılacaq, istismar dünyasının daşını daş üstə qoymayacaqlar. Şərqi əzilən

²³Mir Cəlil, F. Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı,

“Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1982, s. 228

²⁴Yenə orada, s. 228

kütlələrini mübarizəyə çağıran, təsirli şeirləri ilə onların azadlıq eşqini alovlandırmağa çalışsan şair əsərlərindən birində yazır:

**Şərqə hürriyyət doğarsa, mənə, zəhmətdən doğar,
Şənü şövkət birlik etməkdən, həmiyyətdən doğar,
Əldə al bayraq, dodağda, dildə hürriyyət sözü,
Nail olmaq məqsədə, əlbəttə, qeyrətdən doğar²⁵.**

B.Abbasızadə satiraları məzmun, forma, mövzu və ideya, sənətkarlıq baxımından M.Ə.Sabir və M.Ə.Möcüz şeirləri ilə yaxından səsleşir və bunlar “xalq içərisindən çıxmış, zəhmət adamlarının arzu və istəklərinə tərcüman olan mübariz, vətənpərvər bir şairin yaşamağa qadir əsərlərindən ibarətdir”²⁶.

Bu dövr ədəbiyyat, mədəniyyət və maarifinin tanınmış nümayəndələrindən biri də **Mirzə Cabbar Əsgərzadə Bağçabandır**. O, 1885-ci ildə Urmiya şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuş, bütün mənalı ömrünü məktəbdarlığa, tərbiyə məsələlərinə həsr etmişdir. İlk satirik əsərlərini məşhur “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində dərc etdirən C. Əsgərzadə jurnalın təsiri ilə İrəvanda “Leylək” adlı gülğü dərgisinin nəşrinə nail olmuş, 1920-ci ildə Cənubi Azərbaycana qayıdaraq Mərənd şəhərindəki “Əhmədi” məktəbində dərs deməyə başlamışdır. Bir qədər sonra Təbrizdəki “Daneş” məktəbində fəaliyyətini davam etdirən şair-müəllimin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1923-cü ildə Təbrizdə “Uşaqlar bağçası” adlı tədris-tərbiyə müəssisəsi açılır və bundan sonra C.Əsgərzadə “Bağçaban” adı ilə tanınaraq məşhurlaşır.

1925-ci ildə C.Ə.Bağçaban Təbrizdə “Müəllimlər ittifaqı”nı təsis edir. Bu ittifaq təkcə pedaqoji sahədəki fəaliyyətlə

²⁵Yenə orada, s. 229

²⁶Mir Cəlil, F. Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1982, s. 231

məhdudlaşmır, aktyor truppası təşkil etməklə teatr tamaşaları verir, xalqı maarifləndirmək sahəsində əvəzsiz rol oynayır.

C.Ə.Bağçaban və onun məsləkdaşlarının fəaliyyəti İranda hakimiyyəti ingilislərin birbaşa köməkliyi ilə zəbt etmiş Pəhləvi rejimini razı salmır. Azərbaycana 1928-ci ildə maarif rəisi təyin olunan Möhsininin birbaşa göstərişi və şəxsən iştirakı ilə ana dilli məktəblər bağlanır, Azərbaycan dilində olan kitablar vəhşicəsinə yandırılır, milli düşüncəli ziyalılar təqib olunmağa başlanır. C.Ə.Bağçaban təqiblərdən yaxa qurtarmaq niyyəti ilə Şiraza köçməli olur, burada məktəb açır və şirazlılar ona minnətdarlıq əlaməti olaraq həmin müəssisəyə “Bağçaban” adı verirlər.

1933-cü ildən etibarən C.Ə.Bağçaban Tehranda yaşamağa və pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərməyə başlayır. O, burada karlar və lallar üçün məktəb açır, 1943-cü ildə müəllimlər və pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərənlər üçün “Zəban” (“Dil”) adlı aylıq jurnal çap etdirməyə müvəffəq olur. Tanınmış müəllim və yazıçı C.Ə.Bağçaban 1969-cu ildə, 84 yaşında Tehranda dünyasını dəyişərək əbədiyyətə qovuşur və orada torpağa tapşırılır.

C.Ə.Bağçaban harada, hansı vəziyyətdə yaşayıb fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, xalqını dərin məhəbbətlə sevmiş və ona sədaqətlə xidmət etmişdir. İstər pedaqoji-elmi, istərsə də bədii-ədəbi fəaliyyəti ilə xalqına qırılmaz tellərlə bağlı olan C.Ə.Bağçaban ədəbi irsinin böyük bir qismini M.Ə.Sabir ruhunda yazdığı satirik şeirlər və uşaqların tərbiyəsi məqsədi ilə qələmə aldığı duzlu, məzəli, əxlaqi-didaktik əsərlər təşkil edir.

M.Ə.Sabir irsinə yüksək qiymət verən, şeirlərinin birində Sabirə xitabən:

**Fəxr edər xaki-məzarın zati-pakınla sənin,
Çün şərəfətyab olubdur zati-pakında turab²⁷ , -**

²⁷Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II cild, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1982, s. 132

deyə müraciət edən müəllif Sabirin “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” şeirinə nəzirə olaraq “Balaca feleyton” adlı bir əsər yazmış və iyirmi adamı danışdırmaq, onların hərəsinin dilindən bir bənd şeir verməklə zamanəsinin bir para mətləblərinin çox uğurlu rəsmini yarada bilmişdir. Bu şeirində tipi onun öz dili ilə ifşa etmək ənənəsinə sadıq qalan şair hər obrazın mənliliyini, daxili aləmini, duyğu və düşüncəsini onun peşəsinə uyğun şəkildə oxucuya təqdim edir. Vaiz camaatı hiylə və əfsanə ilə aldatmağı özünə peşə etməsindən, həkim mərzəsinin səbəbini bilməyə-bilməyə xəstəni müalicə edib onu sağaltmaqdaysa, “qəbrə tərəf yollayaram” deyə “fəxarətlə” danışsın, molla, mərsiyəxan, əyan, həvəsli, bəzzaz, baqqal və s. hərə bir cür yazıq millətin başında turp əkməsindən şövqlə danışır. Şairin təsvirində hərə öz sənətinə uyğun şəkildə camaatı çalib-çapmaqla məşğuldur. Şairin 20 nəfərin içində nəccara, bənnaya və qəzetçiyə yazığı gəlir. Nəccarın işi yoxdur və o, odun yarmağa da hazırdır ki, tək bir tikə çörək qazansın. Bənnadan da pis gündədir. “Şübhədən axşama tək gün qabağında yanaram”, - deyə uşaqları üçün qarın dolusu yavan çörək qazana bilməyən bənnanın və ya nərracın – ağac ustasının, dülgerin xalqı aldatmağa bir şeyi yoxdur, yoxsa onlar da başmaqçı, dərviş, papaqçıdan geri qalmazdılar. Ən ağır durumda olan qəzetçidir. Niyə? Çünki:

**Mən qəzet yazmağa çox zəhmət ilə izn alaram,
Çalışıb milləti qandırmağa sözlər yazaram.
Almaz, amma nədən isə bu müsəlmanlar onu,
Əli qoynunda çəkib ah, məəttəl qalaram²⁸.**

Yalançı, xalqı aldadıb, gözlərini yaşardıb ciblərini soymağı özlərinə peşə etmiş mollaların tənqidi M.Ə.Bağçaban satirasının baş mövzularındandır. Şairin “Təfaxir”, “Bir şeyxin naləsi”, “Mazaq”, “Mola və hörümçək”, “Kışmış və molla”, “Təbriknamə”, “Qismət qazanır”, “Türşulu aş” sərlövhəli

²⁸Yenə orada, s. 136

şeyrlərində bu hiss çox güclüdür. “Hörümçəyə milçəkləri az qır, onların qanını az sor”, - deyən mollaya hörümçəyin cavabı ilə şair bu əməli ilə sözü düz gəlməyən zümrənin iç üzünü tam çılpalıqlı ilə və ustalıqla belə açır:

**Başını tövladı hörümçək ta
Dedi: - Zəhmət çəkibsən, ay molla!
Sən özün qanını müsəlmanın
Sorma qardaş! Varınsa vicdanın.
İltimasın bizə qəbul olmaz,
Dediyn səndə çün vüsul olmaz.
Pisdisə özgənin qanın içmək,
Sən özün get qan içməkdən əl çək!²⁹**

C.Ə.Bağçabanın satirik ruhlu şeyrlərində ev-eşik qayğısı çəkməyən, ailəsindən kənarda gününü xoş keçirməyi özlərinə adət etmiş kişilərin (“Başı batmış kişi”), “Çünki Əzrail ilə dostluq qatıb, qardaş olub, Qəbzi-ruh etməkdə Əzrailə fürsət verməyən” həkimlərin (“Şillax”), “Öz bəbəyindəki tiri qılca görməyən, başqasının gözündəki qıldan dirək düzəldən” qəzetçilərin (“Çıxır”), milləti maarifdən, sənayedən uzaqlaşdıran, onları məscidə sürükləyən, cənnət xülyası ilə yaşamağa sövq edənlərin (“İsfahanlı oğlu deyir”), bir-birinin qanına susamış müsəlman qardaşların (“Qan eyləyir”), tiryək düşkünlərinin (“Tiryakilərə sər səlaməti”) parlaq bədii obrazları yaradılmışdır.

Yeni insan tərbiyəsi, maarif və mədəniyyətin təbliği də C.Ə.Bağçaban poeziyasının başlıca mövzularındandır. Cahil və nadan ikən özünü “əllameyi-zaman” sayanlar, naqis ikən “bəhsi-kamali-əql edənlər”, “varlı görəndə bütperəst kimi səcdə edən, yoxsul görəndə kəlamını həcvə, söyüşə döndərənlər” şair tərəfindən acı məsxərə obyektinə çevrilir. Cəmiyyəti bu özündən müştəbehlik bəlasından qurtaracaq yolun elm və maarif olduğunu dönə-dönə qeyd edən şair bir şeyrində yazır:

²⁹Yenə orada, s. 136

**Kəsbi-kamal eyləyə insan gərək,
Cism diri olmaq üçün can gərək.
Elmsiz adamlar üçün hər zaman,
Xər kimi bir noxta və palan gərək³⁰.**

C.Ə.Bağçabanın maraq doğuran əsərlərindən biri də məktəbli uşaqlar üçün qələmə aldığı “Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər” poemasıdır. Əsərdə məktəbə, maarifə çağırış Ənvər və onun məktəb yoldaşlarının duyğu, düşüngələri və əməlləri vəsiətəsi ilə oxuculara çatdırılır. Əsərin baş qəhrəmanı Ənvəri yoldaşlarından ayıran çalışqanlığı, oxumağa olan həvəsi, “vel-vel bazar-küçəni gəzməməsi” və sakit təbiətidir. Tərbiyəsi və gündəlik dərslərə hazırlaşması, bunun müqabilində müəllimlərindən “beşlər”lə yanaşı “dəftər, qələm bəxşis alması”, oyun vaxtı uşaqlara qoşulub üst-başını batırmaması və onları dərslər oxuyub verilən tapşırıqları yerinə yetirməyə səsləməyi şagird dostlarının narazılığına səbəb olur. Onlar Ənvərin məsləhətinə baxıb dərslər oxumaqdansa, onu qorxaq adlandıraraq gülüş obyektinə çevirir, oyan-bu yana qaçaraq “Ənvər, Ənvər, can Ənvər. Oyundan qorxan Ənvər” deyə məsxərəyə qoyurlar. Ənvər onlara belə cavab verir:

**Uşaq, uşaq, can uşaq,
Gəlir imtahan uşaq.
Mənə rişxənd edərsiniz,
Belə atılıb-düşərsiniz.
Sonra sözümlə bilərsiniz,
Onda başa düşərsiniz.
Uşaq, uşaq, can uşaq,
Gəlir imtahan uşaq³¹.**

İmtahanlar başlananda Ənvərin şagird yoldaşları soruşulanlara cavab verə bilməyib pis duruma düşəndə tutduqlarından peşman olur, yaxşı cavab verdiyi üçün müəllim və

³⁰Yenə orada, s. 150

³¹Yenə orada, s. 154

valideynlərin rəğbətini qazanan Ənvərə haqq qazandırır və bir ağızdan:

**Sağ ol, zəkali Ənvər,
Var ol zəkali Ənvər, –**

deyə onu alqışlayırlar.

Poemada müəllim–şagird münasibətləri, valideynlərin uşaqlarını oxutmaq üçün onları həvəsləndirməsi, çəkilən zəhmətin öz bəhrəsini verməsi həm bir şair, həm də müəllim–öyrədici ustalığı ilə öz bədii əksini və həllini tapmışdır. Əsər Ənvər və onun kimi məktəbi əla qiymətlərlə bitirən beş nəfərin şən bir nəğməsi ilə tamamlamır. Yeddi bəndlik bu şeir-nəğmənin son bəndləri belədir:

**...Bilmərik yavahıq, tənbellik,
Etmərik şuluqluq, dəcəllik,
Məktəbi elərik biz şənlik
Ötüşün, ay quşlar, bülbüllər,
Gülüşün, ay quşlar, bülbüllər.**

**Vətəndir ölkəmiz, yuvamız,
Yaşasın müəllim xocamız,
Yaşasın oxudan atamız,
Ötüşün, ay quşlar, bülbüllər,
Gülüşün, ay quşlar, bülbüllər³².**

İranda “ədəbi təcəddüd”, “ədəbi-inqilab” prosesinə ciddi təsir edən, demokratik ədəbiyyatda yeni şeirin (şeyre-nov) əsasını qoyanlardan biri olan **Təqi Rüfət Təbrizi** 1890-cı ildə Təbrizdə anadan olmuş, ilk təhsilini orada almışdır. Oğlunun gələcək inkişafını dünyəvi elmlərə yiyələnməkdə görən atası Ağ

³²Yenə orada, s. 159

Məhəmməd onu ali təhsil almaq üçün İstanbula göndərir. O, orada osmanlı türkcəsi və fransız dillərini mükəmməl şəkildə öyrənir, Qərb ədəbiyyatı, mətbuatı və mədəniyyəti ilə tanış olur. Təhsilini tamamladıqdan sonra bir neçə il Trabzon şəhərində iranlı uşaqların oxuduqları “Nasiri” məktəbində müəllim və müdir vəzifələrində çalışır, 1915-ci ildə Təbrizə qayıdaraq burada müəllimlik fəaliyyətini davam etdirir. Hələ İstanbulda oxuyarkən demokratik əhvali-ruhiyyəli insanların arasına düşərək gələcək həyat yolunu müəyyənləşdirən Rüşət Təbrizi milli-azadlıq mücadiləsinə qoşulur. 1915-1921-ci illərdəki hadisələrin fəal iştirakçısı olan R.Təbrizi Ş.M.Xiyabaninin redaktorluğu ilə çıxan “Təcəddüd” qəzeti ilə əməkdaşlıq edir. sonra isə qəzetin baş katibi vəzifəsində çalışır. Xiyabani hərəkəti zamanı onun köməkçisi və həmkarı olan Təqi Rüşət “Təcəddüd”lə yanaşı, “Azadistan” jurnalında da açıq imzası və ya “Femina” təxəllüsü ilə çıxış edir, yeniliyi qəbul etməyən mühafizəkarlara, xüsusən Məhəmməd Tağı Baharın redaktoru olduğu “Daneşkedə” məcmuəsinin liberal mövqeyinə qarşı kəskin mübarizə aparır. Ş.M.Xiyabani inqilabı və onun qurduğu “Azadistan” respublikası süquta uğradıqdan sonra Təqi Rüşət tamamilə sarsılır və 1921-ci ildə Qızıl Dizəc kəndində intihar edir.

Cəmi 31 il yaşayan, bütün şüurlu həyatını xalqının səadəti uğrunda mübarizəyə həsr edən Təqi Rüşət ədəbi yaradıcılığa İstanbulda oxuyarkən başlamış, fars, türk və fransızca şeirlər yazmış, sonralar müxtəlif mətbuat orqanlarında dərin məzmunlu və atəşin məqalələr, bitkin ədəbi əsərlərlə çıxış etmişdir.

İstər şeir, istərsə də məqalələrində yeniləşmə tərəfdarı olan müəllif Təbrizdə farca çap etdirdiyi “Azadistan” jurnalının 1920-ci il nömrələrindən birində yazırdı: “...Bu açıq və aydın bir həqiqətdir ki, yeni fikir və yeni hisslər ədəbiyyatda da yeniləşmə tələb edir. Daha doğrusu, ədəbi yeniləşmə, yəni təfəkkür və bəyan tərzində yeniləşmə-fikirlərin və hisslərin yeniliyini göstərən yeganə sübutdur”³³.

³³ Sitat B. Hüseynovun “XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq” kitabındandır, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1975, s. 59-60

Təqi Rüşfəti yaxından tanıyan, Təbrizdə ondan dərslər alan tanınmış xalq şairi Həbəb Sahir “Məktəb xatirələri” adlı əsərində onu böyük hörmət və məhəbbətlə yad edir. 23 bəndlik şeirin 4 bəndində Rüşfətin müəllimlik fəaliyyəti, yeni şeirin yaradıcısı olması barədə məlumat verən müəllif indi Təqi Rüşfətin yada salınmamasını, ədəbi irsinə və şəxsiyyətinə lazımı qiymət verilmədiyini bildirir, bunlara təəssüflənir və yazır:

**O əkdii ağac el-oymağında:
Çiçək açır bu gün Şiraz bağında,
Yeni şeirin lap güllənən çağında:
Kimsə deməz, Təqi Rüşfət kim imiş,
Şeir yazan dərin hikmət kim imiş?**

**...Öylə şair yoxmuş Azər elində,
Cəvahirmiş şeiri türki dilində,
Mərifət yox yazıq Təbriz əhlində,
Bu gün zülmət bizim yurdu bürümüş!
Bir çox Rüşfət torpaq içrə çürümüş³⁴.**

Rüşfət Təbrizi özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edir. Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən, vətən övladlarını məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır və yazır:

**Qalx yerindən, vətən oğlu, nəzər et asimana,
Üfün rəngi günəşdi, necə gör döndü qana.**

³⁴Bax: Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s. 230

**...Qalx iri addım ilə get irəli, başla işə.
Məyus olmaq səni bil məhv edəcəkdir həmişə.
Bil, döyüş gözləyir indi yolunu öndə sənin,
Sabaha səsləyir hər an səni doğma Vətənin...³⁵.**

Başqa bir şeirində isə o, qadın hüquqsuzluğundan şikayətlənərək deyir:

**Sənə Zöhrə, Ay, Günəş, ad qoydular cahanda,
Ancaq özün dünyada bir gün görə bilmədin.
Sən bu zülmət ölkədə, bu qan içən dövrandə,
Ürəyincə sevinib bir doyunca gülmədin³⁶.**

Mirzadə Eşqi XX əsrin ilk onilliklərində Güney Azərbaycanı şeirində “inqilabı romantizm təmayullərinin aparıcı nümayəndələrindən biri sayılır”³⁷. Əsl adı Seyid Məhəmmədrza, atasının adı Hacı Seyid Əbülqasim olan Mirzadə Eşqi 1894-cü ildə Həmədan şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini də orada almışdır. Bir fransız ticarətxanasında işləməklə fransızlardan onların dilini öyrənən M.Eşqi bu dil vasitəsi ilə Qərb mədəniyyətinə bu və ya digər dərəcədə aşina olmuş, gənc yaşlarından ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. “Siyasət” qəzetində çap etdirdiyi ilk şeir və məqalələri ilə o, riyakar dövlət xadimlərnə, ictimai quruluşa qarşı kəskin mübarizə aparır, həm şair, həm də publisist kimi fəaliyyət göstərirdi. 20-ci illərdə o, “Qərni-bistom” (“İyirminci əsr”) adlı bir qəzet nəşr etdirməyə müvəffəq olmuş, öz ideyalarını, əsasən, bu orqan vasitəsi ilə yaymağa çalışmışdır.

³⁵CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s. 164

³⁶Yenə orada, s. 163

³⁷B. Həsəynov. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1975, s.64

M. Eşqi şair, nasir, publisist olmaqla yanaşı həm də bir azadlıq mücahidi olmuşdur. Azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə meydanından çəkilməyən, irticaya, şahlıq rejiminə qarşı sona qədər mübarizə aparan bu alovlu vətənpərvər 1924-cü il iyul ayının 4-də Rza şah cəlladları tərəfindən faciəli şəkildə öldürülmüşdür.

Cəmi 30 il ömür sürmüş M.Eşqi zəngin bir ədəbi irs qoyaraq getmişdir. “Bir qoca kəndlinin ideali” (bu əsər Azərbaycan dilinə “Eşqin ideali” adı ilə tərcümə olunmuşdur – İ.Q.), “Novruznamə”, “Eydi-xun” (“Qan bayramı”) və s. böyük həcmli əsərlərin, “Rəstaxiz” (“İran şahlarının dirilməsi”, yaxud “Dirçəliş”) adlı operanın, “Qurbanəli Kaşani”, “Nakam Cəmsid”, “Füqəra halvası” adlı dram əsərlərinin, çoxlu şeirlərin müəllifi olan M.Eşqi yeni ədəbi üslub yaratmaq fikrini irəli sürür, köhnə, ənənəvi qəzəl, qəsidə ədəbiyyatının daim dəyişməkdə, yeniləşməkdə olan zamanla ayaqlaşa bilməməsi qənaətinə gəlirdi. O, nəsr ilə yazılmış “Novruznamə” əsərinin birinci hissəsində “Hər şeyin, cansızların belə dəyişdiyi bir dövrdə ədəbiyyatın öz yerində saymasını” təəccüb doğuran bir hadisə hesab edir³⁸ və təəssüf hissi keçirirdi.

Mirzadə Eşqi üsyankar və romantik bir şairdir. Arzu, istək və düşüncələri ilə yaşadığı cəmiyyətin qanunları arasında kəskin ziddiyyət və bu ziddiyyətlərdən doğan acı təəssüflər onun poeziyasında baş, əzəli və ədəbi mövzuya çevrilir. “Şairin sərgüzəşti”, “Eşq ustadı”, “Ehtiyac, ey ehtiyac”, “Ruzigar, ey ruzigar” və s. bu kimi şeirlərində o, zamanəsini kəskin şəkildə ittiham edir, dönə-dönə bildirir ki, cəmiyyət anti-insani qanunlarla idarə edildiyindən, hər şey, bütün aləm bir-birinə qarışıb. Mərd namərdin, məzlun zalımın, yaxşı yamanın, gözəllik eybəcərliyin, ədalət vəhşətin, mənəviyyat maddiyyatın əlində əsir-yesirdir. Hər şey əksinə olmalı ikən, insan övladı qurub-yaratmaq, bir-birinə can deyib can eşitmək duyğusu ilə yaşamalı ikən niyə bu kökə düşüb? Bu və bu kimi bir çox suallara cavab axtaran, bu axtarışlarında XX əsr Azərbaycan, eləcə də dünya romantizminin qüdrətli nümayəndələrindən bir olan Məhəmməd Hadi (1879-1925) ilə eyni

³⁸B. Hüseynovun göstərilən əsəri, s. 60

mövqedən çıxış edən şair bəzən daxilən sarsılır, müvazinətdən çıxıncaya qədər əsəbiləşir, hətta dünyaya gəlməyinə peşman olur və yazır:

**Söylə, bu aləm nədir? Varmı cəhənnəm, ya İrəm?
Gəlmişəm yoxdan, gərək mən yoxluğa labüd gedəm,
Rəhmdən qəbrə qədər bir yol uzanmış hər qədəm,
Var bu yolda fitnəvü möhnət, fəsadü dərdü qəm,
Kaş ana bətnində bu sirri biləydim, lacərəm,
Bətni eylərdim özümə bir məzar,
Rüzigar, ey ruzigar!³⁹**

Dünya, ruzigar, konkret olaraq yaşadığı mühitlə həsb-hal edən şair əli hər şeydən üzüldüyündən, son olaraq yaradanı, ulu Tanrını sorğu-suala tutur və soruşur:

**Sən ədalətxahansansa dəhərdə zalim nədir?
Xəlqi bir xəlq etmişənsə cahili alim nədir?
Sən özün gər salim isən, fəli-nasahım nədir?
Binəva məhkuma cövrü zülm edən hakim nədir?⁴⁰**

Şair bildirir ki, yaşadığı illərdə haqq sözün meydanı çox dardır. Doğru danışanların ağzına daş basılır. “Eşqi bir həqq söz danışdı, qoymadın, qan eylədin”, - deyən şair “Eşq ustadı” şeirində yazır:

**Səndən, ey Məclisi-milli, mən ey azad vətən,
Nə yazım? Çünki əlimdə qələm azad deyil⁴¹.**

“Qələmi əlində azad olmayan” bu sənət göylərində tez parlayıb tez də sönən şairin ən gözəl əsəri, heç şübhəsiz ki, üç hissəlik “Eşqin ideali” romantik-fəlsəfi poemasıdır. Romantik

³⁹CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s. 186

⁴⁰Yenə orada, s. 186

⁴¹Yenə orada, s. 187

ədəbiyyatın şah əsərləri sırasında durmağa layiq olan bu əsər iyirminci əsrin ilk onillikləri İran, o cümlədən Güney Azərbaycan mühitində baş verən ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi gerçəklikləri qiymətləndirmək baxımından çox qiymətli bir ədəbi-bədii nümunədir. Üç hissəlik poemanın hər bir hissəsini tablo adlandıran müəllif hər tabloda ayrı-ayrı əhvalatların bədii təcəssümünü yaratsa da, onların birinin digərindən yarandığını, birinin digrinin məntiqi davamı olduğunu yüksək sənətkarlıq və bədii zövqlə oxucuya təqdim edir.

Müəllifin tablo, bizim şərti olaraq hissə adlandırdığımız birinci bölmədə M.Eşqi əsas obrazın (bu obraz deyəsən prototip, müəllifin özüdür) dili ilə şahidi olduğu bir hadisəni gözümüz önündə canlandırır. Hadisə yazın sonlarında Tehranın şimalında, Şimrandə baş verir. Gecə gəzintisinə çıxan, təbiətin qoynunda dərin xəyallara dalan, olmuşlar və olacaqlar barədə düşünən qəhrəmanın nəzərləri xeyli uzaqdan onun oturub təbiəti seyr etdiyi çəmənliyə doğru gələn “bir gözəl afət”ə sataşır. Cənnət hurilərində bənzər bu qızın vücudu abı çadraya bürünmüş, çöhrəsi günəş kimi işıq saçır.

**Geyim cəhətdən o şimranlı qızlara bənzər,
Nə kəndlidir, nə şəhərli ona qılında nəzər,
Gözəlliyn nəyi varsa, pay almış ol dilbər,
Mələk desəm yaraşar, heç olarmı böylə bəşər?⁴²**

Şairin təsvirində çeşmə başındakı çəmənzarı məskən eyləyən gözəlin gəlişiylə sanki “çəməndə gül bitdi, bəzəndi sərv, səmən”.

Qızın nigaranlıqla “gəhi sağa, gah sola baxmağından” görünür ki, o kiminsə yolunu gözləyir. Nəhayət, gözlənilən şəxs “əynində firəngi kostyum, başında börk, ayağında potin, libası günə uyğun, təzə mükəmməl” olan gənc gəlib çıxır. İki gəncin, Məryəmlə adı verilməyən şəxsin görüşünü romantik şəkildə təsvir edən şair oxucunun diqqətini gəncin gələcəyi heç də yaxşı sonluqla

⁴²Yenə orada, s. 167

bitməyəcək hərəkətlərinə yönəldir. Bir qədər nəvazişdən sonra gənc qoltuğundan iki şüşə şərab çıxarıb ortaya qoyur. Qızın bütün ciddi-cəhdinə baxmayaraq onu içir. Ona yalvarır, bol-bol vədlər verir, nişandan, toydan, kəbindən danışır, sonra isə murdar nəfsini söndürməyə cəhd edir. Qızın məstliyindən, təcrübəsizliyindən və ona olan inamından istifadə edən gənc bu istəyini də həyat keçirir. Beləcə, birinci hissə inanaraq aldadılan, aldadaraq inandıran iki gəncin aylı gecədə çəmənlərdəki eyş-işrətinin və orada şahidlik edən, bu hadisəni uzaqdan seyr edən bir şəxsin düşüncələrinin təsviri ilə tamamlanır.

İkinci tablo-hissəni şair “Məryəmin ölüm günü” adlandırır. Hadisənin baş verdiyi vaxtdan xeyli zaman keçib. “Payız gəlib iki aydır, döyür gülüstanı... Daha qabaqkı əsər yox günün ziyasında, Xəzan olub hamı güllər xəzan havasında”. Təbiətin ehtişamı pozulmuş, həmişə gül bağında məkan edən quşlar məlal içində daş üstündə tək oturmuş, bülbül cəh-cəhini qarğaların qar-qar səsi əvəz etmişdir. Beləliklə:

**Gözəl çiçəkləri şaxta vurmuş xəzan etmiş,
Qədid şaxələri qarğalar məkan etmiş,
Ağacın boyunu yel büküb kaman etmiş,
Yazın gözəlliyi yayalağdan köçüb getmiş,
Ətəklərində dağın qalmamış səfadan əsər⁴³.**

O aylı, xoş gecəni xatirinə gətirən şair bildirir ki, “Beş ay tamam keçib, saymışam haman gecədən”. Oxucusuna “O nazlı Məryəm hanı bəs? – deyə soruşsan sən” xitabı ilə müraciət edən şair beş ay bundan əvvəl sevincdən bihuş olan gözəlin faciəli taleyini gözlərimiz önündə canlandırır. Məryəmin aqibəti “cəməati – Tehrana əlli min lənət” deyən “beli bükük, qıçı axsaq, əcuza bir övrət”in dili ilə nağıl olunur.

**Dedi: “Oğul, nə deyim, biz cəməati-Şimran
Kimə şikayət edək zülmi-əhli Tehrandan?”**

⁴³Yenə orada, s. 171

**Nəzarə qıl, necə gör bəxti qara bir dehqan,
Gətirmiş öz qızını dəfn edə belə pünhan...
Xəbər yoxundu məgər macəradan, ey sərvər?"⁴⁴**

Qarının söylədiklərindən aydın olur ki, Məryəm payız girəndə onu toy, nişan, kəbin vədləri ilə yoldan çıxarıb bəkarətini pozan, bu azmış kimi onunla əylənən oğlandan hamilə olduğunu hiss edir və bunu oğlana bildirir.

**Demişdi Məryəm ona: "Ey əziz canım ağa!
Toya tələsməliyik, çünki qalmışam uşağa"⁴⁵.**

Oğlan bu sadədil, dünənə qədər məhəbbətinə and içən, yolunda hər cür cəfalara hazır olduğunu dönə-dönə iqrar etdiyi qıza – yazıq Məryəmə belə cavab verir:

**... "Nə toy, nə nişan, ey ağzı yava,
Sənin kimi yüzünə vədə vermişəm, amma
Görən olubmu quru vədələr verəndə səmər.
Eşit mənim sözümü Şəhri-novda tut ülfət,
Yaşa onunla-bununla beş-altı gün rahat"⁴⁶**

Oğlan onunla evlənməyə tələsib onun təmiz adını qorumağı özünə bir şərəf işi bilməkdənsə, aldadıb bədbəxt etdiyi zavallı qızcığaza "get fahişələrə qoşul, gününü keçir" - yolunu göstərir. Bu görüşdən iki ay keçir, gənclərin əlaqəsi büsbütün kəsilir. Atasının da bu vəziyyətdən xəbər tutduğunu, tezliklə qonum-qonşunun da işi anlayacağını bilən qız, özü cəhənnəm, təmiz ad, pak əxlaq sahibi olan atası rüsvay olmasın deyə intihar etmək qərarına gəlir, gündüzdən tədarük etdiyi tirəyki yeyərək, gecə sabaha qədər can çəkişərək həlak olur. Atası – bu Şimrandan olmayan kimsəsiz qoca

⁴⁴Yenə orada, s. 172

⁴⁵Yenə orada, s. 173

⁴⁶Yenə orada, s. 173

kimsəni xəbərdar etmədən onu təkbaşına dəfn edir. Qəbrini əlləri ilə qazıb, qüslünü özü verib, hətta kafənini də özü biçib. Bu boyda zülm olarmı, bu zülm yerə-göyə sığarmı?

Bütün bunlar, əslində XX əsrin əvvəllərində İranda baş verənləri anlatmaq üçün bir vəsilədir. Varın, pulun, vəzifən varsa, hər şey edə bilərsən, çünki bu başsız cəmiyyətdə hər şey zora tabedir. Qanunun adı var, amma onun üzünə tüpürən belə yoxdur. Köməksiz bir məxluqu bir tehranlının, ümüləşdirsək məzlumları rejimin, şəhliq quruluşunun, bu quruluşda əqidəsiz, buqələmun kimi dondan-dona girən imkanlıların, əslində əyyaşların əlində adi bir şey və həyat normasıdır. Qarının dili ilə İranın o zamankı durumunun əsas cəhətlərini özündə əks etdirənlər, əslində bir ailənin deyil, bir məmləkətin faciəsi kimi təqdim olunur. Qarının dilindən verilən aşağıdakı misralar düşündürücü və ibrətamizdir:

**Xuda, cəmaəti-Tehrana ver özün keyfər!
Ki biz fəqirlər ilə o zümrayi-əşrar,
Nə tövr istəsə xatirləri eylər rəftar.
Cəfavü zülmədən əfqanımız göyə qalxar,
Müsibətin, bala, nə əvvəli, nə sonu var...
Yazılsa cüzi tapılmaz cahanda dəftər⁴⁷.**

Bu hissə qızının, sevimli ciyərparəsinin sirri açılmasın, ona ismətsiz deyilməsin, deyə onu gizləncə, yad nəzərlərdən uzaq öz əlləri ilə məzara qoyan atanın, məzar başında tək-tənha dizini qucaqlayıb ovuc-ovuc gah qəbrə, gah da başına torpaq səpən atanın aşağıdakı sözləri ilə tamamlanır:

**Qara məzarda bidad, Məryəm, ey Məryəm,
Nə yatmısan belə naşad, Məryəm, ey Məryəm!
Qəmi-zəmanədən azad, Məryəm, ey Məryəm,
Uyu, əziz qızım, şad Məryəm, ey Məryəm!
Uyu, həmişə bu bəstərdə, ey Mələkmənzər!⁴⁸**

⁴⁷Yenə orada, s. 174

⁴⁸Yenə orada, s. 175

Poemanın üçüncü hissəsini-tablosunu şair “Məryəmin atasının macərası və onun ideali” adlandırır. Məryəmin ölmündən üç gün keçib. Qızının məzarı üstündə oturub gözlərindən qanlı yaş axıdan ata ilə ona səbr diləyən şair arasındakı mükəllimədən qocanın kimliyi, hansı əqidəyə qulluq etməsi və idealının nədən ibarət olması aydınlaşır.

Şair: “Sizə bu faciədə səbr əta edə Allah”, - deyə qocaya ürək-dirək verir, qızına rəhmətlər diləyir. Qoca bu vəziyyətdən necə xəbər tutduğunu soruşanda, şair bir neçə sözlə məsələnin nə yerdə olduğunu anladır və o nanəcib cavana nifrətlər yağdırır, bu məlunun hərəkətlərinə görə bəşərdən, insan övladından küsdüyünü, zamanəyə lənət oxuduğunu dilə gətirir.

Şairi dinləyən qoca bildirir ki, sən o cavanə görə “ədüvvi-bəşər” - bəşər düşməni olma. Sənin gördüyün, qızımın və mənim başıma gələnlərə bağlı bildiklərin bilmədiklərinin yanında bir heçdir.

**“Otur deyim sənə mən çəkmişəm nə möhnətlər,
Ki ta sənə ola aydın cinayəti bəşərin”, –**

sözləri ilə hekayətini söyləyən qocanın qəmli həyat mənzərəsi bir kino lenti kimi göz önündə canlanır.

Məlum olur ki, qoca əslən Kirman şəhərindəndir. Vaxtı ilə çox gözəl dolanışığı, var-dövləti, el içində yaxşı adı, nüfuzu var imiş.

Qoca davam edərək deyir: 1900-cu ildə (hicri tarixi ilə 1318) Tehrandan Kirmana bir cavan oğlan hakim təyin olundu. Təcrübəli və camaat arasında nüfuz sahibi olduğumu görüb məni özünə müavin təyin etdi, xətrimi əziz tutdu. İki ay keçəndən sonra mənə zarafat ilə bildirdi ki:

**Qonağınam, qəribəm, bir işim düşübdür sənə,
Xanım girivə keçərsə ötür gələ lələnə.**

Mən onun təklifini qəbul etmədim və bildirdim:

**Qəsəm Xudaya, bu şəhər içrə bir nəfər mərdəm,
Məni hamı tanıyır, nə rəzil, nə namərdəm⁴⁹.**

Bundan sonra pis günlərim başladı. Hakim hər üç-dörd gündən bir bir bəhanə ilə məni “rezin çomaqla” döydürdü, nəhayət qulluqdan çıxartdı, beləcə:

Nə rütbə qaldı əlimdə, nə iş, nə namü nişan⁵⁰.

Şəhərimizdə şərəfsiz, rəzil, əclaf bir mürdəşu-ölüyuyan var idi. Hakimə yaxınlaşdı, dediklərini can-başla yerinə yetirdi. Əvvəl qızını, sonra bacısını, sonra isə arvadını onun yatağına saldı. Bu minvalla mənim yerimə hakimin müavini oldu və bundan sonra Kirmanda haqq-hesabın dəftəri itdi. Rüşvət, namussuzluq ayaq tutub yeridi, camaatın vəziyyəti gündəgün pisləşdi. Mənim də ömrüm qovğasız keçmədi.

**Eşit deyim mənə üz verdi sonra nə qəmlər,
Acından öldü əyalım, düzün soruşsan əgər,
Nə fərş qaldı qaldı evimdə, nə zərf, nə bəstər,
Soyuq, müsibət, acliq, məlal, hüzn, kədər
Ənisi oldu məni – binəvayi-dərbədərin⁵¹.**

Üç il Kirmanda zillətlə yaşadım. Eşitdim ki, “bir dəstə xalq Tehranda tələb edir ki, yaransın ədalət İranda”. Bu xəbəri eşidəndən sonra hər qəmimi unutdum. Əncümən deyib duraraq “gecə komitə, gündüz parti məclisi qurdum”. Bir gün o mürdəşir məni yanına çağıraraq “bu işlərdən əl çək, öz həyatının vayına qal”, - deyə təpindi. Mən inadımdan əl çəkmədim. İzləndim, döyüldüm

⁴⁹Yenə orada, s. 176

⁵⁰Yenə orada, s. 176

⁵¹.Yenə orada, s. 177

və nəhayət iki oğlumla Kirmandan Nainə qaçdım, orada inqilabi fəaliyyətimi davam etdirdim. Orada yenidən evləndim. Müzəffərəddin şah Məşrutə fərmanı verən gün (5 avqust 1906) Məryəm anadan oldu. Xalq verilən fərmandan, mən isə Məryəmin anadan olmasından “şad-fərəhnak” olduq. Çox keçmədi ki:

**Müzəffər oğlu bir az sonra hökmran oldu,
Yəqin bilirsən özün, halımız yaman oldu,
Şahın rəiyyətə xəsm olduğu əyan oldu.
Top ilə Məclisi-milli dağıldı, qan oldu,
Murada çatdı yenə mürtəcə, rəzil, xain⁵².**

Tarixdən bəlli olduğu kimi, Müzəffərəddin şahın ölümündən sonra taxta çıxan Məhəmmədəli şahın əmri ilə rus çar ordusunun zabiti Lyaxovun başçılıq etdiyi kazak briqadası 1908-ci ilin 23 iyulunda Məclisi və Məşrutə başçılarının cəmləşdiyi Cipəhsalar məscidini topa tutdu. Məclis bağlandı, verilmiş cüzi azadlıqların üstündən xətt çəkildi, irtica qüvvələri yenidən meydan sulamağa başladı. Bunlar poemada tarixi həqiqətlərə uyğun şəkildə öz bədii əksini tapmışdır.

Poemanın son hissəsində şair bizi atanın Məşrutə hərəkatında necə iştirak etməsi, öz puluna at və silah alaraq oğlanları ilə döyşə atılması, bu yolda oğlanlarını qurban verməsi ilə tanış edir. Qalib gələn Məşrutənin xalqa bəxş etdiyi azadlıqlar isə inqilab edənlərə yox, inqilabı kənardan seyr edənlərə fayda verir. O şəxslər ki, xalqın qanını sormaqla məşğul idilər, indi onlar rəyasət sahibləri, Məşrutə tərəfdarları rolunda çıxış edirlər. Artıq hər şey onların əlindədir. Zəhməti çəkən başqaları, səfasını görənlər isə başqalarıdır.

Bəs qocanın istəyi, ideali nədir? Qoca inqilab zamanı itirdiyi iki oğlunun və qanunsuz bir məmləkətdə şərəfsizliyin qurbanı olan qızının qisasını almaq barədə qətiyyətlə düşünür. Bu, şairin nəzərində çox xırda, adi bir iş olardı. Qoca istəyir ki, bütün xalq

⁵²Yenə orada, s. 179

ayağa qalxaraq intiqamını alsın. Məmləkət başqa bir dona girsin, zalımın taxt-tacı başına çevrilsin. Bu zaman Məryəmin qatilini cəzalandırmaq bir fərdin işi yox, dövlət işi olacaq və Məryəm kimi neçə-neçə günahsız şərəfsiz ölümə məhkum edənlər lazımı və tarixi cəzalarını alacaqlar. Poema bu bəndlərlə bitir:

**Abad olmayacaq bu xərabə mülk, məgər,
Sulanmış olmaya xain qanıyla sərtasər.
Demə buza yazılıb sözlərim, ucuzdur, hədər...
Yozar mənim yuxumu bir zamanə, bu sözlər
Bir inqilab atasından sənə olur təlqin.**

**Budur mənim əməlim, şərh eylədim sadə,
Nə qəm varımdı, əgər olmasa da dünyada,
Əməllərim qalacaqdır özüm tək azadə,
Siyasət eyləyəcək hər fəqiri-naşadə,
Bütün bir el olacaq aşiqi əməllərimin⁵³.**

Bu illərin tanınmış elm, sənət adamlarından biri də **Məhəmmədli Səfvətdir**. O, 1878-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş, ilk təhsilini doğma şəhərində, ali təhsilini isə Qum şəhərində ruhani məktəbində başa çatdırmışdır. 1910-cu ildə Təbrizdə təşkil olunan Maarif Əncüməninin banilərindən olan M.Səfvət Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə yaxın dostluq və yoldaşlıq etmiş, ömrü boyu məktəbdarlıqla məşğul olmuşdur. XX əsrin 40-cı illərində şahlıq rejiminin təqiblərindən çana gəlmiş qocaman ədib doğma Təbrizi tərk etməyə məcbur olmuş, Qum şəhərinə köçmüş, ömrünü orada başa vurmuşdur.

“Mizanül-insan” (“İnsanın ölçüsü”), “Mənabeül-hökm” (“Hökm mənbələri”), “Danişü pərvəriş” (“Təlim və tərbiyə”), “Bir dəstə gül”, “Min bir şair”, “Dastani-dustan” və s. bu kimi elmi-

⁵³Yenə orada, s. 184

pejaqoji əsərlərin müəllifi olan Məhəmmədəli Səfvət Azərbaycan və fars dillərində gözəl şeirlər də yazmış, ədəbi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

M.Şəfvət lirik şairdir. Şeirlərində məhəbbət və ictimai mövzulu əsərlər üstünlük təşkil edir. M. Səfvət poeziyasının qəribə bir özəlliği vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, ilk baxışda məhəbbət şəri kimi görünən əsərin, diqqətlə nəzər yetirdikdə ictimai məzmun daşdığı aydınlaşır. Nümunə üçün şairin “Olaydı” və “Gəlir” rədifli qəzəllərinə diqqət etmək kifayətdir. Birinci şerin ilk beytlərində eşq, aşiq, dilbər, zülf, kakıl, səhni-cəmən, vəsl və s. bu kimi məsələlərdən bəhs açan müəllif əsərin orta beytlərindən başlayaraq faşizim, nasizm, kapitalizm, sosializm kimi anlayışları şərə gətirir, “Nə fəqr olaydı, nə sərvət, nə zər, nə zərgər olaydı”, - deyər fikirlərini aşağıdakı kimi tamalayır:

**Nə hökm olaydı, nə hakim, nə ədl olaydı, nə zur,
Nə kargər, nə rəiyyət, nə sər, nə sərvər olaydı.
Nə bu cahani-cəhənnəmnəmişin, nə xilqəti-adəm,
Nə hur olaydı, nə qılman, nə abi-kövsər olaydı.
Nə aşina və nə surətdə mehriban düşmən,
Nə sidqü Səfvətə doğru yalançı rəhbər olaydı⁵⁴.**

Şeirlərinin birində “Zatən bu mülkü millətə xidmət xəta imiş” deyən şair başqa bir əsərində gələcəyə ümidlə baxaraq yazır:

**Yetər nəhayətə hicrin qara günü, ey dil,
Sıxılma, şam keçər səbh olar, nahar gəlir⁵⁵.**

“Aci bir həqiqət” şeirində dünyada hər şeyin əksliklər şəklində qurulduğunu, məzlumla zalımın, ədalətlə zülmün, fəqərə ilə varlığın birgə yaşamağa məhkum olunduğunu bildirən şair

⁵⁴CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s.190

⁵⁵Yenə orada, s. 190

“Faşizm nə deməkdir?” adlı əsərində dünyanı fəlakətlər girdabına sürükləyən bu qorxulu taunu lənətləyir.

M.Səfvət şeirlərində dönə-dönə vurğulayır ki, vətəni sevmək, ona xidmət etmək namus – şərəf məsələsidir. Doğma yurdu Azərbaycanı cənnət kimi görmək istəyən şair “Yar ola, gülzar ola”, “Hər kəsin öz arzusu var”, “Bakıdan ayrılarkən”, “Mirzə Cəlil namına” kimi şeirlərində vətəndaş və vətənpərvər şair kimi çıxış edərək vətəndaşları milləti və xalqa sevməyə, onun yolunda canını da fəda etməyə çağırır.

Haqqında söhbət gedən illərin ədəbiyyatı əsasən iki yol, üslub əsasında inkişaf edirdi. Birinci yol klassik qəzəl-qəsidə poeziyası yolu, ikinci yol isə İranda yaranıb formalaşmaqda olan “Şeirinov” (“Yeni şeir”) üslubu idi. Hər iki üslubda yazan sənətkarların şeirlərində zamanın ab-havası duyulurdu və heç şübhəsiz ki, ikinci yolun tərəfdarları daha cəsarətli fikir və mülahizələr irəli sürməklə, milli və bəşəri ideyalara daha artıq önəm verirdilər.

XX əsrin əvvəllərində yaradıcılığa başlayan, demokratik poeziyanın inkişafında müəyyən xidmətləri olan şairlərdən biri də **İrəc Mirzədir**. Əsərlərini fars dilində yazan, Cəlalülməmalik ləqəbi daşıyan Qulamhüseyn Mirzə oğlu (İrəc Mirzə) 1874-cü ildə Təbrizdə anadan olmuş, təhsilini də doğma şəhərində almışdır. Kiçik yaşlarında vaxtilə Nəsrəddin şahın sarayında “Məliküşşüəra” olmuş, 1878-ci ildə Təbrizə köçərək burada ömrünün sonuna qədər yaşayan Mirzə Nəsrullah Bahar Şirvanidən (1835-1883) dərs alan İrəc Mirzə Məşrutə hərəkatı dövründə yaradıcılığa başlamış, tezliklə ədəbi ictimaiyyətin rəğbətini qazana bilmişdir. Fars, türk dilləri ilə yanaşı fransız dillərini də mükəmməl bilməsi onun Qərb mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmasına imkanlar yaratmış, bu səbədən də, o daha çox Qərb ədəbi cərəyanları, xüsusən naturalizmin təsiri altında yazıb-yaratmışdır.

Ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, bir sıra dövlət vəzifələrində də çalışan, 1925-ci ildə vəfat edən İrəc Mirzənin yaradıcılığında İran,

xüsusən də Güney Azərbaycanı qadınlarının acınacaqlı taleyinin təsviri və bunlardan çıxış yolu məsələsi mühüm yer tutur. Onun “Arifnamə”, “Çadranın tənqidi”, “Ana”, “Ana qəlbi”, “Dürrətül-Məali xanıma” və s. şeirlərində bu problemin qoyuluşu və bədii həlli inandırıcı şəkildə əksini tapmışdır.

Şairin bir çox əsərlərində dinə, mövhumata qarşı bir məsxərə duyulur. Ruhanilərin min bir fırıldaqla xalqın başına oyunlar açması, fanatizim, savadsızlıq, gerilik və cəhəlin tənqidi də şairin başlıca mövzularındandır.

İrəc Mirzə ədəbi irsə ehtiyat, qayğı və obyektiv münasibətin tərəfdarlarından idi. O, şeiri “ölü ənənələrdən” təmizləməyə, klassik şeir şekillərindən bəhrələnməklə yeni şeir şekillərinin yaradılmasına, xüsusilə ədəbi dilin cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında işlənən və başa düşülən sözlər hesabına zənginləşməsinə çalışır, lakin “yenilik xatirinə yenilikləri” qəbul etmirdi. “Ədəbi inqilab” adlı şeirdə İrəc Mirzə ədəbiyyata “yenilik gətirmək” adı altında həm onu lüzumsuz yabançı sözlər və ifadələrlə doldurmaq, həm də heç bir ehtiyac olmadan vəzn və qafiyədən əl çəkmək cəhdlərinə qarşı çıxır, şeirin sadəliyi və aydınlığını bədii sənətkarlığın əsas meyarlarından biri hesab edirdi”⁵⁶.

20-ci illərin əvvəllərində genişlənən milli-azadlıq hərəkatı bədii ədəbiyyatda yeni, “mübariz insan” obrazlarının yaradılması ilə də seçilir ki, bu illərdə ədəbiyyatda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Heydər Əmioğlu, Məhəmməd Tağıxan və s. bu kimi şəxslər barədə dəyərli əsərlər meydana gəlir. Xorasan üsyanının başçısı olan polkovnik Məhəmməd Tağıxan barədə dəyərli bir şeir yazan İrəc Mirzə onu cəsur vətənpərvər, misilsiz qəhrəman və Vətənə sədaqət simvolu kimi xarakterizə edir.

İrəc Mirzə məktəb yaşlı uşaqlar üçün yazılan bir çox oxunaqlı şeirlərin də müəllifidir. Onun “Ədəbi inqilab haqqında”, “Balaca siçanla pişiyin hekayəti”, “Ayının öldürməmiş dərisini satma”, “Dərs oxumaq həvəsi”, “Məktəb uşaqları”, “Pis oğlan” və s. bu

⁵⁶B. Hüseynov. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1975, s. 117

kimi şeirlərində anaya, Vətənə, elm və maarifə məhəbbət aşılayan fikirlər təbliğ olunur.

XX əsrin ilk onilliklərində yaşayıb-yaradan istedadlı sənət adamlarından biri də **Arif Qəzvinidir**. Dövrünün tanınmış xanəndə, musiqişünas və şairlərdən hesab edilən Əbülqasım (bəzi mənbələrdə Əbülhəsən) Arif Qəzvinini 1882-ci ildə Qəzvin şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini də orada almışdır. Yaxşı səsi olduğu üçün atası Molla Hadi onu gələcəkdə rövzəxan görmək istəyir, lakin musiqiyə, şeirə olan marağı, ruhaniliyə bir o qədər də maraq göstərməməsi atanın arzusunun bir arzu olaraq qalması ilə nəticələnir. On üç-on dörd yaşlarından Hacı Sadiq Xarəzmi adlı bir musiqi müəllimindən dərs alan Arif Qəzvinini cavan yaşlarından şeir yazmağa başlayır və çox keçmir ki, istedadlı bir şair kimi tanınır.

Rzaxan Əfşar adlı bir mülkədarın qızı ilə bağlı eşq macərası ucbatından başı bəlalar çəkən Arif Qəzvinini dostlarından birinin vasitəsi ilə Müzəffərəddin şahın sarayına yol tapır. Bir müddət sarayda yaşayan A. Qəzvinini saray həyatının pozucu mühiti ilə bərişə bilmədiyindən saraydan uzaqlaşır və sonralar yazdığı xatirələrində bunları ustalıqla təsvir edir.

Bir insan olaraq imperiaizmə qarşı mübarizlər sırasında olan A.Qəzvinini bəzən İranda Şusterin rəhbərlik etdiyi Amerika missiyasının siyasətini müdafiə edir, Seyid Ziya əd-Din kimi mürtəce siyasətçiyə rəğbət bəsləyirdi ki, bu da onun demokratik əhvali-ruhiyyəsi ilə uyğun gəlmirdi.

Arif Qəzvinini 20-ci illərdə İranda zəhmətkeşlərin acınacaqlı vəziyyətinin səbəbini Qacar süluləsinin ədalətsiz üsul-idarəsində görür, buna görə də Rza şahın hakimiyyət başına gəlməsini alqışlayır və bununla məmləkətdə işlərin düzələcəyinə inanırdı. Lakin başqa açıqfikirli ziyalılar kimi, çox keçmədən A.Qəzvinini də aldandığını başa düşdü və ölkədə daha amansız bir rejimin yaradığının şahidi oldu. Bir müddətdən sonra o, Rza şahın göstərişi ilə həbs olunaraq Həmədana sürgün olundu, ömrünün sonuna

qədər sürgündə yaşadı. A.Qəzvini 1933-cü ildə Həmədan şəhərində vəfat etmiş və Əbu Əli ibn Sinanın məqbərisi yanında dəfn olunmuşdur.

Arif Qəzvininin poeziyası İran və eləcə də Güney Azərbaycanı ictimai-siyasi lirikasının inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Şairin XX əsrin ilk onilliyində – “1908-1909-cu illərdə yazdığı “Azadlıq xəbərləri”, “Yaşasın”, “Ölüm paltarı” və s. əsərlərində”⁵⁷ azadlıq, konstitusiyalı quruluş tərənnüm edilir, hakim siniflərin azgınlığı, imperialist dövlətlərin İrana göstərdiyi təzyiqlərdən bəhs olunurdu. Şahlıq üsul-idarəsinin məmləkətə və millətə mərrumiyyətlərdən başqa bir şey vermədiyinə və quruluşun gec-tez dağılacağına ümid bəsləyən şair şeirlərinin biində yazır:

**Söylə zəhmətkeşə məndən ki, əmin olsunlar,
Onlara zülm eləyib, bir də soyan qalmayacaq.
... O Xərabata gedib söylə hamı şad olsun,
İtəcək, rədd olacaq şah buradan, qalmayacaq.
Müjdə ki, ədl yenə hökm edəcək aləmdə,
Zülmü ilə köçəcək Nuşirəvan, qalmayacaq.
Arifa, söylə ki, ey evsiz, eşiksiz, bikəs,
Tanrıdan başqa inan kövnü məkan qalmayacaq**⁵⁸.

Şairin “Yaşasın”, “Elə”, “Olmaz”, “Xalq olardı azad”, “Puçdan”, “Rəzalətdir” və s. şeirlərində xalqı ictimai mübarizəyə səsləmək motivləri çox güclüdür.

Arif Qəzvini bir sıra əsərlərində cəmiyyətin inkişafına mane olan, ictimai buxova çevrilən fırldaqçı ruhaniləri, qadını hüquqsuz vəziyyətə salan mühiti, elmsizliyi tənqid obyektinə çevirmiş, inkişafın maarif və mədəniyyətlə bağlı olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bu cəhətdən onun “Qadınlar üçün”, “Qadinsız mədəniyyət”, “Kişi tapılar” və s. şeirləri maraqlıdır.

⁵⁷B. Hüseynov. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq,

“Elm” nəşriyyatı, Bakı-1975, s. 58

⁵⁸. CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s.207

A.Qəzvini yaradıcılığının son dövrü əsərlərində xarici imperializm və daxili irtica qüvvələrinin ifşası mühüm yer tutur. Onun bu illərdə yazdığı “Xain deputatlar”, “Xərnəmə”, “Oğruya səs vermə” əsərləri bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

A.Qəzvini eyni zamanda məhəbbət şairidir. Onun lirik qəhrəmanı məşuqəsi üçün hər cür əzablara dözməyə hazır olan cəfakəş və sabitqədəm bir aşıqdır. “Bəh, bəh, bəh”, “Pənahımdır” və s. kimi şeirlər bu qəbildəndir.

Dövrün ədəbi-bədii, elmi-pejaqoji fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən şəxsiyyətlərdən biri də **Mirzə Ələkbərxan Dehxudadır**. O, 1879-cu ildə Qəzvində Xanbaba adlı bir mülkədarın ailəsində anadan olmuş, ailələri Tehrana köçdüyündən ilk gənclik və yeniyetməlik illəri Tehrandə keçmişdir. O, ilk təhsilini mollaxanada almış, Şeyx Qulamhüseyn Bərucərdi adlı bir alimdən ərəb dili və dini elmləri öyrənmiş, sonra isə “Mədrəseyi-siyasi” adlanan məktəbə daxil olaraq təhsilini davam etdirmiş, burada oxuyarkən faransız dilini də öyrənmişdir.

Məşrutə inqilabı ərəfəsində Avropada, Avstriyanın Vyana şəhərində İran səfirliyində çalışan M.Ə.Dehxuda hərəkət başlandıqdan sonra Tehrana qayıtmış, burada ilk nömrəsi 1908-ci ildə çıxan “Suri-İsrafil” qəzetini Cahangir xan və Qasım xanla birgə nəşr etdirməyə başlamışdır. O, bu qəzetin “Cərənd-pərənd” (“Ordan-burdan”) şöbəsində “Dəxo” imzası ilə çap etdirdiyi satirik şeir və felyetonlarla İran dövlətinin başında duranların, mürtəce dairələrin Qərbin və Rusiyanın imperialist dairələri ilə əlbir olub xalqın istiqlaliyyətinə – Məşrutəyə xəyanət etdiklərini, millətin qanını zəli kimi sorub binəva xalqı zəlil günə qoyduqlarını məharət və cəsarətlə ifşa edirdi.

1908-ci il iyun çevrilişindən sonra qaraguruhcular tərəfindən “Suri-İsrafil”in baş redaktoru Mirzə Cahangir xan vəhşicəsinə öldürüldü. Onun vaxtsız ölümünə yanıqlı bir mərsiyə həsr edən M. Ə.Dehxuda bir çox azadlıqsevər ziyalılar kimi vətəni tərk etməyə

məcbur oldu. M. Ə. Dehxuda əvvəlcə İsveçrəyə, ordan da İstanbulla gedir. 1910-cu ildə İstanbulda yaşayan iranlıların köməyi ilə o, “Sürüş” adlı bir qəzet nəşr etdirməyə müvəffəq olur. Fars dilində çap olunan bu qəzetin on beş nömrəsi çıxmış və qəzetin səhifələrində İrandakı vəziyyətin təhlilinə geniş yer ayrılmışdır.

Mücahidlər Məmmədəli şahı devirib Tehranı aldıqdan sonra M.Ə.Dehxuda yenidən İrana qayıdır və Kirmandan məclisə nümayəndə seçilir, Məşrutə başçılarından xahişi ilə məclisin işində fəal iştirak edir.

M.Ə.Dehxuda ömrünün sonuna qədər Tehranda yaşayır, elmi, pedaqoji və bədii fəaliyyətlə məşğul olur. O. ardıcıl folklor nümunələri toplayaraq çap etdir, şifahi və yazılı ədəbiyyatın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş qiymətli əsərlər yazır. Şeirlər divanından başqa ədibin “Məsələlər və hökmlər”, “Fransızca-farsca lüğət”, “Məqalələr məcmuəsi”, “Lüğətnamə” və s. bu kimi çox qiymətli elmi əsərləri çap olunur ki, bunlardan sonuncusu fars dili və ədəbiyyatının ensiklopediyası hesab olunur və müəllifinə dünya şöhrəti qazandırmışdır.

M.Ə.Dehxuda 1955-ci ilə Tehranda vəfat etmiş, orada dəfn olunmuşdur.

M.Ə.Dehxuda yeni fars şerinin yaradıcılarından biri hesab olunur. Tədqiqatlardan birində oxuyuruq: “Cahangir xanın ölümünə Dehxudanın həsr etdiyi mərsiyə yalnız öz yüksək vətənpərvər məzmunu ilə deyil, klassik şeir qayda-qanunlarından nisbətən uzaqlaşaraq, Avropa şerinə yaxınlaşan forması ilə də səciyyəvidir. Bu, məzmunca yeniləşən fars şeirində yeni forma axtarırları sahəsində atılan ilk addımlardan biri idi”⁵⁹.

“Yada sal” adlanan həmin şeir (şeyri Azərbaycan dilinə Əbülfəzl Hüseyni tərcümə etmişdir) bu misralarla başlayır:

**Keçdi zülmət gecə, ey quş, səhərdir,
Keçdi o qaranlıq, gör nə xəbərdir.**

⁵⁹B. Hüseynov, göstərilən əsəri, s. 56-67

**Səhər nəğməsini oxuyur quşlar,
Yatanlar ayılıb, deiyldir xumar⁶⁰.**

Tehranda çıxan “Kavə” jurnalında çap olunmuş “Fars şeirində novatorluq” adlı baş məqalədə müəllif Məşrutə inqilabından sonra şeirin forma və məzmunca yeniləşməsindən bəhs etmiş, İrəc Mirzə, Mirzadə Eşqi, Arif Qəzvini, Nima Yuşic, Bahar və Lahuti ilə bir cərgədə, lap öndə M. Ə. Dehxudanın da adını çəkmiş və yazmışdır: “Dehxuda, Nima kimi bir qrup şairlər hər biri öz istiqaməti və üslubu ilə, bəziləri məzmunu, digərləri formaya yenilik gətirməklə yeni poeziyanın yaranması və inkişafına xidmət etmişlər”⁶¹

M.Ə.Dehxudanın “Mərhumun nəfəsi”, “Arifin yolu”, “Fəqr hümməti”, “Qarının şikayəti”, “Ağamın ən yaxşı işi” adlı şeirləri hər şeydən əvvəl zamanəsinə görə mövzu yeniliyi və ictimai məzmunu ilə seçilir. Şairin “Vətənpərvərlik” adlı çox ibrətamiz və tərbiyəedici ruha malik olan kiçik bir şeiri var. Şərdə müəllif yazır:

**Qalıbdır yadımda, bir gün uşaqlar,
Durna yuvasına əl uzatdım mən.
Birisi əlimi tutub dişlədi,
Ağrısı beynimə çıxıb işlədi.
Gülərək söylədi atam bu zaman:
- Vətənpərəstliyi öyrən böylə durnadan⁶²**

M.Ə.Dehxuda şeirlərinin əksəriyyətini farsca yazsa da, doğma türkcəmizdə yazdığı bir sıra qiymətli nümunələri də vardır. Onlardan biri, məsnəvi formasında, tənqidi ruhlu “Şeyxülislam əzasında cənab “Molla Nəsrəddinə təziyyət” şeiri “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın ikinci cildində nəşr

⁶⁰CAƏA, III cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1988, s. 22

⁶¹“Kavə” jurnalı, 1965-ci il, N 8-9, s. 106-107

⁶²CAƏA, III cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1988, s. 20

olunmuşdur (Bax: CAƏA., II cild, “Elm” nəşriyyatı, 1983, səh. 246-248).

Dövrün poeziyasından danışarkən **Pərvin Etisamini** xatırlamamaq insafsızlıq olardı. Pərvin Yusif qızı Etisami 1906-cı il fevral ayının 16-da Təbrizdə ziyalı ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini evdə atasından almışdır. Uşaq yaşlarında atasından və xüsusi müəllimlərdən ərəb, fars, ingilis və fransız dillərini öyrənən Pərvin 1916-cı ildə Tehrandakı Amerika qız məktəbinə daxil olmuş, 1924-cü ildə buranı uğurla tamamlamış, buraxılış gecəsində “Qadın və tarix” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

Pərvin Etisaminin şəxsi taleyi uğursuz olmuşdur. Belə ki, o, 1934-cü ilin yayında əmisi oğluna ərə verilmiş, cəmi iki ay yarımından sonra atası evinə qayıtmış, ömrünün sonuna qədər ailə qurmamış, özünü bütünlüklə, şeir, sənət yolunda fəda etmişdir. O, 1941-ci ilin mart ayında vəfat etmiş, Qum şəhərində, atası Yusif Etisanülmülkün məzarı yanında dəfn olunmuşdur.

Pərvin Etisaminin şeirlər toplusu ilk dəfə 1935-ci ildə, öz sağlığında nəşr olunmuş və bu kitaba Məliküş-şüəra Bahar əhatəli ön söz yazmışdır. Ölümündən sonra da şairin “Divan”ı bir neçə dəfə çap edilmişdir (1941; 1954; 1962).

Pərvin Etisami Amerika qız məktəbində təhsil alarkən yaradıcılığı başlamış, “xalqın və vətəninə mənafeyi uğrunda ağır şəraitdə mübarizə aparmaqdan çəkinməyən gənc şair kimi”⁶³ tezliklə ədəbi ictimaiyyətin rəğbətini qazanmışdır. Şeirlərində zəhmətkeşlərin acınacaqlı taleyini yüksək sənətkarlıqla təsvir edən şair ölkədə hökm sürən özbaşnalığı, maddi və mənəvi səfaləti ürək yangısı ilə qələmə alır, müasirlərinin bir çoxundan fərqli olaraq düşündüklərini açıq-açıqla, mərd-mərdanə söyləməkdən çəkinmir.

P. Etisami poeziyası barədə yüksək fikirdə olan S. Ə. Kəsrəvi “Ədəbiyyat haqqında” adlı əsərində yazır: “Məşrutə hərəkatından

⁶³B. Hüseynovun göstərilən kitabı, s. 62

sonrakı dövrdə həyatın poeziya qarşısına qoyduğu tələblərə öz yaradıcılığı ilə cavab verən şairlərdən biri Pərvin Etisamidir... O, yüksək fikirlər ifadə edən şerlər yazmış, beləliklə dərin məzmunlu, səmimi və dolğun əsərləri ilə xalq ruhunun tərcümanına çevrilmişdir”⁶⁴.

Feodal mütləqiyyətinin ədalətsiz qanunları qarşısında məzlum kökə salınmış, qazandığının ondan birinə sahib olmağa belə hüquqi olmayan kəndlinin-rəncbərin taleyi P. Etisami şeirinin əsas mövzularındandır. Onun “Bülbül və qarışqa”, “Səy və əməl”, “Əkinçinin nəğməsi”, “Ey rəncbər” kimi əsərlərində yaradılan obrazlar, bunlara münasibət şairin poetik qüdrətini göstərməklə yanaşı, yüksək insani və əxlaqi keyfiyyətlərə də malik olmasından xəbər verir.

P. Etisami poeziyasının başlıca müraciət obyektlərindən biri qadınların taleyi məsləsidir. “Ünsiyyət pərisi”, “İki məhzər” və s. şeirlərində cəmiyyətin inkişafı və ailənin xoşbəxtliyi sahəsində qadının əvəzedilməz xidmətlərini əks etdirməyə çalışan P. Etisami “Fəğirın dərdi” şeirində bütün gəncliyini, gözlərinin nurunu bir qarın çörək qazanmaq yolunda qurban vermiş yun və pambıq əyirən qadınların əziyyətlərlə dolu həyatını ağrı və ustalıqla təsvir edir. Çuxura girmiş gözlərinin nuru itən, dünya malından qazancı bir cəhrə, bir iynə-sap, bir də bir ucuq dam olan yazıq qarının dilindən deyilən aşağıdakı misralar XX əsrin 30-cu illəri İran və Güney Azərbaycanı qadınlarının həyat tərzinin ümumiləşdirilmiş bədii inikasıdır:

**İynəni saplamaq istədim, ancaq
Nə gözlərim gördü, nə əlim tutdu.
Qonşudan xörəyin ətri gəldi bax,
Yenə də aılığı könlüm unutdu.
...Hörümçək torudur dövrəmdə pərdə,
Tanrıdan kim belə bir ömür dilər?
... Yüz ölüm, faciə seli görmüşəm**

⁶⁴S.Ə. Kəsrəvi. Dər piramune-ədəbiyyat, Tehran, 1325(1946), s.52

**Odur ki, göz yaşım selə dönübdür.
Əzab caynağında ömür sürmüşəm
Varlığın kasıbdan üzü dönübdür.
Pərvin, kimə lazım bu cığır-bağır?
Harın hardan qanır nə çəkir fəqir?**³²⁶⁵

Şairin “Deyil”, “Baş daşına yazılsın”, “Bu gün və sabah”, “Gərəkli və gərəksiz”, “Azadlıq nişanı”, “Həqiqət və məcaz”, “Göz və ürək” və s. şeirləri düşündürücü məqamları özündə əks etdirən qiymətli sənət nümunələridir.

Haqqında bəhs etdiyimiz dövrün ədəbi-bədii mənzərəsi təxminən yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi idi. Qeyd etdiklərimizdən də göründüyü kimi, ictimai-siyasi fikirdə olduğu kimi ədəbiyyatda da bir yeniləşmə gedir, ədəbiyyat zamanla ayaqlaşmağa cəhd etdiyi kimi, milli şüurun oyanması və formalaşmasında da mühüm rol oynayırdı.

2007-ci il

**Bütöv halda ilk dəfə çap olunur*

⁶⁵CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı-1983, s. 277

1920-40-cı İLLƏRDƏ GÜNEY AZƏRBAYCANDA TEATR

XX əsrin ilk onilliklərində İranda və qonşu ölkələrdə, xüsusən keçmiş Sovetlər İttifaqında baş vermiş ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı olaraq Cənubi Azərbaycanda mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi, milli səhnə həyatında da bir canlanma hiss olunmağa başladı. Rusiyadakı Oktyabr inqilabından bir neçə müddət sonra Azərbaycan səhnəsinin müqtədir aktyor və rejissorlarından biri olan Sıdqi Ruhulla Təbrizə səfər edərək yerli ziyalıların köməyi və yaxından iştirakı ilə N.Nərimanovun “Nadir şah” və Ə.Haqqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” faciələrini tamaşaya qoymağa müvəffəq oldu.

1919-cu ildə Ş.M.Xiyabaninin təşəbbüsü ilə təşkil olunmuş “Xeyriyyə cəmiyyəti”nin nəzdində Təbrizdə ilk teatr truppası yaradıldı və truppə “Xeyriyyə aktual heyəti” adlandırıldı. 1920-ci ildə 16 il əvvəl əhalinin maddi yardımını və mənəvi dayağı ilə Astarada açılmış altı illik qız məktəbinin müdavim və tələblərinin iştirakı ilə “Astarə teatr heyəti” adlı bədii-özfəaliyyət dərnəyi təşkil olundu. Xeyirxah niyyətlə yaradılan və uğurla fəaliyyət göstərən dərnəyin tamaşalarından yığılan vəsait Astaradakı məktəb və qiraətxanaların məxaricinə, zəruri ehtiyaclarına sərf olunurdu¹ (13, N 86).

Təbrizdəki “Xeyriyyə aktual heyəti” 1919-cu il teatr mövsümündə Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun”, Ə.Haqqverdiyevin “Pəri cadu”, “Bəxtsiz cavan”, N.Nərimanovun “Nadir şah” kimi forma, mövzu və məzmun baxımından fərqli əsərləri Sıdqi Ruhullanın iştirakı ilə uğurla tamaşaya qoydu və Təbriz tamaşaçıları tamaşaları çox böyük rəğbətlə qarşıladı. Tamaşaların əhalidə yaratdığı effekti, xalqın teatra olan marağını nəzərə alan “Xeyriyyə cəmiyyəti” və onun nəzdində fəaliyyət göstərən teatr truppası ziyalıların təşviqi ilə teatr səhnəsi tikdirməyə təşəbbüs etdi.

Əhalidən ianə toplamaq qərarına gəldi və bu məqsədlə “Pəri cadu” pyesi oynanıldı. Camaat təşəbbüsü sevinc və ürək açıqlığı ilə qarşıladı. Az müddət ərzində dörd min түмəндən artıq pul yığıldı. Çox keçmədən yığılan vəsait və digər ianələr hesabına aktyorların daimi məşq və teatr tamaşaları göstərməkləri üçün səhnə hazırlandı və 1919-cu ildə səhnənin təntənəli açılış mərasimi oldu² (8, inv: N 342, 356, 361, 340, 347).

Qırmızı ordunun Şimali Azərbaycanı işğalından sonra bir çox ziyalılar kimi C.Məmmədquluzadə də ölkəni tərk etməyə məcbur oldu və o zamanlar yaşadığı Tiflisdən Təbrizə köçməyi qərara aldı. Mənbələrin qeyd etdiyi kimi, 1920-ci ilin 7 sentyabrından o, Təbrizdə yaşamağa başladı. Böyük ədibin Təbrizə gəlməsi şəhərin mədəni-ictimai həyatında bir canlanmaya səbəb oldu. Sentyabrın 10-da C.Məmmədquluzadə qardaşı Mirzə Ələkbərlə birlikdə Şeyx Məhəməd Xiyabaninin görüşünə gedir və Xiyabani “Molla Nəsrəddin” jurnalını Təbrizdə nəşr etməkdə ona kömək etməyə hazır olduğunu bildirir³ (16, 389).

1921-ci il aprelin ilk günlərində C.Məmmədquluzadənin yaxın dostlarından biri olan Əbülfət Ələvi Təbriz valisi (qubernator) Müxbürüs-Səltənədən “Ölülər” əsərini Təbriz səhnəsində tamaşaya qoymaq üçün icazə alır. Mirzə Cəlilin rejissorluğu ilə məşqlər başlanır və may ayının 1-də əsərin ilk tamaşası baş tutur. Uğurla keçmiş bu tamaşada Böyük xan Naxçıvani - İsgəndər, Əli Azəri - Şeyx Nəsrullah, Ziza - Kərbəlayı Fatma, Teymur - Nazlı, Midhət - Cəlal, Səməd Movləvi - Hacı Baxşəli rollarını ifa edirlər⁴ (16, 398-401). Tamaşadan yığılan pulun böyük bir qismi səkkiz nömrəsi Təbrizdə çap olunan “Molla Nəsrəddin”in çapına sərf olundu⁵ (12, 290). Qeyd edək ki, Təbrizdə çıxan səkkiz nömrənin 1-ci sayı 19 fevral 1921-ci ildə, sonuncu 8-ci sayı isə 15 may 1921-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Bünövrəsi 1908-ci ildə Mehdixan Seyidzadə, Həsən Çörəkçi, doktor Rəhim xan, Ələkbər Bəradəran, Əsgər xan kimi ziyalılar tərəfindən qoyulan, Ə.Haqverdiyevin M.F.Axunzadənin həyatından bəhs edən “Xəyalət” peysi ilə fəaliyyətə başlayan Təbriz teatri⁶ (9, 84) və bu teatrın “Müəssəməyi-artisthəyi-Azərbaycan”

(“Azərbaycan artistlər dəstəsi”) adlı truppası 1921-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, repertuarını isə, əsasən, Azərbaycan dilində yazılmış əsərlər təşkil etmişdir.

1921-ci ildən etibarən Təbrizin teatr həyatında bir canlanma əmələ gəldi. Ş.M.Xiyabani tərəfdarlarından olan Mücirüddövlə tərəfindən yaradılmış “Cəmiyyəti-islahi-tərəqqiyyi-maarifi-Azərbaycan” teatr dəstəsindən sonra Böyük xan Naxçıvaninin yaratdığı “Ariyən” dəstəsi fəaliyyətə başladı (1922) və bu truppə 1941-ci ilə qədər fəaliyyətini davam etdirdi. Mehdi Züheyrinin “Ayineyi-ibrət” (1924-1930-cu illər arası), Quluzadə Şərqlinin “Drami-Təbriz” (yarandığı il məlum olmasa da, 1929-cu ilə qədər yaşamışdır – İ.Q.) teatr dəstələri Cənubi Azərbaycanda Milli teatrın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Təbrizdə fəaliyyət göstərən teatr dəstələrinin repertuarında Azərbaycan dramaturqlarının doğma dilimizdə yazdığı əsərlər əhəmiyyətli yer tutmuşdur. M.F.Axundzadənin “Hacı Qara”, “Hekayəti-Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah”, N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin”, N.Nərimanovun “Nadir şah”, Ə.Haqqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Xəyalat”, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, “Anamın kitabı”, Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun”, “Leyli və Məcnun”, S.S.Axundovun “Eşq və intiqam”, C.Cabbarlının “Sevil” və s. kimi digər əsərlər yazıldığı dildə tamaşaya qoyulmuş, milli şüurun formalaşması və milli-demokratik ədəbiyyatın, teatrın yaranmasında müstəsna rol oynamışlar.

1920-1940-cı illər Güney teatrsevərləri bir neçə tərcümə əsərinin də tamaşaçısı olmaq şərəfinə nail olmuşdular. M.V.Qoqolun “Müfəttiş”, V.Şekspirin “Otello”, F.Şillerin “Qacaqlar”, Ş.Saminin “Dəmirçi Gavə” və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuş və rəğbətlə qarşılanmışdı. Maraqlı burasıdır ki, həmin dövrdə tamaşaya qoyulmuş səhnə əsərləri arasında fars yazıçılarının tərcümə əsərlərinə təsadüf olunmur. “Xosrov və Pərviz”, “Do aşiqi-nakam”, “Mehri-Meymən”, “Həkim-i-Ömər Xəyyam” kimi fars dilində məcburən oynanılan əsərlər isə

müvəffəqiyyət qazanmadıqlarından reperturdan çıxarılmış”⁷ (9, 86), onların yerini Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri tutmuşdur.

Təbriz teatr səhnəsində yerli dramaturgiya sahəsində ilk addımlarını atan yazıçıların əsərlərinin tamaşaya qoyulması təqdirəlayiq hadisə idi. 1919-1920-ci illərdə tamaşaya qoyulmuş və uğur qazanmış Rza Vaizinin “Cəhalət qurbanı”, “Tükənməz xəzinə” adlı əsərləri teatrsevərlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Rza Vaizi dövrünün tərəqqipərvər ziyalılarından olmuş, qızını səhnəyə çıxarmış və onun hərəkəti köhnə fikirlilərin xoşuna gəlmədiyindən o, təqiblərə məruz qalmışdı.

Bu illərdə Mirzə Cabbar Əcərzadənin “Noi-bəşər”, “Çadranın mühəssənəti”, “Müəllimlər evi”, Məhəmmədəli Rüşdinin “Fərhad və Şirin”, Hilal Nasirinin “Mirzə Tağı xan Əmiri-Kəbir”, Səməd Övrənginin “Muğan gəlini” əsərləri də Təbriz teatrında tamaşaya qoyulmuş, sonuncu əsər daha çox uğur qazanmış və uzun müddət səhnədən düşməmiş, teatrsevərlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

20-ci illərdə dramaturgiya və səhnə fəaliyyəti ilə müntəzəm şəkildə məşğul olanlardan biri Rza Quluzadə Şərqli olmuşdur. O, 1920-21-ci illərdə Bakıda yaradılmış “Tənqid-təbliğ” teatrında çalışmış, Bakı tamaşaçıları onun “Pul, yoxsa Allah” əsərini səhnədə görmüşdülər. Sonra o, Təbrizə qayıtmış, cəmiyyətin yaramazlıqlarını, pul düşkünü olan insanların faciəsini, bu səbəbdən ailələrin dağılmasını təsvir edən yuxarıda adı qeyd olunan əsəri Təbriz səhnəsində də böyük uğur qazanmışdı. Şərqlinin “Cinayət”, “Quqquluqu”, “Dəlilər yurdu”, “Bərgün bəlası”, “Mirzə Rza Kirmani” kimi dramları da 20-ci illərdə Təbriz səhnəsində dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, müəllifinə şöhrət qazandırmışdı⁸ (9, 86).

Azərbaycan dilində oynanılan əsərlərin tamaşaçıları tərəfindən rəğbətlə qarşılanması farspərəst dairələri narahat etməyə bilməzdi. Bu səbəbdən də Rza şahın çaldığı şovinist havalarına züyanlılarından biri, milliyyətçə Azərbaycan türkü olan doktor Əfşar redaktoru olduğu “Ayəndə” jurnalında yazırdı: “Hamımız bir dil,

bir ağızla istəməliyə ki, fars dili bütün İranda ümumi dil olsun, getdikcə yad dillərin yerini tutusun”⁹ (7, 5).

20-ci illərdə teatra maraq Təbrizdən başqa Azərbaycanın digər əyalətlərində, o cümlədən Astarada da güclü olmuşdur. Mənbələrin birində Astara şəhərinin teatr həyatından bəhs edən yazılardan birində oxuyuruq: “O zaman (Astarada – İ.Q.) müxtəlif mədəni-maarif qrupları çox səmərəli fəaliyyət göstərirdilər. Teatr qrupu qısa müddətdə Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad” və sairə əsərlərini çox uğurla tamaşaya qoydu. Bu tamaşalar şəhər əhalisinin arasında geniş əks-səda doğurdu”¹⁰ (20, 20). Həmin illərdə Astarada teatra maraq o qədər güclü olmuşdur ki, hətta toylar da tamaşasız keçməmiş. Həmin illərin və hadisələrin şahidi olan Məmi Dehqaninin xatirələrində oxuyuruq: “1925-30-cu illərdə elə bir dəb yaranmışdı ki, Nünəkəran kəndində (Astarada kənd adıdır – İ.Q.) tamaşa göstərilməyən toya camaat çox həvəssiz gedirdi”¹¹ (9, 11).

Bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilir ki, 1921 və 1925-ci illərdə Şimali Azərbaycan səhnə xadimlərinin Güney Azərbaycana qastrol səfərləri orada teatrın inkişafında önəmli rol oynamışdır. Birinci qastrol zamanı oynanılan tamaşalar haqqında İrandakı mətbuat orqanları məlumat vermiş, “Şoxən” jurnalının 3 və 4-cü nömrələrində dərc olunmuş məqalədə yazılmışdı: “Qafqaz artistləri İrana gəlib, burada “Arşın mal alan”, “Əsli və Kərəm”, “Nadir şah” tamaşalarını vermiş və yerli əhalini müasir teatr ilə tanış etmişlər”¹²(18, 273).

Mənbələrin verdikləri bilgilərdən aydınlaşır ki, tamaşalar oktyabr-noyabr aylarında baş tutmuş, tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Qastrol zamanı oynanılan əsərlərin mətnlərinin farscaya çevrilmələri, hətta farsca da oynanılması barədə məlumatlar vardır. Tehranda çıxan “Sitareyi-İran” qəzetinin 1922-ci il 16 yanvar tarixli nömrəsində belə bir elan verilmişdir: “Yanvarın 18-də “Farüs” salonunda “Türküstan Dövlət Teatrının rejisoru Rəarşın (bu rejisorun Rzaqulu Abdullazadə olduğunu mərhum Qulam Məmmədli “Azərbaycan teatrının salnaməsi” kitabında qeyd etmişdir. Bax: Q.Məmmədi.

Azərbaycan teatrının salnaməsi, II hissə (1920-1930) Bakı, Yazıçı-1983, səh.55) nəzarəti altında Qafqazın məşhur bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin “Ər və arvad” operettası farsca oynanacaqdır”¹³(21, 16 yanvar). Həmin qəzetin 4 aprel 1922-ci il nömrəsində isə belə bir elan verilmişdir: “Qrand-hotel” salonunda Gülsabah xanımın iştirakı ilə fars dilində “Arşın mal alan” oynanacaqdır”¹⁴ (fakt Q.Məmmədlinin “Azərbaycan teatrının salnaməsi” kitabının II hissəsindən götürülmüşdür; 17, 65).

Quzey Azərbaycan yazar və bəstəkarlarının səhnə əsərlərinin Güney Azərbaycanda, o cümlədən İranın mərkəzi olan Tehranda geniş yayılması və tamaşaçı rəğbətini qazanmasını qeydsiz-şertsiz sübuta yetirmək üçün “Sitareyi-İran” qəzetinin 22 aprel 1922-ci il sayında verilmiş bir elanı da burada verməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Elanda oxuyuruq: “Qəzetimizin dalbadal bağlanması nəticəsində redaksiyamız 1600 (min altı yüz) tumən borca düşmüşdür. Azadlıqsevər dostlarımız belə məsləhət bildilər ki, borcdan çıxmaq və zərəri ödəmək üçün “Əsli və Kərəm” operasını tamaşaya qoyaq. Tamaşa “Qrand-hotel” salonunda göstəriləcəkdir”¹⁵ (22, 22 aprel).

1922-ci ilin may ayında İranın Türkmənistanla sərhəddə yerləşən Məhəmmədabad şəhərində və Babacıq qəsəbəsində Aşqabaddan gəlmiş həvəskarlar “Kimdir müqəssir?” (Ə.Haqverdiyev), “Kəblə Hacı” (Zülfüqar Hacıbəyov), “Xosrov” (M.Moqomayev) və başqa iri həcmli əsərləri tamaşaya qoymuşlar. Bu həvəskar aktyorlar tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olmuş, əsas rolları Qulam Məmmədli (qocaman, tanınmış jurnalist və təbqiqatçı Qulam Məmmədli – İ.Q.), Yəhya Şükürov, Yəhya İsmayılov, Qulam Məmişov ifa etmişlər”¹⁶ (17, 75).

1925-ci ildə baş tutmuş ikinci qastrol zamanı İbrahim İsfahanlı, Əli Qurbanov, Əhməd Salahlı və başqa aktyorların daxil olduğu heyət Təbriz, Rəşt, Urmiya, Tehran şəhərlərində tamaşalar göstərmiş, onların təşviqi ilə həmin şəhərlərdə yerli teatr həvəskarları tərəfindən teatr dəstələri yaradılmışdı¹⁷ (3, 9).

Azərbaycan dilində yazılan və doğma türkcəmizdə səhnəyə qoyulan əsərlər tamaşaçılar tərəfindən artıq dərəcədə sevildiği kimi,

hakim dairələrin narahatlıq və narazılığına səbəb olurdu. Hüseynqulu Sarabski və Mirzəəğa Əliyevin xatirələrindən öyrənirik ki, Təbriz, Rəşt, Ənzəli və s. bu kimi şəhərlərdə ana dilində oynanılan səhnə əsərlərini milli fikirləri yayan təbliğat adlandıran hakim dairələr Qafqazdan gəlib oralarda tamaşa göstərənlərdən tezliklə İranı tərk etməyi tələb etmişlər¹⁸ (9, 87).

İranda Rza xanın hakimiyyətə gəlib özünü şah elan etdirməsindən, Pəhləvi rejimini yaradıb farslaşdırma siyasəti aparmasından sonra Azərbaycan teatrının da inkişafına ciddi əngəllər törədilməyə başlandı. Həmin siyasətin acı nəticələri barədə bir neçə il sonra S.S.Pişəvəri yazırdı: “Rza xan iş başına gəlib Azərbaycanı parçalamaq siyasətini başlamazdan əvvəl Azərbaycanda milli teatrımız sürətli bir sürətdə tərəqqi etməkdə idi. Xalq (arvad və kişi) tamaşalarda kamali-meyl ilə hazır olub hünərvərlərimizin əsərlərin seyr edir, bu vasitə ilə əxlaq və mənəviyyət cəhətdən millətimiz tərəqqi etməkdə davam edirdi. Fəqət məcburən teatr fars dilinə təbdil edilən kimi, nümayiş salonlarımız bağlanmağa məcbur oldu. Çünki xalqımızın əksəriyyəti bu dili anlamağa qadir deyildi”¹⁹ (1, N 5).

Bu tarixi həqiqət Güney tədqiqatçılarından Hüseyn Ümidin “Tarix-e fərhəng-e Azərbaycan” əsərində bir daha təsdiqlənir. Müəllif yazır: “1928-ci ilədək İranda, o cümlədən Güney Azərbaycanda səhnə dili Azərbaycan dili olmuşdur. Ancaq bir neçə pyes fars dilində yazılmış, yaxud başqa dillərdən farscaya tərcümə olunaraq tamaşaya qoyulmuşdur. Həmin ildə isə Azərbaycan dili İranda dövlət tərəfindən tamamilə qadağan edilmişdir”²⁰ (14, 194).

Rza şah hakimiyyətinin təqiblərinə, ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri 1930-cu ilə qədər Təbriz teatrı repertuarının əsasını təşkil edirdi. 1929-cu ildə Ə.Haqqverdiyevin “Köhnə dudman” və “Pəri cadu” əsərləri Təbrizdəki “Şiri-xurşid” teatrında doğma ana dilimizdə tamaşaya qoyulmuşdu²¹ (15, № 115).

1928-ci ildə Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi Təbrizdə Mirzə Bağır Hacızadə tərəfindən tamaşaya qoyulmuş, bir neçə il sonra isə yerli aktyorlar H.Cavidin “İblis” əsərini də

səhnələşdirməyə müvəffəq olmuşdular. Həmin illərdə (1930-1940-cı illər – İ.Q.) H.Cavidin “Peyğəmbər” dramının məşqləri keçirilsə də, əsərin tamaşaya qoyulması nəzmiyyə (polis) idarəsi tərəfindən qadağan edilmişdi. 1940-cı ildə isə H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi bir vaxtlar Bakı Teatr texnikumunu bitirmiş Feyzi Çubəxzənin rejissorluğu ilə Ərdəbildə Azərbaycan dilində səhnəyə qoyulmuşdur²² (11, N 9; 14-15).

Ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında hökm sürən tənəzzül 1941-ci ilin məlum hadisələrinə qədər davam etdi. 1941-ci ildə Sovet ordu hissələrinin Təbrizə girməsindən sonra orada mədəni-maarif işləri sürətlə canlanmağa başladı. Qısa bir zaman ərzində “Firdovsi”, “Təbriz”, “Həqiqət”, “Azərbaycan”, “İran” və s. bu kimi teatr cəmiyyətləri yaradıldı.

1941-ci ildə fəaliyyətə başlayan “Azərbaycan Cəmiyyəti” “Azərbaycan” adlı mətbuat orqanını təsis etdiyi kimi, o zamanın təbiri ilə desək, özünün “Aktural heyəti”ni yaratmaq sahəsində də ciddi addımlar atdı. Bir qədər sonra mətbuat orqanlarında Cəmiyyətin nəzdində fəaliyyət göstərən “Azərbaycan aktural heyəti”nin Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” və Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” əsərlərini müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulması barədə yazılar dərc olunmağa başladı²³ (27, N 52). İllər boyu təqib olunan, fəaliyyətinə əngəllər törədilən teatrın ana dilində olan əsərlərlə tamaşaçıların görüşünə gəlməsi xalq tərəfindən dərin rəğbətlə qarşılandı.

Məlum hadisələrdən sonra fəaliyyətə başlayan “Zəhmətkeşlər təşkilatı”nın nəzdində yaranan aktural heyəti də az bir zaman ərzində gənc teatr həvəskarları və qocaman səhnə xadimlərini cəlb etməklə səmali bir kollektiv yarada bildi. Fransız ədibi İ.B.Molyerin “Zorən təbib”, Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” və “Bəxtsiz cavan” kimi əsərləri bu heyət tərəfindən tamaşaya qoyuldu və tamaşaçı rəğbətini qazandı.

Əlamətdar hadisələrindən biri də və yerli müəlliflərin yeni səhnə əsərləri yaratmağa təşəbbüs göstərmələri idi. “Vətən yolunda” qəzetində dərc edilmiş məlumat – xəbərlərdən biri bu cəhətdən maraq doğurur. Qəzetdən oxuyuruq: “Azərbaycan

cəmiyyətinin teatr heyəti bu yaxınlarda təbrizli yazıçı Ruhinin “Usta və şagird” adlı pyesasını və şair Hilalinin “Birinci sinif” adlı pyesasını tamaşaya qoydu”²⁴ (26, N 47).

1941-ci ildə Bakıdan Təbrizə qastrol səfərinə gələn M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrı kollektivinin tərkibində dünya şöhrətli müğənni Bülbül də iştirak etmişdir. Qastroldan Bakıya dönmək ərafəsində görüşlərdən birində o, üzünü tamaşaçılara tutaraq: “Bizim təbrizli qardaşlarımız, təbrizli bacılarımız! Siz qəmlənməyin, kədərlənməyin. Sizin hər ağacınızın budağında bir bülbül yatır. Onları oyadin. Mən isə yenə də gələrəm. Biz yenə də görüşəcəyik”²⁵, - deyə müraciət etmişdi (25, N 26).

1944-cü ildə “Sovet-İran mədəni rabitə cəmiyyətinin Təbriz şöbəsi” nəzdində “Sovet mədəniyyət evinin teatr heyəti”nin yaranması da əlamətdar hadisələrdən idi. 40 nəfərdən ibarət olan kollektiv Təbrizin demək olar ki, az-çox tanınan aktyorlarını öz sıralarında birləşdirdi. Kollektiv teatr mövsümünü Mirzə Fətəli Axundzadənin məşhur “Hacı Qara” komediyası ilə açdı.

Həmin illərdə tamaşaçıların çoxunun yaxından tanıdıqları Cavad Şəfizadə, Məhəmmədəli Rüşdü, Əhmədzadə, Məhəmmədəli Vəlizadə, İsamyl Dilbərpur, Böyük Məhəmmədi, İsmayıl Muzduri kimi səhnə ustalarının kollektivə daxil olmaları teatrın tamaşaçı baxımından kifayət qədər təmin olunmasında mühüm rol oynayırdı. Kollektivə o vaxtadək həm aktyorluq, həm də rejissorluq sahəsində təcrübə qazanmış Səməd Səbahi başçılıq edirdi.

Kollektivin tamaşaya qoyduğu “Hacı Qara”, “Usta Zeynal”, “Arşın mal alan”, “Namus”, “Sevil”, “Məşədi İbad”, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Eşq və intiqam” kimi əsərlər onun potensial imkanlarının genişliyindən xəbər verirdi.

Həmin illərdə qadınlar üçün gündüz tamaşaları göstərmək təşəbbüsü də bu kollektivə məxsusdur. Qadınlar üçün göstərilən tamaşalar zamanı zal, demək olar ki, ağzına qədər dolardı. Qadınlar ərlərinin razılığı ilə gündüz tamaşalarına böyük həvəslə gəlir və sönməyən bir maraqla aktyorların oyununa tamaşa

edirdilər. Gündüz tamaşaları içərisində ən çox tamaşaçı rəğbətini qazanan əsərlərdən biri Cəfər Cabbarlının “Sevil” dramı idi.

Kollektivin bir illik fəaliyyətinə yekun vuran “Şəfəq” jurnalı yazırdı: “Teatr bir ildə 55 tamaşa verib. Nümayiş etdirilən 15 əsərə 55 min tamaşaçı baxmışdır”²⁶ (24, N 5).

Mətbuatda teatr tamaşaları və səhnə mədəniyyəti ilə əlaqədar maraqlı, kifayət qədər elmi və cəsarətli yazılar işıq üzü görməyə başladı. Səməd Səbahinin “Məhəmmədəli Vəlizadə”, “İsmayıl Muzduri” adlı yazıları belələrindən idi. Müəllif o zamanadək sənətləri barədə heç bir fikir söylənməmiş iki görkəmli aktyor, onların yaratdıqları obrazlar haqqında öz mülahizələrini oxucuları ilə bölüşdürürdü. Müəllif yazırdı ki, səhnəmizdə Gavə (“Dəmirçi Gavə”), Naçalnik (“Hacı Qara”), Qubernator (“1905-ci ildə”), Əlimərdan (“Eşqi və intiqam”), Cancur Səməd obrazlarını yaratmış Məhəmmədəli Vəlizadənin sənəti layiqincə qiymətləndirilməlidir²⁷ (28, N 95).

Tanınmış aktyor İsmayıl Muzduri barəsindəki yazısında müəllif qeyd edirdi ki, onun yaratdığı obrazların sorağı şəhərimizdən çox uzaqlarda yayılmışdır. Muzdurinin yaratdığı Əbu-Übeyd (“Od gəlini”), Məhəmmədəli bəy (“Sevil”), Hələb padşahı (“Əsli və Kərəm”), Piri baba (“Eşq və intiqam”) obrazları özlərinin bitkinliyi, səhnə təcəssümü, hərəkət və danışqları ilə çox real və inandırıcı görünürlər²⁸ (29, N 107).

Mətbuat səhifələrində teatrın, səhnənin şərəfini qorumayanların pyes adı ilə bəzi cızmaqaralarının səhnədə özlərinə yer tapmaları əleyhinə kəskin etiraz nidaları eşidilməkdə idi. “Azərbaycan” qəzeti səhifələrində “Tamaşaçı” imzası ilə dərc edilmiş “Teatr aləmində hoqqabazlığa xitam verməli” adlı məqalə məhz bu cəhəti ilə diqqəti cəlb edirdi.

Müəllifin əsas tənqid hədəflərindən biri səlahiyyətləri olmayan bir sıra adamların özlərinə qondarma fəxri ad verərək təmtəraqlı yubiley gecələri, şənliklər keçirmələri idi. Məqalədə kəskin hücumla məruz qalan məsələlərdən biri də ədəbi oğruluq eşqinə düşən həvəskar saxtakarlar idi. Müəllif yazırdı ki, məhz bu bifərasətlərin fəaliyyətinin nəticəsidir ki, “Həkim Xakəndaz”, “Güldanəli dər

Paris”, “Başmaq tayı”, “Həlləm-qəlləm” kimi cızmaqaralar həqiqi səhnə əsərlərini sıxışdırıb meydandan çıxartmaq istəyirlər.

Müəllif işə belə adam kimi zamanın və dövrün dəyişməsinin teatra və səhnə əsərlərinə yeni münasibətlər formalaşdırdığını inandırıcı dəlillərlə açıqlayır və yazırdı: “Bundan sonra dalda-bucaqda dəstə təşkil etmək və səhnəni qazanc vasitəsinə çevirməyə heç kəsə imkan verilməyəcəkdir”²⁹ (2, N 139).

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayan teatr həvəskarları və tamaşaçılar öz Təbrizli dostlarının yolunu böyük intizarla gözləyirdilər. Nəhayət, 1945-ci ilin sentyabrında belə bir səfər baş tutdu. O zaman Təbriz səhnəsinin ən təcrübəli nümayəndələrindən təşkil olunmuş 30 nəfərlik bir dəstə Azərbaycan və Kürdüstanın şəhər və kəndlərinə qastrola çıxdı. Sentyabrın 15-dən oktyabrın 25-ə kimi davam edən səfər çox uğurlu keçdi.

“Teatr heyəti” bu müddətdə Azərsəhr, Marağa, Miyandab, Mahabad, Nəqədə, Üşno, Rzaiyyə, Şahpur, Maku, Xoy, Mərənd şəhərlərində və bir neçə böyük kənddə 36 konsert və tamaşa verib 30 mindən artıq tamaşaçını əhatə etmişdir”³⁰ (23, N 3; 62-63).

Qastrol zamanı “Sevil”, “Eşq və intiqam”, “Namus”, “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad”, “Əsli və Kərəm” kimi əsərlər tamaşaya qoyulmuş, çox saylı tamaşaçı marağına səbəb olmuşdu.

“Təbriz teatrının həqiqi inkişafı... 1945-1946-cı illərdə olmuşdur”³¹ (9, 85), - fikrində böyük bir həqiqət vardır. Həqiqətən də S.C.Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi Milli hökumətin iş başına gəlməsi ölkənin bütün mədəni-maarif həyatı kimi, teatrın gələcək inkişafı üçün də yeni perspektivlər açdı. Milli hökumət təşkil edilməzdən qabaq fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin qəbul etdiyi Məramnamənin 43-cü maddəsində deyilirdi: “Teatrın böyük ictimai tərbiyə ocağı olduğunu nəzərə alaraq, Təbriz və başqa Azərbaycan şəhərlərində olan teatrların məxarici dövlət tərəfindən təmin edilməlidir”³² (19, 123).

Fırqənin öz məramnaməsində nəzərdə tutduğu bu vəzifə Azərbaycanda teatrın gələcək inkişafı üçün böyük təminat verirdi. Qısa müddət ərzində Təbrizdə və ölkənin bir sıra bölgələrində, o cümlədən Zəncan, Urmiya, Ərdəbil kimi şəhərlərdə teatrlar işlərini

təzədən qurmaqla yanaşı, yeni-yeni teatr truppaları da yaranmağa başladı.

Milli hökumətin göstərişi ilə Dövlət teatrın yaradılması üçün ciddi işlər görülməyə başlandı. İlk öncə Təbrizin ən yaxşı teatr binası olan “Şiri-Xurşid”in səhnəsini müasir tələblərə cavab verə biləcək formaya salmaq üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrıldı. Qısa bir müddət ərzində 1927-ci ildə inşa edilmiş teatr binasının ümumi görünüşü, onun səhnəsinin, zalının, foyesinin, artistlərin istifadə etdikləri məşq otaqlarının siması tamamilə dəyişdi. Səhnənin imkanlarını genişləndirmək, tamaşaların effektini artırmaq üçün dekorasiyalar təzələndi, teatr üçün müasir texniki avadanlıqlar alındı.

Başlıca məsələ və çətinlik teatrın aktyor heyətini yaratmaqda idi. Bunun üçün də yol tapıldı. Teatrın rejissoru Səməd Səbahinin qeyd etdiyi kimi, ən doğru yol olaraq “Teatrın aktyor və aktrisa heyətinə Sovet İttifaqı ilə mədəni rabitə saxlayan İran Cəmiyyəti Təbriz şöbəsinin və Təbrizdəki mədəniyyət evi teatr dəstəsinin bütün aktyor və aktrisaları daxil edildi”³³ (4, N 159). Kollektivə cəlb edilmiş 45 nəfərin hamısı dövlət vəsaiti hesabına əməkhaqqı ilə təmin olundular ki, əvvəllər belə bir maddi təminatı aktyorlar ancaq arzu edə bilərdilər.

Teatrın açılışı Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” pyesi ilə oldu. Şahidlərin dediklərinə və yazdıqlarına görə “Şiri-Xurşid” səhnəsi yarandığı vaxtdan belə bir təntənənin şahidi olmamışdı. 1946-cı il mart ayının 8-i Azərbaycan teatr tarixinə unudulmaz bir gün kimi həkk olundu. Teatrın açılışında iştirak edən Milli hökumətin Baş naziri S.C.Pişəvəri təbrik nitqi söylədi. Geniş məzmunlu, bir qədər də emosional nitqinin bir yerində o deyirdi: “Bu gün Azərbaycan xalqı üçün tarixi bir gündür. İndiyə qədər yalnız İranda deyil, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində də dövlət teatrı olmamışdır. Biz, Azərbaycan xalqı iftixarla deyə bilərik ki, Azərbaycanda birinci olaraq Dövlət teatrı yarandı”³⁴ (5, 72).

Tamaşa barədə duyğu və düşüncələrini oxucularla bölüşən yazıçı Rəhim Cadniku “Anamın kitabı” adlı yazısında Ana – Fatma Zərgərinin, Gülbahar – Leyla Möhsünpurun, Çoban –

Ələsgər Rizvanın, Rüstəm bəy – Məmmədli Vəzizadənin, Məhəmməd – İsmayıl Muzdurinin öz rollarını ustalıqla ifa etmələrindən ürək dolusu söz açırdı³⁵ (6, N 209).

Teatrın gələcəyinə inamla baxılırdı. Bu nikbinliyin özülü teatrın yaşayıb-yaratması üçün yaradılan şəraitlə möhkəm tellərlə bağlı idi. Bunu, hətta, teatrın sabahı, onun yeni il üçün tərtib etdiyi tamaşalar barədə deyilənlərdən də aydınca duymaq olurdu. Mart ayında ilk tamaşasını göstərən teatr mövsümün sonunadək aşağıdakı əsərləri göstərəcəyini vəd edirdi: “Sevil”, “Oqtay Eloğlu”, “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad”, “Cancur Səməd”, Lermontovun “İki qardaş” və “Tələbələrin kələyi”. Vaxtilə tamaşaya qoyulan operaları yalnız bir tar və bir kamança müşayiət etdiyi halda, indi isə həmin vəzifəni icra etmək 30 nəfərdən ibarət orkestrə həvalə edilmişdi.

Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı da sələfələrinin ənənələrini davam etdirərək tamaşalarını təkcə Təbrizlə məhdudlaşdırmadı. O, fəaliyyətinin ilk çağlarından Azərbaycanın digər şəhər və bölgələrinə qastrol səfərinə çıxmağı diqqət mərkəzində saxladı: “Teatr kollektivinin Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə qastrol səfəri 1946-cı il sentyabr ayının 26-dan noyabrın 1-nə qədər çəkdi. Bu müddətdə artistlərin iştirak etdikləri 85 tamaşa və konsertə 50 min adam baxdı”³⁶(10, 14). Əfsuslar olsun ki, işlərin belə çoxşün və rəvan şəkildə davam etməsi uzun sürmədi. Beynəlxalq imperializmin və daxili irticanın birgə səyi nəticəsində qan içində boğulan Milli hökumətin süqutundan sonra, Cüney Azərbaycanda bütün milli-mədəni sahələrdə olduğu kimi, milli teatrın da üstündən qara bir xətt çəkildi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1945, N 5.
2. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1945, N 136.
3. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1946, N 9.
4. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1946, N 159.
5. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1946, N 172.
6. “Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1946, N 209.
7. “Ayəndə” jurnalı, Tehran, 1925, N 4.

- 8.C.Cabbarlı adına Teatr Tarixi Muzeyi. Sidqi Ruhullanın arxivi, inv: 340, 342, 347, 356, 361.
- 9.Cəfər Xəndan. Uğur yolu, Azərnəşr, Bakı-1987.
- 10.Cavanşir Vəkilov. 1920-1940-cı illərdə Azərbaycan SSR-nin Sovet-İran mədəni əlaqələrində (teatr sənəti sahəsində) iştirakı məsələsi ("Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri" məqalələr toplusu, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1989).
- 11."Elm və həyat" jurnalı, 1969, N 9.
- 12.Əvəz Sadiq. Seçilmiş əsərləri, Azərnəşr, Bakı-1971.
- 13."Həqiqət"qəzeti, Tehran, 1922, N 86.
- 14.HüseynÜmid. Tarixə-fərhəngə-Azərbaycan, İc., Təbriz-1953.
15. "YeniŞərq"qəzeti, Təbriz, 1945, N 115.
- 16.Qulam Məmmədli. Mola Nəsrəddin. Azərnəşr, Bakı-1966.
- 17.QulamMəmmədli. Azərbaycanteatrınıninsalnaməsi, İlhissə (1920-1930).
- 18.QulamMəmmədli. ÜzeyirHacıbəyov, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı-1984.
- 19.Qızıl səhifələr. Təbriz, 1946.
- 20.Məmi Dehqani. On il Qəsri-Qacarda, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı-1981.
- 21."Sitareyi-İran" qəzeti, Tehran, 1922, 16 yanvar.
- 22."Sitareyi-İran" qəzeti, Tehran, 1922, 22 aprel.
- 23."Şəfəq" məcmuəsi, Təbriz, 1945, N 3
- 24."Şəfəq" məcmuəsi, Təbriz, 1945, N 5
- 25."Vətən yolunda" qəzeti, Təbriz, 1941, N 26.
- 26."Vətən yolunda" qəzeti, Təbriz, 1942, N 47.
- 27."Vətən yolunda" qəzeti, Təbriz, 1942, N 52.
- 28."Vətən yolunda" qəzeti, Təbriz, 1945, N 95.
- 29."Vətən yolunda" qəzeti, Təbriz, 1945, N 107.

2005-cı il

**** "Bakı-Təbriz" jurnalı, yanvar 2006-cı il, N 1, səh. 47-52***

1941-1946-ci İLLƏRDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

İkinci Dünya müharibəsi (1939-1945) dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, İranda və İranın tərkib hissəsi olan Güney Azərbaycanda da milli şüurun oyanışına və azadlıq hərəkatının geniş şəkildə təşəkkül tapmasına imkan, zəmin və tarixi şərait yaratdı. Mütərəqqi fikirli azadlıqsevər Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən şair, yazıçı və jurnalistlər şəraitin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək gizli və açıq şəkildə Rza şah diktaturasına qarşı genişlənən inqilabi-siyasi mübarizəyə qoşuldular. Bu dövrdə yaranan bədii-publisistik əsərlərin böyük əksəriyyəti inqilabı ruhu, şahlıq istibdadına qarşı birbaşa və kəskin etirazı ilə diqqəti cəlb etməyə, özündən əvvəlki ədəbi-bədii nümunələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başladı.

1941-1946-cı illərdə Güneydə yaranan ədəbiyyat tarixşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıqda adətən milli-demokratik ədəbiyyat adlandırılır ki, bu dövr ədəbiyyatının həm forma – məzmun, həm də ideyaca bir sıra özəllikləri vardır.

Daha çox milli özünüdərk və özünüdərsədiq məfkurəsinə söykənməklə yaranan 1941-1946-cı illər ədəbiyyatının inkişafı iki mərhələyə ayrılır. Birinci mərhələ 1941-1945, ikinci mərhələ isə 1945-1946-cı illəri əhatə edir.

Birinci mərhələ 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinə əsasən Sovet silahlı qüvvələrinin 1941-ci il avqust ayının 15-də İrana – Güney Azərbaycana daxil olması ilə başlanır və S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə yaranan Milli hökumətin qulurmasına qədər davam edir. Tarixilik nöqteyi-nəzərdən bu mərhələnin ən başlıca əlamətləri Cənubi Azərbaycanda Demokrat Firqəsinin təşkili, milli-azadlıq hərəkatının inkişafı, qələbəsi və Milli hökumətin yaranması ilə şərtlənir. Qeyd olunanlar xalqın ruh və istəklərinin tərcümanı olan, Rza şah istibdadı dövründə təqiblərə məruz qalan

milli ədəbiyyatın da sürətlə yaranıb inkişaf etməsi üçün münbit şərait yaratdı. Ölkədə baş verən dəyişikliklərə, təbii ki, ədəbiyyat, xüsusilə poeziya biganə qalmadı. Müşahidilər göstərir ki, həmin illərdə şeirdə milli-vətənpərvərlik ruhu yüksəlmiş və bu motivlər qırxıncı illər poeziyasının həm forma – məzmun, dil, həm də ideya-sənətkarlıq cəhətdən yeniləşməsinə güclü təkan vermişdi.

Qırxıncı illər Güney ədəbiyyatı anti-feodal, anti-imperialist xarakter daşıyırdı və ölkədə hökmfərma olan monarxiyanın, şahlıq üsuli-idarəsinin, milli ayrışçılığın tənqidi, zülmə və zalıma qarşı üsyan, xalqı mübarizəyə çağırış ədəbiyyatın başlıca mövzularından idi.

XX əsrin 40-cı illərində Güney Azərbaycanda diktaturanın təqib və hücumlarına baxmayaraq millətin tərəqqipərvər ziyalıları, o cümlədən S.C.Pişəvəri, T.Ərani, F.Xoşginabi, S.Cavid, Ə.Şəbüstəri və başqaları olmazın əzablara qatlaşmalı olsalar da, ruhdan düşmür, yaradıcılıq fəaliyyətlərini coşqun şəkildə davam etdirirdilər. Həmin illərdə, “ədəbi hərəkata fəal münasibəti ilə fərqlənən “Azərbaycan cəmiyyəti”nin orqanı olan “Azərbaycan qəzeti” nəşrə başladı. Əli Şəbüstərinin müdirliyi, İsmayıl Şəmsin redaktorluğu ilə çıxan qəzet proqram səciyyəli baş məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan” qəzetinin başlıca məqsədi mövcud vəziyyəti nəzərə almaqla, xalqın ehtiyaclarının aynasına çevrilərək ictimai şüuru oyatmaq, onu istiqamətləndirmək, hazırkı vəziyyəti işıqlandırmaqdır. Qəzet öz qüvvəsi və imkanları daxilində tərəqqinin yollarını göstərməyə, xalqın irəliyə doğru hərəkəti qarşısında qoyulmuş maneələri aradan qaldırmağa çalışacaqdır”.

Qəzetin ilk nömrəsində eyni zamanda “keçmiş məclis nümayəndələrinə xitabən deyilir ki, siz daha Azərbaycan xalqının nümayəndəsi deyilsiniz, sizi seçən adam ölkədən qaçıbdır”.

“Azərbaycan” qəzeti ictimai, iqtisadi, siyasi mövzularla yanaşı ədəbi-bədii əsərlərə də geniş yer ayırırdı. Qəzetin səhifələrində Ə.Fitrat, M.Biriya, Süleyman Əmini, Sədi Yüzbəndi, Ələkbər Həddad, Məhəmmədhüseyn Təvəkküli kimi şairlərin şeirləri tez-tez çap olunurdu. Maraqlı burasıdır ki, qəzet satirik şerlərin çapına

daha çox həvəs göstərirdi. Qəzetin ilk nömrəsində “Bacadanbaxan” imzası ilə dərc olunan bir şeirdə oxuyuruq:

**Məşrutə oldu İran, biz olduq vəkili-millət,
Biz rahətə yetişdik, millət qazandı zillət,
Qanunu biz düzəlttik “bər nəf'e ma və dövlət”,
Bax gör ki, hər zamanda saman yenə bizimdir,
Dur çal qavalı, oyna, dovran yenə bizimdir..**

Qəzetdə çap olunan müəlliflər yalnız şəhlik rejiminin tənqidi ilə kifayətlənmir, xalq həyatının bütün sahələrini inikas edən ədəbi-bədii nümunələri yaratmağa cəhd edirdilər. M.Ə.Sabirin ruhu qəzetdə gedən satirik şeirlərin, demək olar ki, hamısında duyulmaqda idi. Şairlər bəzən Subirin şeirlərindəki bəzi söz və ifadələri dəyişməklə onu zamanəyə uyğunlaşdırır, tipi öz dili ilə danışdıraraq qırxıncı illərin harın, yalnız özünü düşünən “millət xadimləri”nin obrazlarını yaradırdılar.

Qəzetin səhifələrində tez-tez çıxış edən Məhəmməd Biriya “Oxucu ilə ünsiyyətdə daha açıq-saçıq tərzdə mükəliməyə girişməyə üstünlük verir”, satirik şeirləri ilə milli ruhun oyanışına xidmət edirdi. Oxucusuna müraciətdə səmimi, eyni zamanda qayğıkeş və tələbkar olan şair “Ayrılmaz” rədifli şeirində ürəyi qövr edə-edə yazırdı:

**Qəm çəkmə, əmoğlu, hələ bu millət ayrılmaz,
Ac, lüt qala daim, çəkə min zillət ayrılmaz.**

Qəzetin səhifələrində işıq üzü görən tənqidi-satirik əsərlərdə dönə-dönə oxucuya edilən müraciət-suallardan biri belə idi: Ətrafında bu qədər zülm, eybəcərlik, haqsızlıq gördüyün halda, bunlara necə dözsən? Sualın cavabını elə müəlliflərin özləri də veriirdilər. Onların əqidəsinə görə qurtuluş yolu əl-ələ verib zülmü kökündən qoparmaqda, zalımın xanimanını başına uçurmaqdan ibarətdir. Mütilik, kimdənsə yardım diləmək, “Allaha təvəkkül”

fəlsəfəsi heç kəsi məşəqqətlərdən xilas etməmiş və azadlıq deyilən o gözəl neməti kimsəyə dadızdırmamış və dadızdırmayacaqdır.

Qəzetin səhifələrində çap olunmuş “Əhər şəhərinin təzə mənzərəsi” adlı şeirdə tipi öz dili ilə danışdıran, bu minvalla mövcud həyatın sərt cizgilərini oxucunun gözləri qarşısında canlandıran “Bülbül” imzalı şair oxucusunu onu zəlalətə salanlardan intiqam almağa çağırırdısa, Süleyman Hikmət “Olmaz” rədifli şeirində Azərbaycan xalqının milli qürur və mübarizə əzəmini tərənnüm edərək yazırdı:

**Əgər bayquşlar ölərsə, əminəm ki, bu gülşəndə,
Gülümsər bu könül mülkü, Vətən mülkü xərab olmaz.
... Əgər torpaq görünməzsə qızıl bir lalə rəngində,
Bütün aləm, bütün tarix bilir ki, inqilab olmaz.
... Süleyman, sən bilirsən ki, bütün millət könül versə,
Könüllər qəmlə dolmaz heç, əməllər heç sərab olmaz.**

Qəzetin fəal müəlliflərindən biri, daha bitkin, ideya və sənətkarlıq cəhətdən mükəmməl əsərləri ilə seçilən S.Hikmət “Sor məni” adlı ürəyəyatımlı ictimai məzmunu qəzəlində belə deyirdi:

**Məst edibdir ta əzəldən bu ələmlər könlümü,
Bilmədim xoş gün nədir, qəm-xanələrdən sor məni.
Mən də bir pərvanəyəm, dərdli vətənsə bir çırağ,
Atəşi-əşqə yanan pərvanələrdən sor məni .**

“Azərbaycan” qəzetində “Həqiqəti olan kiçik hekayələr” başlığı altında vaxtaşırı duzlu-məzəli və satirik məzmunlu felyetonvari hekayələrin dərci bir növ adət halını almışdı. Oxucuların səbirsizliklə gözlədikləri bu kiçik həcmli hekayələr günün həlli vacib olan məsələlərini müzakirə obyektinə seviridiyindən maraq doğururdu. Oxuculuran rəğbətini qazanan “Cinin xasiyyəti”, “Vəfadarlıq”, “Bir balaca mədrəsə uşağının danışığı”, “Dükənçi, meymun və oğru” və s. bu kimi kiçik həcmli hekayələr böyük mətləblərə toxunur, dərin, çözülməsi lazım olan

məsələlərdən xəbər verirdi. Tədqiqatçılardan birinin dediyi kimi: “Bu kiçik əsərlərdə dini-mövhumat, hakim siniflərin xalqa zidd olan hərəkətləri satira atəşinə tutulurdu”.

Sonralar Azərbaycan Demokrat Firqəsinin orqanına çevrilən bu qəzet 1941-1945-ci illər Cənubi Azərbaycanda bədii ədəbiyyatın əsas aparıcı qüvvələrini öz ətrafında birləşdirən demokratik ruhlu bir mətbuat orqanı idi. Həmin illərdə Əli Fitrət, Hilal Nasiri, Mir Mehdi Etimad, Süleyman Əmini və başqalarının təşəbbüsləri nəticəsində doğma dildə yazanların sayı artır və bu hal İran mürtəcələrini təşvişə salırdı. Qəzet eyni zamanda Şimali Azərbaycandan ordu sıralarında Təbrizə gəlmiş Azərbaycan şairlərinin də əsərlərinə səxavətlə yer ayırırdı ki, Süleyman Rüstəm “Təbriz şerləri” başlığı altında sonralar nəşr etdirdiyi şerlərin çoxunu ilk dəfə burada çap elətdirmişdi.

1941-ci ilin sentyabrında İrandan qaçmağa məcbur olan Rza şahdan sonra xaricdəki imperialist dairələrin köməyi ilə taxta otuzdurulan Məhəmməd Rza Pəhləvi atasının yolu ilə gedərək Azərbaycana qarşı şovinst siyasət yeridir, ölkədə müxtəlif dillərdə məktəblərin fəaliyyət göstərdiyi, qəzetlərin çıxdığı halda, Azərbaycan türkcəsində nə təhsilə, nə də mətbuat yayımına icazə vermirdi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə 1941-ci ilin avqustunda Cənubi Azərbaycana getmiş Sovet Ordusu sırasındakı mühərrir, şair və ədiblərin iştirakı ilə “Vətən yolunda” qəzeti nəşrə başladı. İlk nömrəsi 1941-ci ilin oktyabrında işıq üzü görən qəzetdə Şimali Azərbaycandan gedib müvəqqəti olaraq Təbrizdə yaşayan və fəaliyyət göstərən M.İbrahimov, S.Rəhimov, Ş.Rüstəm, Ə.Məmmədخانli, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Q.Məmmədli, C.Xəndan, İ.Nəzərli və başqa müəlliflərlə yanaşı, Məhəmməd Biriya, Mir Mehdi Etimad (Natiqi), Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuşı, Əli Tudə, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Mirrəhim Vilayi, Məhəmmədluyi Abbasi, Hilal Nasiri və s. bu kimi yerli qələm sahibləri də fəal şəkildə iştirak edirdilər. Mübaligəsiz demək olar ki, “Vətən yolunda” qəzeti Cənubi Azərbaycanda ana dilli mətbuatın və ədəbiyyatın inkişafında, milli şüurun formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. 1946-cı ilin may ayının birinə qədər nəşr olunan bu

qəzet bir ədəbi tribunaya çevrilmişdi. Etiraf edilməlidir ki, nəşr fəaliyyətini davam etdirdiyi illərdə “Vətən yolunda” qəzeti Güney azərbaycanlılarının tələb və arzularını əks etdirən başlıca vasitə idi.

“Vətən yolunda” qəzetinin müzakirə obyektinə çevrildiyi məsələlər çoxçeşidli olduğu kimi, orada dərc olunan ədəbi-bədii yazılar da forma və məzmunca çox rəngarəng idi. Qəzetdə əruz və heca vəznində yazılmış janr etibarı ilə fərqlənən çoxlu sayda lirik və epik əsərlərə rast gəlmək olur. Ədəbi-bədii əsərlərdə faşizmin ifşası, monarxiya rejimlərinin tənqidi, azadlığa, istiqlala çağırış, milli varlığın təsdiqi və dil məsələləri başlıca mövzulardan idi.

40-cı illər Güney ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri **Məhəmməd Biriya**dır. Biriya – riyasız təxəllüsü ilə tanınan Bağırzadə Məhəmməd Qulam oğlu 1914-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. 1920-ci ildə ata, anası və qardaşı Mehdi ilə Bakıya gəlmiş, bir il sonra Xorasana qayıtmış və 1923-cü ilə qədər orada yaşamışlar. 1923-cü ildə anasının xəstəliyi ilə bağlı olaraq ailə yenidən Bakıya qayıtmalı olur. M.Biriya 1929-cu ildə Bakıdakı 37 N-li məktəbin 7-ci sinfini bitirdikdən sonra il yarım Neft – maşınqayırma texnikumunda oxuyur. 1931-ci ildə anası vəfat edir, ailə vəziyyətlərinin çətinləşməsi səbəbindən Bağırzadələr yenidən Təbrizə qayıtmalı olurlar. Təbrizdə təhsilini davam etdirən, eyni zamanda dülgər atasına kömək edən M.Biriya iki ildən sonra təhsilini başa vurub, “Şahin” qəzeti redaksiyasında korrektor vəzifəsinə qəbul olunur. Altı ay burada çalışdıqdan sonra Təbriz Şəhər bələdiyyəsində qeydiyyatçı kimi işə götürülür və 1938-ci ildə İran ordusunda hərbi xidmətə çağırılana qədər bu vəzifədə çalışır. Təbrizdəki 27-ci alayın 3-cü diviziyasında sırası əsgər kimi xidmət edən M.Biriya bir il sonra, 1939-cu ildə ordudan tərxis olunur və Təbriz Şəhər idarəsinin su şöbəsində katib vəzifəsində fəaliyyətə başlayır. 1941-ci ildə iş yerini dəyişərək dəmir yolunda hesablayıcı kimi çalışmağa başlayır. 40-cı illərdə o, yetişməkdə olan milli-azadlıq hərəkatına qoşulur, təqiblərə məruz qaldığından, özünün yazdığı kimi Azərbaycan SSR Daxili İşlər nazirinin müavini Atakişiyevin köməyi ilə 1942-ci ilin aprelində Azərbaycan SSR-ə qaçmağa müvəffəq olur. 1943-cü ilin yanvarına qədər Bakıda

yaşayır, bu müddətdə Yazıçılar İttifaqında və Azərbaycan Radio Komitəsində çalışır. Siyasi sığınacaq istəyi ilə Bakıya gələn M.Biriya 1943-cü ilin yanvarında Təbrizə qayıtmağa məcbur olur və bu qayıdışın səbəbini belə izah edir: “Bir dəfə məni Azərbaycan SSR DİN-ə çağırıb DİN xətti ilə çalışmağı təklif etdilər. Mən razılıq vermədim. Lakin zor işlətməklə məndən razılıq barədə iltizam aldılar. Ertəsi gün mən İran Konsulluğuna gedib vətənə dönməkdə mənə kömək etmələrini xahiş etdim. Konsulluğun köməyi ilə yenidən İrana keçməyə nail oldum”.

Təbrizə qayıtdıqdan sonra o, Azərbaycanda güclənməkdə olan antifaşist hərəkatının rəhbərlərindən biri olur. 1943-cü ildən 1945-ci ilədək fəaliyyətini davam etdirən “Ədəbiyyat səhifəsi” adlı qəzet çıxarmağa müvəffəq olur. Şair 1943-cü ildə Demokratik İran Azərbaycanı Həmkarlar İttifaqının sədri vəzifəsinə seçilir. O, 1945-ci ilin oktyabrında keçirilən Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin birinci qurultayında MK-nın plenum üzvü, sonra MK bürosunun üzvü olur. 1945-ci ilin dekabrında Azərbaycan Milli Məclisinin Təbriz seçki dairəsi üzrə deputatı seçilən M.Biriya Milli hökumət dövründə Baş nazir S.C. Pişəvərinin təkliyi ilə Cənubi Azərbaycanın maarif naziri kimi hökumətin tərkibinə daxil edilir. 1946-cı ilin dekabrında Məhəmmədrza şahın xaricdəki havadarlarının köməyi ilə qan içində boğduğu Milli hökumətin süqutundan sonra S.C.Pişəvəri və Demokratik Partiyanın bir çox rəhbərləri SSRİ-yə, Şimali Azərbaycana köçür, M.Biriya isə MK bürosunun qərarı ilə Azərbaycan Demokrat Partiyasının I katibi kimi Təbrizdə qalıb fəaliyyətini davam etdirir.

1947-ci ilin martında demokratik hərəkatın dağılmasından sonra Təbrizdə qalıb gizli şəkildə fəaliyyət göstərən bir çox silahdaşları kimi M.Biriya da SSRİ konsulluğu əməkdaşlarının köməyi ilə təyyarə ilə Bakıya qaçırılır. 1947-ci ildə Bakıda ADR-in Mərkəzi Komitəsi bərpa olunur və M.Biriya MK-nın üzvü və təbliğat şöbəsinin müdiri təyin olunur. 1947-ci ilin axırlarında M.Biriya təzədən İran pasportu almaq, Təbrizə, ailəsinin yanına qayıtmaq qərarına gəlir. Dekabrın 19-da o, bu barədə ADR MK-nın iki üzvünə – Badeqana və Qulam Yəhyaya fikrini bildirir. Onlar

onu fikrindən daşındırmaq istəyir, onun fikrindən dönməyəcəyini qət etdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinə məlumat verirlər. Bir neçə günlük izləmədən sonra M.S.Bağırovun göstərişi ilə dekabrın 28-də M.Biriya gizlicə aradan götürülür.

M.Biriya üçün cinayət işi açılır və o, 10 avqust 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 68-ci maddəsinin I hissəsində göstərilmiş cinayət əməlini törətməkdə şübhəli bilinərək həbs olunur. 27 noyabr 1948-ci ildə Cinayət Məcəlləsinin 61-1 və 156-cı maddələri ilə təqsirkar hesab olunan şairi 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir, cəzasını çəkmək üçün SSRİ DİN-in 4 N-li xüsusi düşərgəsinə göndərilir. 13 avqust 1954-cü il tarixdən isə o, Karakanda şəhər 415 N-li İslah Əmək düşərgəsində cəza çəkməli olur.

9 il Rusiyanın buzlu-şaxtalı həbs düşərgələrində saxlanıldıqdan sonra 30 avqust 1956-cı ildə M.Biriya bəraət qazanır və onun haqqında belə bir qərar qəbul edilir: “Bağırzadə – Biriya Məhəmməd Qulam oğlu barədə SSRİ DTN yanında xüsusi yığıncağın 27 noyabr 1948-ci il qərarı ləğv edilsin, tərkibində cinayət tərkibi olmadığına görə işə xitam verilsin və dustaq azad edilsin”.

1956-cı ildə M.Biriya Bakıya qayıda bilir, zindan həyatı, ona nahaqdan verilən işgəncələr barədə acı-acı gileylənir. Çox keçmir ki, guya hökumət əleyhinə təbliğat apardığı üçün yenidən həbs olunur və ömrünün on ilini də müxtəlif şəhərlərin həbsxanasında çürütməli olur. On illik türmə həyatından sonra Bakıya qayıdan M.Biriya Təbrizə, yeganə oğlu Faiqin və həyat yoldaşı Həmidə xanımın yanına getmək istəyir. Bakıda viza almaq mümkün olmur. Viza almaq ümidi ilə Moskvaya yollanır və burada sovet milisini təhqir etdiyinə görə iki il müddətinə azadlıqdan məhrum olunaraq Tambov vilayətinə göndərilir. Həbs müddəti başa çatdıqdan sonra onu Bakıya buraxmırlar və şair üç il Şamaxıda sürgün həyatı keçirməyə məcbur olur. Üç ildən sonra Bakıya qayıtmağa müvəffəq olan şair inqilabçı, nazir ən əsası vətəninə və millətini canından artıq sevən bir ziyalı Bakı qəbiristanlıqlarında mollalıq etməklə gün keçirir. Məğrur və dövtələb bir şəxs olduğundan heç kəsin yardımını qəbul etmir və Təbrizə qayıtmaq arzusu ilə yaşayır.

İran İslam inqilabı (1979) şairin vətənə qayıdışı üçün imkan yaratdı. M.Biriya 33 illik ağır əzablardan sonra, 1980-ci ildə Təbrizə qayıda bilir, lakin həsrətində olduğu həyat yoldaşı və yeganə oğlu ilə görüşmək ona qismət olmur. Həyatdan əli üzülmüş halda tam sarsılır. Sovetlər İttifaqında üzləşdikləri az imiş kimi, vətənində bunlardan betəri ilə üzləşməli olur. Rejim şairi məhv etmək qərarına gəlir. Hökumət əleyhinə şerlər yazır, söz danışır, deyə, bəhanə ilə həbs olunur və həbsxanada öldürülür. Beləcə, nakam taleli şairin ömür yolu sona çatır.

Yüksək istedad və coşqun ilhama malik olan, xalqının, millətinin azadlığını canından artıq sevən və bu sevgi ucbatından sitəmlərə sinə gərən, şəxsiyyəti ilə poeziyası bənzərsiz dərəcədə orijinal hesab edilən M.Biriya Sovet Ordusu sıralarında Təbrizə qonaq gələn Şimali Azərbaycanın şair, yazıçı və jurnalistlərini “İncəsənət sitarələri” adlandırır, onların gəlişi ilə çox işlərin düzələcəyinə, dərdlərə dərman, sirlərə açar tapılacağına ümidvar olaraq, böyük inamla yazırdı:

**Ey incəsənət sitarəkani,
Təbriz deyilən bu bağı-cənnət,
Ağuşun açıb da nagahamı,
Alqışlamada sizi həqiqət.
Təşrif gətirəndə siz bu xakə,
Təbrizlilər oldu şadü xürrəm,
Xoş gəlmisiniz bu yurdi-pakə,
Əsrarımıza tapıldı məlhəm...**

Cənublu qardaşın şımallı qardaşına bəslədiyi sonsuz məhəbbəti poetik misralarla əks etdirən Biriya bütün Cənublu soydaşları adından elan edirdi:

**Ancaq sizə qarşı min məhəbbət,
Bəslənməkdədir bu qəlbimizdə.
Daim bilirəm o şanlı həyət,
Məmnun qalacaqdı şəhrimizdə.**

M.Biriyanın bu dövr yaradıcılığında İkinci Dünya müharibəsi və faşizm taununun tənqidi mühüm yer tutur. Ölkələri viran, anabacıları ağlar günə qoyan, “günəşi oğurlamaq istəyən”, bəşəriyyətə ölüm, qan və zülmət toxumu səpən Hitleri “cəllad” adlandıran Biriya bütün xalqları faşizmə qarşı mübarizəyə və əməl birliyinə çağırırdı. Ölkədə “antifaşist şair” ləqəbi ilə məşhurlaşan, “Cənubi Azərbaycanın Sabiri” adlandırılan Biriya əsərlərində Hitleri, hitlerçiləri damğalayır və bir şeirində yazırdı:

**Ölkələri viran edən kimdir, məgər Hitler deyil?
Yer üzünü talan edən kimdir, məgər Hitler deyil.
Rəhmsiz surətdə bica öldürən insanları,
Əl atub namusa – irzə, məhv edən vicdanları,
Binəva məzlumlar ilə dolduran zindanları,
Gözləri gıryan edən kimdir, məgər Hitler deyil?
Ölkələr viran edən kimdir, məgər Hitler deyil?**

Biriya bu şeirində hitlerçilərin işğal etdiyi ölkələrdəki qətlü qarətdən hiddətlə söz açaraq, özlərini ali irq sayan bu vəhşilərin cinayətlərini açıb göstərir.

İranın, Cənubi Azərbaycanın siyasi-ictimai vəziyyəti barədə mülahizələrini oxucuları ilə bölüşən Məhəmməd Biriya dünya hadisələrinə də biganə qalmırdı. Bəşəriyyətin bəlasını, faciəsini ictimai, milli ayrı seçkilikdə, zülm və əsarətdə görən şair bütün bəşəriyyəti bu yolda mübarizəyə səsləyərək yazırdı:

**Ey lut qalıb, soyuq gecəni lut yatan bəşər,
Daim fəqanü dərdü mələlə batan bəşər.
Ömründə görməyən bu fəna mülkdən səmər,
Bir loqma nan üçün özünü qul satan bəşər.
Ey dar ağaclarında görərkən cənazəsin,
Azadlıq həsrətiylə coşan, çarpışan bəşər.
Al haqquvu zamanadə, yalvarma zalimə,
Dünyada hər müsibətə başın qatan bəşər.**

**Mərd ol, qənaət eylə, əyilmə əsarətə,
Bəsdir vicudi-fərdə beş arşın kətan, bəşər.
Düşmə ayaqlar altına, çeynənmə, durr, vuruş,
Ey halına yer ilə göyü ağıladan bəşər.**

Göründüyü kimi, beynəlmiləlçi şair xalqının əzablı, məşəqqətli həyatına acıdığı kimi, bütün bəşəriyyətin halına da acıyır, onu dözümlü, mərd olmaqla bərabər, həm də gözü açıqlığa, haqqın keşiyində dayanmağa, mübariz olmağa çağırır. Məlum olduğu kimi, 40-cı illərin əvvəllərində İranda daxili irtica və imperalizm əleyhinə mübarizə qəti və ardıcıl şəkil almışdı. Xalq ölkənin, millətin mənafeyini qorumayan, gah bu, gah başqa dövlətlərə sığınan dövlət başçılarından satqınlığını görür, onların ölkəyə, xalqa xəyanətəni aydın duyurdu. Bu illərdə məmləkətdə bir başıpozuqluq hökm sürməkdə idi. Azad fikirli, mütərəqqi dünyagörüşlü ziyalılar bütün ölkədə hökm sürən özbaşınalığa, xalqın ağır vəziyyətinə göz yuma bilmir, milləti vəhdətə, mütəşəkkil mübarizəyə çağırırdılar. Biriya özünün bir çox şeirlərini, o cümlədən “Milləti ayıldanlara bax!”, “Hoqqabazlara xitab”, “Ay kişi, bayram gəlir”, “Tazə, şirin ləbləbi”, “Yoldan azırsan”, “Oğlan bir utan”, “Şah qaçır a...”, “Çox arvadlının şikayəti”, “Bir tiryəkinin dilindən”, “Qaç-a-qaç” və s. əsərlərinin bu mövzuya həsr etmişdi.

“Şah qaçır a...” şeiri bu dövrün ən kəsin siyasi şeirlərindən biri kimi xüsusi dəyərə malikdir. 1941-ci ildə Rza xanın İrandan qaçması ərəfəsində yazılmış bu əsərində şair göstərir ki, 25 il İrani çapıb-talayan, iranlıları var-yoxdan çıxaran, əvəzində zəhmətkeşlərə zindan, ölüm, səfalət bəxş edən Rza xan ingilis imperialistlərinin köməyi ilə hakimiyyətə gəlmişdi kimi, ingilis ağalarının köməyi ilə də İrandan qaçır.

Şeirdən bir parçaya diqqət edək:

**Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, şah qaçır a!
Daha düşməz əlövə, durma, tələs, şah qaçır a!
... Şahi-bişərm bu gün əylənəcəkdir gəmiyə,**

Çün pənahəndə olub həzrət... əmiyə,
Necə asan gedir o, bax mən ölüm, həm-həmiyə,
İntiqam almırı millət niyə pəs, şah qaçır a!
Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, şah qaçır a!

... Rza xan məmləkəti gör necə pamal elədi,
Binəva xəlqini axır suçu, hambal elədi,
Bir iş gördü bütün şahları ibtal elədi ,
Dövrədən də səsinə verdilər səs, şah qaçır a!
Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, qaş qaçır a!

M.Biriyanın bu dövrə yazdığı “Şapalaq”, “Yumruq”, “Çomaq” şeirləri böyük siyasi kəsərə malik olan, günün tələblərinə cavab verən şeirlər kimi maraqlı və qiymətli sənət nümunələridir.

1941-45-ci illər Cənubi Azərbaycan poeziyasının əsas simalarından biri də **Mirmehdi Etimaddır**. Mirmehdi Seyid Məhəmməd oğlu Etimad 1900-cu ildə anadan olmuş, “əvvəlcə Molla Yusif adlı bir köhnə üsullu məktəb müəllimindən, sonra isə Mirzə Əbdülqasim Xanın “Üsuli-cədid” məktəbində ibtidai təhsil almışdır” (CAƏA, II cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı – 1983, səh. 214). Məktəb və mədrəsə təhsilini tamamlayıb ali təhsilli bir şəxs olduqdan sonra o, maarif sahəsində fəaliyyətə başlamış, Təbrizdə “Etimad mədrəsəsi”ni açaraq 15 il burda yeni nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Bu illərdə “Vətən yolunda” qəzetində tez-tez çıxış edən Mirmehdi Etimad “Təbriz müəllimlərindən biri”, “M.Ə.Təbrizi”, “Haqq deyən” və başqa imzalarla şeirlər çap etdirirdi. Bu şeirlərdən biri də 1941-ci il 11 dekabrda yazılan “Şadam” başlıqlı şeirdir. Şeirdə şair adını gizlətməyə məcbur olsa da, sevincini gizlədə bilmir və fərəhlə bildirir ki, qardaş-qardaşı yada salmış, bu görüşdən Təbrizin üstünə günəş doğmuş, duman, çən çəkilməmişdir. Şair üçün dünyada bundan böyük səadət yox idi. Ayrılığı dünyanın ən böyük dərdi kimi qələmə alan Etimad göstərir

ki, bu dərd uzun illər onun da millətinin də ən böyük niskilinə, ən böyük dərdinə çevilmişdir. Şeirdə oxuyuruq:

**Bülbüllər yaşarmı bağlardan ayrı?
Yemişlər bitərmı tağlardan ayrı?
Könül atlanarmı dağlardan ayrı?
Bizə müjdələrlə gəldiniz, şadam,
Zülmün pəncəsindən aldız, azadam!
Bir zaman burada nə günə düşdük,
Düşür, yavaş-yavaş belimizdən yuk,
Nəhayət, gəldiniz, sizlə görüşdük,
Gözüm yolunuzda qalmadı, şadam.
Qəza bizi ayrı salmadı, şadam.**

1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində yazıları tez-tez çap olunan Etimadın şeirlərində vətənpərvərlik, ölkənin acınacaqlı vəziyyətini açıb göstərmək, tənqid və ifşaçılıq, xalqı elmə, biliyə, gözü açıqlığa çağırış əsas yer tuturdu. Vətən xainlərini, satqınları, mənfiyyət güdən möhtəkirləri kəskin surətdə tənqid və ifşa edən şair xalqını birliyə, istiqlal uğrunda mübarizəyə çağırırdı. “Şərəfəti tap!”, “Yaşamaz”, “Dilənçi”, “Analar həyatı”, “Düzlük aləmdə səadət evinin qayəsidir”, “Rüşvət canımdır” və s. bu kimi şeirlər bu dövrün demokratik poeziyasının gözəl nümunələridir. “Yaşamaz” şeirindən bir parçaya diqqət edək:

**Ölkəsindən xəbəri olmayan insan yaşamaz,
Ruhsuz aləmdə müsəlləmdi ki, bir can yaşamaz.
Hər kim öz ölkəsinin fikrini başdan çıxara,
Məhv olar, xoş günə qalmaz daha imkan yaşamaz.
Ədlü insaf ilə ol, boşlama ədlin yolunu,
Zülm edən kəs ola, gər Samü Nərman yaşamaz.**

Etimad əksər şeirlərində xalqını vətənpərvərliyə, birliyə, qardaşlığa, fədakarlığa, çağırır. Xalqına üz tutan şair, ona “xan, xanlığı boşla”, vətənin fikrini çək, onu “gülüstana döndər”, - deyər,

müraciət edir. Etimad inanırdı ki, zülm yerdə qalmayacaqdır. Şairə görə zalımlar peşmançılığa, zülm evi isə viranlığa məhkumdur. Azadlığı bütün qəlbi, varlığı ilə tərənnüm edən şair həyatın bütün gözəlliyini məhz azadlıqda görürdü. Onun fikrincə, sərv ağacının bütün gözəlliyi, hüsnü, füsunkarlığı onun azadlığı ilə bağlıdır. “Cümlənin dərdi təşxis verilməzsə”, onun dərmanı da tapılmaz”, - deyən Etimadın 1941-1942-ci illərdə “Vətən yolunda” qəzetində çap olunan şeirləri ictimai məzmunu, siyasi kəsərli ilə seçilən əsərlərdir. O, bu şeirlərində hamını Vətən yolunda çalışmağa, fədakarlığa, hümmət, qeyrət və rəşadətə çağıraraq yazırdı:

**Bu qədər qalma zəlalətdə, get səadəti tap!
Vətən yolunda çalış, bir böyük şəhaməti tap!
Vətən adın eşidən vaxt çırpınar ürəyim,
İnanmasan ürəyimdən verən şəhadəti tap!
Vətəndi xəlqə bu dünyadə mayeyi-qeyrət,
Səmimi qəlb ilə bu izzəti, cəlaləti tap!
Çəmən ki, bülbülün ən yüksək aşıyanəsidir,
Vətəndən ötrü oxur naləsində hikməti tap!**

Mirmehdi Etimadın “Vətən yolunda” qəzetində çap olunan poetik əsərləri olduqca səmimi, təsirli, ideya və sənətkarlıq baxımından da dəyərlidir. Bu isə şairin daxili səmimiyyəti, ürək saflığı ilə əlaqədər idi. Bütün varlığı ilə xalqına, yurduna bağlı olan Etimad məmləkətin bütün vətəndaşlarını Vətəni ürəkdən sevməyə, onu uca və müqəddəs tutmağa çağırarda deyirdi:

**Vətəndi məzhəri-eşqin bütün təcəllası,
Ki onda cəlvələnən nuru, parlaq ayəti tap!
Səfali torpağıvun qədrü qiymətin saxla,
O torpağında olan neməti, kəraməti tap!
Bağın, dağın, taxılın, novrağın, gülün, çiçəyin
Tutubdur hər tərəfi, göz, dolan tərəvəti tap!**

Doğma yurduna sönməz və sonsuz məhəbbət bəsləyən, vətənə qarşı hamıda məhəbbət oyatmağa çalışan şair, xalqını, vətənsəvərləri Vətən yolunda baş qoymağa, canından keçməyə səsləyir:

**Təbii bir ölümü tapmaq iftixar deyil,
Vətən yolunda çıxan canda mənəviyyəti tap!
Vətən yolunda canından keçənlər ölməzlər.
Olardan ol, özüvə böylə bir şərəfəti tap!**

Bu dövr Cənubi Azərbaycan poeziyasının tanınmış simalarından olan **Həbib Sahirin** yaradıcılığı da diqqəti cəlb edir. Sonralar şairin “Əlburz” mətbəəsində çap edilən “Kovşən” adlı şeirlər məcmuəsi fikrimizə tutarlı dəlildir. Məcmuədə çap olunan əsərlərin bir çoxu 1941-1942-ci illərin ədəbi məhsuludur. “Şeir nədir?”, “Gülmə”, “Axşam kölgələri” və s. şeirlər bu qəbildəndir.

Sahirin dərin ictimai məzmun daşıyan ideya, məzmun və formaca mükəmməl olan bu əsərləri əruz və heca vəznlərində yazılmışdır. Fəlsəfi fikirlərlə zəngin olan bu yazılarda şair xalqını yaxşı həyata, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırır.

Bir şeirində o yazır:

**Nə qədər ağlasan ağla ki, sənin ağlayışın,
Bu qaranlıq gecə içrə əriyib məhv olacaq.
Nə səninçün də bu göylərdə qızıl gün doğacaq.
Gecənin qəlbi qara bir daşa bənzər və göyün
Pərdeyi-zülməti altında ərir ahü fəğan.
Sənin ancaq o fəğanındı bu könlümdə qalan.**

Həbib Sahir ölkəsində kasıbların, köməksizlərin fəğanına kar olan qulaqlardan, xalqın ağır, məşəqqətli və dözülməz güzəranına qarşı kor olan gözlərdən söz açır. İctimai bərabərsizlikdən, ədalətsizlikdən danışan şair zəhmətkeşləri dövlət başçılarından,

xalqın qanını zəli kimi soran dövlətlilərdən yardım ummamağa, özünə güvənməyə çağırırdı. “Fələyin də qulaqları kərdir”, - deyən şair bir əsərində yazırdı:

**Umma yardım bu səmadən, bu yaşıl dağlardan,
Sənə bu ölkədə qanun qara bir daxma verib.
Xana yıldızlı saraylar və yaşıl asma verib,
Yat bu viranədə, həsrətlərə qatlan, gülmə,
Gülmə, sönsün ürəyində açılan lələrin.
Öl ki, sönsün o günəş rəngli, o xoş zülfi-tərin.
Nə qədər ağlasan ağla ki, sənin nalələrin,
Bu qaranlıq gecənin xof əsərində əriyir.
Kimsə sormaz: - Bu qaranlıqda bu səs, nalə nədir?!**

1941-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan xalqının mübarizəsində iki motiv birləşir, vəhdət təşkil edirdi. Biri-birindən ayrılmayan bu iki mübarizə motivi həyatda olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda da olduğu kimi əksini tapırdı. Motivlərdən biri satqın dövlət başçılarına, daxili irtica və hakim siniflərə qarşı kəsik əks mövqe, digəri isə işğalçı xarici imperiaslitlər əleyhinə aparılan barışmaz mübarizə idi. İki istiqamətdə aparılan bu müqəddəs mübarizə İkinci Dünya müharibəsi dövründə daha da genişlənmişdi. Məlum olduğu kimi, 1940-1941-ci illərdə İran xalqları Cənubi Azərbaycan xalqı ilə birlikdə daxili irtica və imperializm əleyhinə vahid cəbhədə birləşmişdilər. Güney Azərbaycanda, belə demək mümkünsə, bütün İranda gedən bu anti-irtica, anti-imperialist hərəkət dünya xalqlarının imperializmə qarşı apardığı mübarizənin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilirdi. Bu illər bütün dnyada bəşəriyyəti sülhə, qardaşlığa çağıran mütərəqqi bir ədəbiyyat yaranmaqda və inkişaf etməkdə idi. Bu ümumbəşəri mübarizədə Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi yazarlarının da rolu az olmamışdır. 40-cı illərdə Tehranda yaşayıb yaradan, Azərbaycanın “farsca da dərini söylər dili” olan **M.Şəhriyar** bu mübarizənin ön sıralarında gedirdi.

Şəhriyar bu dövr yaradıcılığında (bu illərdə o, əsasən farsca yazırdı) xalqın, zəhmətkeşlərin dərdlərini, tələb, istək və arzuların cəsarətlə şeirə gətirirdi. “Xalqımın farsca da dərdrini söylər diliyəm mən”, - deyən şairin “Azərbaycan”, “Əziz Azərbaycanıma xitab”, “Bir Azərbaycanlı sərbazin gilayəsi” kimi şeir və qəsidələri, “Stalinqrad qəhrəmanları” poeması bu dövrün ədəbi məhsuludur.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Şəhriyar poeziyası ideya-məzmun və mövzu müxtəlifliyi baxımından çox geniş, əhatəli və rəngarəngdir. Mayası vətənpərvərlik və vətəndaşlıq kimi ali hisslərlə yoğrulan Şəhriyar poeziyası bu illərdə xüsusi məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Yaradıcılığını sərf-nəzər etdikdə belə bir halın şahidi olduq ki, bu illərdə şairi düşündürən əsas məsələ bütün dünyada bərabərlik, ictimai ədalət, insanlar arasında sülh və qardaşlıq münasibətləri kimi əzəli, əbədi ümumbəşəri problemləridir. Şair dönə-dönə insanların bir kökdən olduğunu, bir kökdən yaranması fikrini irəli sürür, bərabərlik, ictimai ədalət və qardaşlıq ideyasını təbliğ və tərənnüm edir. Həqiqi xoşbəxtliyin təməli olan bu bərabərlik, bu birlik, bu qardaşlıq ideyası Şəhriyar poeziyasının əsas qayəsini, ideya istiqamətini təşkil edir. Şair bu birliyi, bu qardaşlığı ümumbəşəri səadət sanır, bu səadəti əməkdə və zəhmətdə görür, bunları bəşəriyyətin tükənməz sərvəti kimi qiymətləndirir. Şəhriyarın fikrincə, əmək və zəhmət bəşəriyyətin bərkəsməz düşməni olan istismarçı imperializmə qarşı çıxmaq meyliylə birləşsə, vəhdət təşkil edərsə, daha səmərəli olar.

M.Şəhriyar dünyada yeni-yeni müstəmləkələr əldə etmək üçün bir-birilə rəqabət edən, xalqları kölə halına salmağa çalışan imperialistləri ifşa edərək damğalayır, eyni zamanda imperializmin xarakterinin tərkib hissəsi, onun ayrılmaz yol yoldaşı olan müharibələri də kəskin şəkildə tənqid edir, ədalətsiz müharibələrinin işğalçılıq, soyğunçuluq mahiyyətini də ustalıqla açıb göstərirdi. Müvazinətdən çıxıncaya qədər əsəbiləşən şair nəticə etibarilə belə bir qənaətə gəlirdi ki, istismar dünyasının azğınlaşmış ağaları öz ata və qardaşlarını parçalamağa hazır olan gözləri qan tutmuş vəhşilərdir.

Poemanın bir yerində şair yazırdı:

**Ey kin xəncərini qaldırıb çəkən,
Eyvay, bilirsənmi qardaş öldürürsən!?
Bu nə azğınlıq, bu nə çaşqınlıqdır,
İki qardaşdan bu ata öldürmək nədir? (sətri tərcümə)**

İmperializm obrazını yadda qalan boyalarla təsvir edən şair bütün dünyada silahlanmaya, qan tökməyə, müharibələrə nifrət oyadır.

M.Şəhriyarın “Stalinqrad qəhrəmanları” poeması şairin ümumbəşəri xarakter daşıyan ideyalarının zirvəsi kimi qiymətləndirilir. Akademik Mirzə İbrahimov poemadan bəhs edərkən Şəhriyarın humanist, bəşəriyyətçi bir şair olduğunu, öz xalqının səadətini, başqa xalqların azadlıq və səadətindən kənar təsəvvür etmədiyini göstərməklə yanaşı, poemanı mövzu və ideyasına görə də ümumbəşəri bir əsər kimi də xarakterizə edir.

1945-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yüksəlmiş mərhələsi hesab olunur. Bu illərdə Güney Azərbaycanda Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaradılması ilə ictimai-siyasi durum dəyişmiş, illər boyu milli, mənəvi varlığı tapdalanan, bir millət olaraq dili, mədəniyyəti fars millətçiləri tərəfindən dövlət səviyyəsində təqiblərə məruz qalan Azərbaycan xalqı ayağa qalxaraq, öz siyasi, insani və mədəni hüquqlarını tələb etməyə başlamışdılar. Xalqın iradəsi və əzmi ilə bilavasitə bağlı olan milli azadlıq hərəkatı baş vermiş, Milli hökumət yaradılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi müttəfiq qoşunların qələbəsi ilə başa çatdıqdan sonra dünyanın bir çox xalqları kimi, Cənubi Azərbaycan xalqı da azadlıq mübarizəsinin yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. 1945-ci ilin 3 sentyabrında (12 şəhrivər 1324) yaradılmış Azərbaycan Demokrat Fırqəsi məramnaməsində xalqa bildirirdi: “Biz var qüvvəmizlə öz milli varlığımızı isbat edib

vətənimizin tale və müqəddəratını öz güc və milli varlığımıza isbat etməliyik”.

Təbrizdən başqa, Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Zəncan, Ərdəbil, Marağa, Mərənd, Urmiya və Miyanədə “Şairlər məclisi”nin şöbələri yaranmışdı ki, demokratik ədəbiyyatının inkişafında bu məclislərin rolu danılmazdır. “Şairlər məclisi”nin yaranmasını həmin illərdə Şimali Azərbaycanda çox məşhur olan Səməd Vurğun böyük sevinc və məhəbbətdə qarşılamiş, məclis üzvlərinin ona göndərdikləri məktuba cavab olaraq yazmışdı:

**Əzizlərdən gələn məktub dil açdı möhrü ülfətlə,
Onun hər sətrinə mən də baş aydım hissü hörmətlə,
Nələr gəldi, nələr keçdi, mənim sevdalı qəldimdən,
Bir ah çəkdim, ahım yandı sinəmdə dağü həsrətlə
Uçub səyyar xəyalımla dolaşdım xaki-Təbrizi,
Hər üzdə bir boran gördüm, döyür əflakı hiddətlə.
Nədir şahin baxışlarda qopan tufan, çıxan şimşək,
Alovlar, odlar övladı barışmaz yerdə zülmətlə!**

1941-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı özünün inkişafının ikinci mərhələsində daha yetkin ictimai-siyasi məzmun kəsb etməyə başladı. Əgər Milli hökumət qurulana qədər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı siyasi dəstəksiz və təşkilatsız, özü öz başına addımlayıb inkişaf edirdisə, 1945-46-cı illərdə ədəbiyyatın “Şairlər məclisi” kimi ədəbi orqanı, Azərbaycan Demokrat Partiyası kimi siyasi təşkilatı, Milli hökumət kimi dayağı var idi. Demokrat Partiyası da, Milli hökumət də ədəbiyyatın milli ruhda inkişafına ciddi maraq göstərir, bədii sözün qarşısında yeni ictimai vəzifələr qoyurdu. Milli hökumətin rəhbəri, özünü ədəbi hərəkətdən kənar hiss etməyən S.C. Pişəvəri yazırdı: “Hər bir yazıçı, hər bir ədib, hər bir şair və sənətkar təbliğatçıdır. O, bir fikri, bir məqsədi və bir hədəfi təbliğ etməlidir”.

S.C. Pişəvəri başqa bir çıxışında ədib və şairlərə nədən və necə yazmaq məsələsinə kömək etmək məqsədi ilə deyirdi:

“Babalarımızın yaratdığı sənəti (bədii irsi) saxlamaqla müasirliyə və yeniliyə doğru irəliləmək ən ağıllı yoldur”.

Vətənpərvərlik, xalqa, onun amal və arzularına xidmət, azadlığa, istiqlala çağırış bu illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının əsas ideya istiqamətini təşkil edirdi.

Demokratik düşüncəli qələm sahibləri millətin xoşbəxt gələcəyi, vətənin istiqlalı yolunda heç bir çətinlikdən, hətta ölümdən belə çəkinmirdilər. Dövrün söz və qələm sahibləri yaxşı dərk edirdilər ki, vətəni sevmək hələ hər şey demək deyil, gərək vətən yolunda, onun səadəti, ağ günləri naminə çarpışıb, vuruşub canından keçəsən. Millət bu illərdə vətəndaşlarından, şair və sənətkarlarından quru söz yox, əməli fəaliyyət tələb edirdi. Məhz bu səbəbdən də xalqla bir yerdə, onunla həmdərd və həmnəfəs olan tərəqqipərvər yazıçılar qələm və silahla xalqa xidmət edir, fədaiyə çevrilirdilər.

Uzun illər boyu milli varlığı inkar edilən, dili ləhcə sayılan Azərbaycan xalqı siyasi-ictimai milli muxtariyyət tələb edir, bu dilək, bu arzu millətin danışan dili, düşünüən beyni, görən gözü olan milli yazıçı və şairlərin əsas amalına, məramına çevrilirdi. Bu məram siyasi xadimlər kimi, yazıçılardan da iradə, sabitqədəmlik və dönməzlik tələb edirdi. Bu, ədəbiyyat qarşısında zamanın tələbi, ictimai sifarişi idi. Yazarların böyük əksəriyyəti zamanın sənət və sənətkar qarşısında qoyduğu tələbi yetərincə dərk edir, nədən və necə yazacaqlarını yaxşı başa düşürdülər. 40-cı illər ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən biri, həyatını 1946-cı ildə xalqın, vətənin yolunda qurban verməklə şəhidlik zirvəsinə ucalan **Əli Fitrət** sanki bütün qələm dostlarının dilindən yazırdı:

**Nə mən Vamiq kimi Əzradan ötrü eylərəm əfqan,
Nə Sənanəm olam tərsa, çıxam mən tutduğum yoldan,
Nə Məcnunəm gəzəm vəhşilər ilə çöldə sərgərdan,
Cahanda nəqşi-aşıqdir bilə sirrini biganə.**

Şair sədaqətli, fədakar bir aşıq kimi sirrini aşkar etmək istəməsə də, şeirinin sonda böyük iftixar hissi ilə yarının ancaq

doğma diyarı olduğunu dilə gətirir. Oxucu başa düşür ki, şair nə Əzrasını axtaran Vamiq, nə Leylasını gəzən Məcnundur. O vətən pərvanəsi, vətən aşiqi, vətən fədaisidir:

**Mənim yarım diyarımdır, dəxi bir özgə yarım yox,
Vətəndən qeyri aləmdə mənim yarü nigarım yox,
Vətən məftuniyəm, dildə odur, səbrü rərarım yox,
Məhəbbət camını puş etmişəm peymanə-peymanə.**

Bu illərdə ədəbiyyat və sənət sahəsində uğurlu addımlar atan, şair və vətənpərvər ziyalı kimi tanınan **Balaş Azəroğlu** “Azərbaycan” şeirində yazırdı:

**Əziz Azərbaycan, ey gözəl diyar,
Anamın mehriban qucağı sənsən.
Könül tərləninin uçub-qonduğu
Onun çox sevdiyi bucağı sənsən**

**Çox vaxt ümid verir bu ellər mənə,
Gəlib qoşulurlar çün ellər mənə,
Açır öz sirrini könüllər mənə,
Deyir yurdumuzun qonağı sənsən.**

Bu dövr ədəbiyyatının baş mövzularından biri də xalqın qəhrəmanlıq keçmişinin təsvir və tərənnümü idi. Bu günün qəhrəmanının bədii obrazını yaratmaq üçün yazıçıların xalqın qəhrəmanlıq tarixinə müraciəti səbəbsiz deyildi. Onlar bu yolla milli ruhu dirçəltmək, oxucularda, xüsusilə gənclərdə milli kökə qayıdışı təmin etmək istəyirdilər. Yazarların, xüsusilə şairlərin nəzərində Milli hökumət xalqın qəhrəmanlıq salnaməsinin mühüm bir səhifəsi olduğundan, tarixlə bərabər təsvir və tərənnüm obyektinə çevrilirdi. Ədəbi nümunələrin əksəriyyətinə Milli hökumətlə xalq birlikdə, vəhdətdə götürülürdü. Bədii söz sahibləri

Milli hökumətinin yaranmasını və qələbəsinə xalqın – Azərbaycan türklərinin və onlarla birgə yaşayan digər xalqların ən böyük tarixi qələbəsi, nailiyyəti kimi qələmə alır, bu tarixi olayı sevinc və pafosla təbliğ və tərənnüm edirdilər. Bu baxımdan “Azərbaycan” adlı bir şeir təqdirəlayiqdir. Şeirdə deyilirdi:

**Tarixin simasını minlərlə insanlar yazıb,
Kani-qeyrət olduğun hər yerdə dastanlar yazıb,
Qəhrəman keçmişlərindən al bu dərsi yadigar,
Qəhrəman ol, qəhrəmanlıq şivəsin eylə şüar.
Var nə qədər canımız hifz eylərik heysiyyətin,
Qoymarıq, məhv eylərik düşmənlərin milliyyətin.**

Xalqın qəhrəmanlıq tarixini, şanlı keçmişini əks etdirən bu əsərdə millətin faciəsi olan ayrılıq dərindən də yer ayrılır. Vətənin iki yerə parçalanmasını bir canın iki yerə bölünməsi kimi qiymətləndirən müəllif bu pay-bölgəsi bir xalqın faciəsi deyil, həm də tarixin ədalətsiz qanunu, XIX əsrin ürək parçalayan, üz qaraldan hadisəsi adlandırır. Müəllifin qənaətinə görə, ayrılığın bünövrəsi qoyulan gündən Araz iki canın arasında bir qılınca dönmüşdür. İkiyə bölünmüş ürəyin bir parçası güləndə, o biri parçası ağlayır, gülündən ayrı düşmüş bülbül zəmanəyə nifrət yağdıraraq həzin-həzin sızlayır, həsrət yaşı axıdıb dünəninə və bu gününə yas saxlayır.

Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, bütünlüklə 1941-1946-cı illər şeirində, xüsusilə 1945-1946-cı illər poeziyasında Şimali Azərbaycan mövzusu, Şimaldakı ictimai quruluşun tərənnümü əsas yerlərdən birini tutur. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Milli hökumətə ithaf olunan “Azərbaycan” şeirində də bu məsələyə xüsusi yer verilmişdir. Ayrılıqdan, parçalanmış bir xalqın müsibətindən söz açan bu illərin şairləri Şimali Azərbaycana üz tutub onu min həsrətlə, min bir nigillə qələmə alır, Şimali Azərbaycanın siyasi-ictimai nailiyyətlərindən ilhamla söz açırdılar. Şimali Azərbaycanda həyat Cənubi Azərbaycandakı xalqın güzəranı ilə müqayisədə götürülürdü:

**Ey ana, ey Azəristan, ey igidlər torpağı,
Heç sağalmışmı sinəndə söylə bir hicran dağı?
Ya çəkilmişmi diyarından dumanlar heç sənin,
Heç xəzansız oldumu bir gün gözəl gülşənlərin?
Söylə, artıq bəs deyilmi tökdüyün göz yaşların?
Bir yaxından bax, vətən, indi o qan qardaşların,
Gör nələr qurmuş Şimali Azərstanda, nələr?
Bəlkə, yazmaqla qutarmaz gördüyüm hər səhnələr.
Hər kiçik bir kəndi dönmüş, bir şəhər olmuş onun,
Hər çölü cənnətdən artıqdır o odlar yurdunun.
Hər axan çayda bir ilham, hər bulaqda bir nəfəs,
Orda zindandan əsər yoxdur, bağlanmışdır qəfəs.
Çün kəsilmişdir kökündən orda cəhlin tişəsi,
Məhv qalmış zülmü, istibdadi -ədlin rişəsi.
Bakını almış buruqlar dövrəyə orman kimi,
Hər çuxurdan neft axır atəşli bir vulkan kimi.
Orda fabriklər, zavodlar heç zaman durmaz inan,
Fəhlələr hər işdə olmuşdur əməkçi qəhrəman.
Bəzən açıqca qanad göylərdə Azər qızları,
Boylanır ardınca sanki göylərin ulduzları.**

Şairlər bu mövzuda yazdıqları əsərlərdə Sovet ictimai quruluşunun bütün məziyyətlərindən söz açır, onun xalqa, zəhmətkeşlərə bəxş etdiyi azadlıqdan, insan səadətindən danışırırlar. Cənubi Azərbaycanca illər boyu xalqın doğma dilinin qadağan olunmasını kiskin tənqid edən şairlər Şimali Azərbaycanca dil azadlıqdan xüsusi ilhamla söç açır, Şura məclisinə aparılan azad seçkilərindən, uşaqların doğma ana dilində oxumasından, əməyin, zəhmətin qoca və cavan üçün şərəf-şan işi olmasından bəhs edirlər.

Milli hökumət dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yerli irticaya və xarici işğalçılara qarşı aparılan mübarizənin təsvir və tərənnümü də əhəmiyyətli yer tuturdu

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının həmin illərdə üzdə olan nümayəndələrinin mütləq əksəriyyəti vətənpərvər olmaqla yanaşı, humanist və beynəlmiləlçi olduqlarından, təbii ki, nə daxili irticaya, nə də İrani yarım müstəmləkəyə çevirmək istəyən imperialistlərin fitnə-fəsadına laqeyd qala bilməzdilər. Bu dövrün ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyasında hakim dairələrin ayrı-seçkilik, sovinist siyasəti, möhtəkirlik, xalqın məşəqqətli həyatı və ağır güzəranı öz əksini tapdığı kimi, xarici müdaxilə, imperiazizm siyasəti və yaramazlıqları da kəskin tənqid və ifşa obyektinə çevrilirdi.

Bu illər xalqın inqilabi keçmişinə müraciət ədəbiyyatda bir ənənə halını almışdı. Bu isə, heç şübhəsiz ki, bir tərəfdən xalqın inqilabi mübarizə əzminə və azadlıq idealına, digər tərəfdən ədəbiyyatın mütərəqqi ənənələrinə əsaslanırdı.

S.C.Pişəvəri yazıçılarla görüşlərin birində onları Səttarxan obrazını yaratmağa çağırmışdı. Şairlər bu çağırışa dərhal və böyük həvəslə cavab verdilər. Səttarxan obrazını yaratmaq üçün “Şairlər məclisi” müsabiqə elan edir. Çoxsaylı əsərlər içərisindən Əli Fitrənin “Səttarxana” şeri birinci dərəcəli mükafata layiq görülür. Səttarxana müraciət formasında yazılmış şeirdə şair Milli hökumətin səyi nəticəsində Səttarxanın arzularının həyata keçirilməsini böyük ruh yüksəkliyi ilə xəbər verirdi. Əli Fitrət bu şeirində Azərbaycan xalqının inqilabi keçmişini bu günlə, müasir həyatla əlaqələndirirdi.

Səttarxanın igidliyini, mərdliyini, vətənpərvərliyini, əfsanəvi qəhrəmanlığını tərənnüm edən digər bir sıra şeirlər də 1945-1946-cı illər poeziyasının nailiyyəti, dövrün ən gözəl, dəyərli əsərləri kimi qiymətlidir.

Bu illərdə mütərəqqi fikirli qələm sahibləri elmi və mənəvi əsas olmayan bir fikri – “tarixi xalq kütlələri deyil, şahlar, şahzadələr, bəylər, xanlar yaradırlar”- nəzəriyyəsini rədd edir, “məmləkətin, millətin tarixini xalq yaradır”, - fikrini irəli sürürdülər. Bu dövrün yazıçıları öz ürəyəyatımlı, qəlblərinin qanı ilə yazdıqları yazılarında sübut edirdilər ki, əsl tarix xalqın və onun mübarizəsinin tarixidir. Bu fikir Əli Fitrət, İbrahim Zakir, Etimad, Çavuşı, Hiknam,

Azəroğlu, Əli Tudə və başqalarının şeirlərində daha çox özünün poetik əksini tapmışdır.

Azərbaycan türkcəsinin Milli hökumət dövründə dövlət dili elan olunması bütün xalqı həyəcanlandırmış, məmləkətdə yaşayanların sevincinə səbəb olmuşdu. Dil məsələsi ədəbiyyatın əsas mövzularından birinə çevrilmişdi. Ədiblərin, demək olar ki, hamısı bu haqda yazırdılar. Doğma Azərbaycan türkcəsinin gözəlliyi, onun əsl şeir, sənət, elm, dili olması, bu dilin ləyaqəti, dəyəri demokratik düşüncəli söz sahiblərinin yaradıcılığında xüsusi yer tuturdu. Həmin illərin fəal şairlərindən olan Mirmehdi Çavuşinin “Mənim dilim” adlı əsəri bu cəhətdən səciyyəvidir. Bu rəvan, ahəngdar dili bəyənməyənləri “vicdanı şübhəli adamlar” adlandıran şair qətiyyət və iftixar hissi ildə bildirir ki, Azərbaycan türkcəsi, yəni onun doğma dili dünyanın ən ahəngdar, poetik, zəngin, ifadə imkanları geniş olan dillərindən biridir. Öz əsliyi ilə dünyada şöhrət tapan bu dil nəslədən-nəslə keçən nağıl, dastan, lətifə, bayatı, əsatir və laylalarda, musiqi səslərində, nəğmə, mahnı və notlarda, dünyanı mat qoyan neçə-neçə yazılı abidələrdə yaşayır. Düşmən nə qədər çalışsa da, bu dilin köklərini qıra, onun rüşəsinə xalqın ürəyindən qopara bilməyəcəkdir. Şair iftixar və əminliklə elan edir ki:

**Səbt edib səhfəyi-tarixinə dövrən dilimi,
Saxlayıbdır bilin, hər əsrdə taban dilimi.
Bir çıraqdır ki, onu yandırıb əvvəldə zaman,
Söndürəmməz ola gər min kərə tufan dilimi.
Azəri nəsliyəm, Azərbaycandır vətənim,
Qoymaram təhqir edə şübhəli vicdan dilimi...
Neçə min ildi ki, dünya tanırdı odları vətənin,
Dana bilməz baxa kim, tarixə hər an dilimi.**

Məhəmməd Bağır Niknamin “Doğma dilim” şeiri də bu mövzuda böyük siyasi kəsəri olan gözəl sənət nümunəsidir. Şeirin bir neçə bəndinə nəzər salaq:

**Körpəliyin bir gün əvvəl ilində,
Ağlayırdım həzin-həzin beşikdə.
Anam mənə Azərbaycan dilində,
Lay-lay deyib oturmuşdu keşikdə**

**Təlim verdi anam mənə bu dildə,
Azərbaycan dili mənim dilimdir.
Şərafət var, şücaət var bu eldə,
Azərbaycan eli mənim elimdir.**

**... Bir millətin yurdun xarab eyləsən,
Yenə özün yığışdırar o millət.
Dilin alsan, bağrın kabab eyləsən,
O milləti məhv eləyər fəlakət.**

**Bu vətənin dağı, daşı, torpağı,
Aşınadır Azərbaycan dilinə.
Söhbət edər qızıl gülün yarpağı,
Bülbül ilə Azəristan dilində.**

Bu dövrdə poeziyada milli azadlıq ideyalarının tərənnümü ilə yanaşı, məhəbbət lirikası da mühüm yer tutur, həm klassik şeir formalarında – əruz vəznində, həm də xalq şeiri üslubunda – heca vəznində yazılan əsərlərdə vətənpərvərlik motivləri yeni xüsusiyyət kəsb edirdi. Lirikada, xüsusən qəzəl janrında olan poetik nümunələrdə mücərrəd eşq və məhəbbətin, kədərin, bədbinliyin yerini real konkretlik, gələcəyə inam hissələri əvəz edirdi. Əli Fitrətin, Mirmehdi Etimadın, Çavuşinin, Məhzunun, Niknamın dərin ictimai-siyasi məzmun daşıyan qəzəllərində qeyd etdiklərimiz daha aydın şəkildə özünü göstərirdi. Zəncan şairlərindən olan Mənuçöhr Səid Vəziri bir ictimai məzmunlu qəzəlində yazırdı:

**Ey olan zülmə bərbad vətən,
Görürəm indi səni şad, vətən!**

Yaxşı yıxdın evini düşməninin,
Oldun axır özün abad, vətən!
O xəyanətçi, şərf oğruları,
Etdilər çox sənə bidad, vətən!
Vermədi kimsə sənə nalənə səs,
Hər nə etdin dəxi fəryad, vətən!
Ta ki, oğlanların axır oyanıb,
Etdilər bidadda bidad, vətən!
Biriya yaxşı deyibdir bu sözü,
“Olur üsyan ilə azad vətən!”
Sənə uğrunda ölüm şirindir,
Bizə manənd deyə Fərhad, vətən!
Çək bu azadlıq ərusun döşüvə,
Ey olan bir taza damad, vətən.

Bu dövrün ədəbi-bədi nümunələrinin təhlili göstərir ki, 1941-1946-cı illərin ədəbiyyatı milli ruhu və antifaşist mövqeyi ilə seçilmiş və irəlili illərdən fərqli olaraq, əsasən ana dilli ədəbiyyat olmuşdur. Xalqın arzu və istəkləri, istiqlal bərəsindəki arzu və istəkləri, ana dili məsələsi bu dövr ədəbiyyatının aparıcı mövzusu olmaqla yanaşı, milli şüurun da formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Sabir Əmirov. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1995). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2000.
- 2.“Azərbaycan” qəzeti. Təbriz, 1941, 1 noyabr, N 1.
- 3.Cəfər Muciri. İkinci Dünya müharibəsi və milli azadlıq hərəkatı dövründə ədəbiyyat (1941-1953). “XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar – 1900-1985-ci illər” kitabı, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1990.
- 4.“Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1941, N 21.
- 5.“Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1941, N 12.
- 6.“Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1941, N 30.
- 7.“Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1941, N 2.
- 8.“Azərbaycan” qəzeti, Təbriz, 1941, N 4; N 5; N 6.

**Bütöv halda ilk dəfəçap olunur*

FİRİDUN İBRAHİMİ

Yaşlı və orta nəsil Azərbaycan oxucusunun böyük ədib və mütəfəkkir, dövlət xadimi, dünya şöhrətli Mirzə İbrahimovun ölməz “Gələcək gün” pomanından tanıdığı və əbədi olaraq yaddaşında yer verdiyi Firidun İbrahimi Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsi tarixinə şərəfli adını şəhid qanıyla yazmış şəxsiyyətlərdən biridir. Bütün şüurlu həyatını millətinin azadlığı uğrunda mücadiləyə sərf edən, qaranlıq səmalarda ulduz kimi parlayıb şəfəq saçıan, taleyin amansız zərbələrinə tuş gəlib tez də sönən bu işıqlı, nəsillərə örnək ola biləcək şəxs, əfsuslar olsun ki, nə ömür, nə də yaradıcılıq yolu yetərinə öyrənilməmiş, bu azadlıq mücahidi müasir oxucuya, xüsusilə illərdən bəri müharibə şəraitində yaşamağa məhkum olmuş Azərbaycan gəncliyinə tanıtdırılmamışdır.

Firidun Mirzə Qəni oğlu İbrahimi 1918-ci ildə Güney Azərbaycanda – qismətinə ikiyə bölünmək kimi acı həqiqət yazılmış Astara şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Mirzə Qəni 1929-cu ildə İranda misli görünməmiş şovinist və irtica rejimi yaradan Rza şah Pəhləvinin (1878-1944) buyruqçuları, milli mənəviyyətdən məhrum qulbəçələri tərəfindən siyasi əqidəsinə görə ittiham edilərək həbs olunmuş, bir neçə il zindanda yatırıldıqdan sonra Nəhavəndə sürgün edilmişdi. Atasının tutulandan sonra ailənin bütün ağırlığı anasının çiyinlərinə düşən Firidun bu qeyrətli qadının himayəsi altında doğulduğu Astara şəhərində əvvəl ibtidai, sonra da orta məktəbdə təhsil alır. Doqquzuncu sinfi Astarada bitirdikdən sonra Ənzəli şəhərinə gedir və on-on birinci sinifləri də orada tamamlayır. Daha sonra Təbrizə gedən Firidun Təbrizdəki Firdovsi məktəbinə qəbul olunur, 12-ci sinfi bitirərək tam orta təhsil və təhsilini tamamlaması barədə şəhadətnamə - attestat alır.

Firidun İbrahimi ali təhsil almaq arzusu ilə İranın paytaxtı Tehran şəhərinə yollanır və Tehran Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunur. Maddi cəhətdən kömək edəni olmadığından evlərdə dərs demək və qəzetlərdə məqalələr çap etdirməklə maddi problemini, yaşayışını təmin edir.

İkinci cahan savaşı (1939-1945) dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, İranda da azadlıq hərəkatlarının genişlənməsinə rəvac verdi. Firidun İbrahimi də azadlıqsevər bir gənc olaraq bu hərəkata qoşulur və İran Xalq Partiyası (Hizbe-Tudeye-İran) üzvlüyünə qəbul olunur, az bir zamanda şahlıq rejiminə qarşı çevrilən azadlıq mübarizəsinin öncüllərindən bir olur. O, təkcə kütlələr arasında təbliğat işləri aparmaqla kifayətlənmir, Tehrandə çap olunan demokratik təmayüllü “Rəhbər”, “Mərdom” və Seyid Cəfər Pişəverinin (1892-1947) yaratdığı, İranda istibdada qarşı ardıcıl mübarizəsi ilə seçilən “Ajr” (“Həyəcan, haray”) və başqa mətbuat orqanlarında şahlıq rejimini ifşa edən kəskin məqalələri ilə çıxış edir və çox keçmir ki, azadlıq hərəkatının ideoloqlarından biri kimi tanınmağa başlayır.

Firidun İbrahimi 1945-ci ilin əvvəllərində canından da artıq sevdiyi doğma vətəninə - Azərbaycana gəlir. Bu, elə bir zaman idi ki, Azərbaycan xalqı ayağa qalxmış, öz milli özgürlüyünə qovuşmaq, insanlığa qara bir ləkə olan ifrat fars şovinizmindən qurtarmaq üçün ölüm-dirim savaşına başlamışdı. Təbrizə dönən gənc hüquqşünas və inqilabçı dərhal hərəkat yoldaşlarına qoşulur, İran Xalq Partiyası əyalət komitəsinin nəzarəti altında nəşr olunan “Xavəre-no” (“Yeni Şərq”) qəzetinin səhifələrində dərc etdiyi məqalələri ilə şahlıq rejiminin ifşa olunmasında fəal rol oynayır.

Azərbaycan Demokratik Fırqəsi yaranan kimi (2 oktyabr 1945-ci il) İran Xalq Partiyasının əyalət təşkilatı ADF-lə birləşir və bundan sonra biz artıq F.İbrahimi S.C.Pişəverinin silahdaşları sırasında görürük. ADF-in birinci qurultayında Mərkəzi Komitənin üzvü seçilmiş F.İbrahiminin “Xavəre-no” və ADF-in orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində dərc etdirdiyi alovlu məqalələr irticanın kürkünə birə daraşdırmaqla yanaşı,

zəhmətkeş xalqın ürəyinə sərən su kimi çilənir və şahidlərin dediyinə görə, əllərdə gəzirdi. F.İbrahiminin “Azərbaycan danışır” silsilə məqalələri xüsusilə böyük coşqu və məhəbbətlə qarşılanırdı. Bu məqalələrində Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini xatırladan, oxucuları millətin qəhrəmanlıq tarixindən dərs almağa çağıran müəllif məqsəd və məramını elan edərək yazırdı: “Mənim məqsədim öz həqiqi məqamını və mövqeyətini əldə etmək üçün bu gün qiyam edən Azərbaycan millətini azad dünyaya tanıtdırmaqdır. Bəşəriyyətin mədəniyyət tarixində Azərbaycanın nə kimi bir məqama malik olduğunu göstərmək istəyirəm”.

F.İbrahimi məqalələrində Azərbaycan xalqının parlaq tarixini xatırladarq iftixarla qeyd edirdi: “Azərbaycan müqəddəs əbədi odlar ölkəsidir. Bu əziz torpağın hər bir qarışında iftixarlı babalarımızın unudulmaz yadigarı qalır. Onun keçmişdəki əzəmətli qalalarının qalıqları və müqəddəs atəşlərin əsərləri bizim böyük atalarımızın pak ruhu və sarsılmaz imanını göstərir...”.

“Azərbaycan” qəzeti ilə yaxından əməkdaşlıq edən F.İbrahimi 1945-ci ildə Parisdə keçirilən sülh konfransında Azərbaycan mətbuatının nümayəndəsi kimi iştirak edir. Konfransdan qayıdandan sonra səfər təəssüratı ilə bağlı silsilə yazılar yazaraq “Azərbaycan” qəzetində nəşr etdirən müəllifin məqalələri bütün İranda geniş əks-səda doğurur və Tehrandə çıxan “İrane-ma” qəzeti həmin məqalələri fars dilinə çevirərək İranın farsdilli oxucularına çatdırır.

1945-ci ilin payızında İranda və Cənubi Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrin məntiqi nəticəsi ona gətirib çıxartdı ki, Azərbaycan xalqı iradəsini ortaya qoyaraq muxtariyyətini elan etməyə qərar verdi. 1945-ci il dekabr ayının 12-də Təbrizdə Azərbaycan Milli Məslisi öz işinə başladı və ilk, səhər iclasında Milli hökumətin təşkili haqqında qərar qəbul etdi. Hökuməti təşkil etmək Azərbaycan Demokrat Firqəsinin sədri S.C.Rişəvəriyə tapşırıldı. Məclisin günortadan sonrakı iclasında S.C.Pişəvəri Baş nazir olmaqla Milli hökumətin tərkibi müzakirə olunaraq təsdiq olundu. S.C.Pişəvərinin və Milli hökumətin digər üzvlərinin dərin

rəğbət və etimadını qazanan Firidun İbrahimi Milli hökumətin Baş prokuroru vəzifəsinə təyin edildi.

Bir il fəaliyyət göstərən və Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımıza azadlığın tamını dadızdıran hökumətin Baş prokuroru kimi F.İbrahimi öhdəsinə düşən vəzifəni namus, şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirirdi. Xalqın asayişinin keşiyində duran, qanunların yaradılıb qəbul edilməsində, qanunlara nəzarət etmək işində müstəsna dərəcədə xidmətləri olan gənc prokuror bütün Azərbaycan milli qüvvələrinin, xüsusilə gənclərin sevimlisinə çevrilmişdi.

Təəssüf ki, nə Azərbaycan xalqının, nə də onun gənc prokurorunun sevinci uzun sürmədi. 1946-cı ilin dekabr ayında xaricdəki havadarlarından yardım, Cənubi Azərbaycan Milli hökumətini qorumağı öhdəsinə götürən, verdiyi vədə xilaf çıxan Sovet hökuməti və onun başçısı İ.V.Stalindən dəstək alan Məhəmməd Rza Pəhləvinin təpədən-dırnağacan silahlanmış və Azərbaycan azadxahlarının qanına yerkləyən ordusu qəflətən, guya seçkilərə nəzrət etmək adı ilə Azərbaycana soxuldu. Moskvanın təkidi ilə S.C.Pişəvəri hakimiyyətdən uzaqlaşmağa məcbur edildi. 11 dekabr 1946-cı ildə Təbrizi tərk etməzdən bir neçə saat əvvəl fəvqəladə toplantı keçirən S.C.Pişəvəri ADF-in sədrliyindən istefa verərək səlahiyyətlərini Milli hökumətin maarif naziri, tribun şair Məhəmməd Biriyağa həvalə etdi. Bu toplantıda S.C.Pişəvəri, F.İbrahimi, M.Çeşməzər, N.Cahanşahlı Tehrandan göndərilən qoşuna müqavimət göstərmək təklifi ilə çıxış etsələr də, M.Ə.Şəbüstəri, S.Cavid, M.Biriya millətin silahsız və arxasız olduğu faktına əsaslanıb müqaviməti məqbul hesab etmədilər. Dekabrın 13-də, saat 16 radələrində şah qoşunu Təbrizə daxil oldu. Azğınlaşmış ordu Təbrizdə misli görünməmiş vəhşiliklər törətdi, küçələr su əvəzi insan qanı ilə suvarıldı.

S.C.Pişəvəri və digər silahdaşları ilə Təbrizi tərk etmək, daldalanmaq, Sovetlər İttifaqına gəlməyə hər cür imkanları olsa da, F.İbrahimi bunları etmədi. Həbs edilən Baş prokuror bütün işgəncələrə mərdliklə dözərək şah nöqərlərinin qarşısında əyilmədi.

Həbsdə olduğu müddətdə belə Azərbaycan xalqının haqq işini mərdlik və ləyaqətlə müdafiə etdi.

Rejim beynəlxalq tənələrdən ehtiyat edərək F.İbrahimini dərhal edam etməkdən çəkindikindən onu bir neçə ay zindanda saxlayıb inadını qırmağa çalışdı. Nəhayət, 1947-ci il may ayının 23-də bu alovlu publisist və dövlət xadimi Təbrizdə dar ağacından asıldı. Təqib və yasaqlara baxmayaraq, F.İbrahiminin edam olunduğu gün bütün Təbrizdə ümumi matəmə çevrildi.

**“Türk dünyası” qəzeti, 28 dekabr 2010-cu il, N 12*

MƏHƏMMƏDBAĞIR NİKNAM

Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin qurulmasında canı, qanı və qələmi ilə mübarizə aparan və bu müqəddəs amal yolunda şəhid olan mübarizlərdən biri də Məhəmmədbağır Niknamdır. M.Niknam 1921-ci ildə (hicri-şəmsi tarixi ilə 1300-cü il) Təbriz şəhərində zəhmətkeş bir dəmirçi ailəsində anadan olmuşdur. Beş-altı yaşlarında atası vəfat etdiyindən dayısı onu himayəsi altına götürmüşdür. Maddi vəziyyəti o qədər də yaxşı olmayan dayısı Məhəmmədbağırı özünə ruzi qazansın, - deyər erkən yaşlarından işlətmək məcburiyyəti qarşısında qalmış, onu Təbrizdəki kibrit karxanasında işə düzəltdirmişdir.

Maddi sıxıntılar ucbatından taytuşlarından fərqli olaraq məktəbə gedib təhsil ala bilməyən Məhəmmədbağır məhəllələrində yaşayan Mahmud adlı bir uşaqdan əlifbanı öyrənmiş, sonralar məhəllə mollası yanında, daha sonra isə böyüklərə məxsus məktəbdə oxumuşdur. Gələcəkdə ali təhsil almaq arzusu ilə alışb-yanan gənc ciddi çalışqanlığı sayəsində “Nizami” mədrəsəsinə daxil olmuş, oranı bitirərək orta təhsil haqqında şəhadətnamə almağa müvəffəq olmuşdur.

M.Niknam 1939-cu ildə hərbi xidmətə çağırılmış, yaradıcılığa da elə hərbi xidmətdə ikən başlamışdır. Əsgəri borcunu yerinə yetirərkən zabitlərdən gördüyü zülm və qeyri-insani hərəkətlər onda çovinist fars rejiminin əsas sütunları olan hərbcilərə mənfi münasibət yaratmış və o, etirazını “Sarvan” adlı bir şeirlə dilə gətirmiş, bununla da kifayətlənməmiş və həmin şeirin əlyazmasını əsgərlərin hamısı oxusun deyər, kazarmanın divarlarına yapışdırmışdır. Çox keçmədən əsgərlər arasında dillər əzbəri olub nəğmə kimi oxunan həmin şeirdə M.Niknam yazırdı:

**Başmaqların üzünə piy sürtürük parıldır,
Altadan baxır ayaqlar üryan, cənab sarvan!
Gəl qismətin şamdan bir gün özün xəbər al,
Səkkizcə misqal olmuş mizan, cənab sarvan!
Arzum budur cahanda bir elə gün olaydı,
Bir haqq tutaydı axır divan, cənab sarvan!**

İşdən hali olan komandirlər onu həbs etmiş, işgəncə verərək inadını qırmağa çalışsalar da buna müvəffəq olmamış, söz deyən dilini susdura bilməmişdilər.

M.Niknam 1941-ci ildə hərbi xidmətini başa vurub yenidən Təbriz kibrit karxanasındakı işinə qayıdır və yetkin bir gənc kimi Cənubi Azərbaycanda genişlənməkdə olan milli-azadlıq hərəkatına qoşulur. İran Xalq Partiyasının (Hizbe-Tudeye-İran) sıralarına daxil olan gənc şair kütlələr arasında təbliğat işləri aparır, xalqı sahliq rejiminin əleyhinə səfərbər etmək üçün əlindən gələni əsirgəmir. Bu illərdə (1941-1945-ci illər) Təbrizdə çap olunan demokratik təmayüllü “Azərbaycan”, “Vətən yolunda”, “Yeni Şərq” (“Xavəre-no”) qəzetlərində əsərlərini dərc etdirən M.Niknam Tıbrizdə təşkil olunan “Şairlər məclisi” ədəbi cəmiyyətinin də işində fəal iştirak edir.

1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Fırqəsi yaranan kimi onun sıralarına daxil olan M.Niknam əməli fəaliyyəti ilə həmkar və əqidədaşlarının dərin rəğbətini qazanır. 1945-ci ilin dekabrında S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə Azərbaycan Milli hökuməti qurulandan sonra M.Niknam həmkarlar təşkilatına çalışmağa başlayır. Cəmi bir il ömrü olan Milli hökumətin süqutundan sonra M.Niknam xarici ölkələrdəki havadarlarının dəstəyi ilə Təbrizi bir matəm evinə - Kərbəla səhrasına çevirən Məhəmmdraza şahın cəlladlarının əlinə keçir və 1946-cı ilin dekabrında heç bir məhkəmə qurulmadan, sorğu-sual edilmədən vəhşicəsinə edam olunur.

Cəmi beş illik yaradıcılıq yolu keçmiş və yazdığı əsərlərin az bir qismi əldə olan M.Niknam Cənubi Azərbaycanda XX əsrin ortalarında genişlənməkdə olan milli azadlıq hərəkatının təsiri ilə yetişən şairlərdəndir. Şeirlərini doğma ana dilində, Azərbaycan türkcəsində heca və əruz vəznində yazan şairin baş mövzusu Azərbaycan, onun istiqlalı və milli dili məsələsidir. Əldə olunan şeirlərindən hiss olunur ki, uşaqlıqdan həyatın acı-ağrılarını dadan şairə görə, azad olmayan, başqalarının boyunduruğu altında yaşayan millətlər maddi cəhətdən nə qədər təmin olunsalar da, mənəvi əsarət onların əsl insan kimi yaşamalarına qətiyyən imkan verməyəcəkdir. İnsan özünü o zaman əsl insan hesab edər ki, torpağı, məmləkəti, ana dili azad olsun. Seyid Cəfər Pişəverinin rəhbərliyi ilə qurulan Milli hökumət şairin məhz bu istəklərinin qarantı olduğu üçün o, bu hərəkata qoşulmuş, əldə silah irticaya qarşı vuruşmaqla yanaşı, qələmi, sözü ilə də rejimin kürkünə birə salırdı. Milli hökumətin gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyən gənc şair şeirlərinin birində yazırdı:

**Qəmdən silinib büsbütün ayineyi-qəlbim,
Gəl birlikdə içək bir-iki peymanə bərabər.
İllər boyu çəkdik bu günün həsrətin, ey şux,
Gəl şükr eləyək Xaliqu-sübhanə bərabər.
Xalqım əbədi tapdı bu aləmdə səadət,
Olmuş vətənim pövzeyi-pizvanə bərabər.**

“Əziz yurdu Azərbaycana” şeirini M.Niknam yaradıcılığının proqramı da adlandırmaq olar. İnqilabşı, tribun şair olan Məhəmməd Biriyanın təsiri aydın duyulan bu əsərində şair vətəninə şanlı keçmişi ilə fəxr edib bu günkü vəziyyəti ilə öyünür və inanır ki, Azərbaycan məmləkəti gec-tez tarix səhnəsində layiqli yerini tutacaqdır. Şair bildirir ki, Azərbaycan xalqı bu günkü gününü, yəni Milli hökuməti qurmala qazandığı müstəqilliyi asan yolla əldə etməyib. Bu yolda minlərlə şəhidlər verib, qanlar axıdıb ki, Azərbaycan xalqı yadlara baş əyməsin. Qəhrəman oğullarının

heç kimə və heç bir zaman baş əyməməsinin nəticəsidir ki, məmləkət azad olub. Şair onu da bildirir ki, Azərbaycan oğulları qazanılmış azadlığı canları və qanları ilə qorumağa hər zaman hazırdırlar.

M.Niknamın “Al günəş” şeiri də Milli hökumətin qələbəindən sonra yazılmış əsərlərdəndir. Şeirin ilk sətirlərində oxuyuruq:

**Xalqımız göstərib böyük şəhamət,
Qurub ölkəmizdə Milil Hökumət.
İnsanlar zülmədən tapıbdır nişan,
Azaddır yaşamaq, azaddır həyat.**

Fikirlərinə davam edən şair bildirir ki, zalımlardan amansız qisas alındığından, məzlumlar qüssədən xilas olmuş, gözləri qan-yaşla dolan, üzləri saralıb-solan yetimlərin çöhrəsi gülməyə başlamışdır. Şair inanır ki, vətən mülkü bu minvalla bəxtiyar olacaq, vətəndaşlarımız xətdən qurtularaq səfalət və rəzalətin nə olduğunu həyatlarında bir daha hiss etməyəcəklər. Şeirində o, inamla bildirir ki:

**Qalmadı mənim də kədər, qəmim,
Azadlıq olacaq yarı həmdənim.
Yaşasın qəhrəman Azər övladı,
Tarixdə şöhrəti, adı var, adı!**

M.Niknamın mənalı və dərin məzmunlu “Doğma dilim” şeri onun Azərbaycan türkcəsinə olan sevgisini incələmək baxımından xüsusi maraq doğurur. Şair qeyd edir ki, körpəliyimdən anam mənə öz doğma Azərbaycan dilində lay-lay dediyindən, bu dil onun südü və laylaları ilə iliyimə, qanıma hopub. Anamın mənə təlim verdiyi bu dil ilə şərəfət və şücaətin nə olduğunu anladım.

Şairin qənaətinə görə, Azərbaycan dili o qədər incə, mükəmməl və saf bir dildir ki, bülbül qızılgülün yarpağı ilə bu dildə danışır. Şanlı elimi heç kəs əlimdən ala bilmədiyi kimi, doğma dilimi də

kimsə əlimdən ala bilməz. Hər millətin dili onu həyata bağlayan ən başlıca vasitədir. Millətin var-dövlətin onun əlindən alsan, yurdun xaraba qoysan belə, o, yenə də təpər tapıb diriləcək. Dilini əlindən aldinsa, vay o millətin halına. Fikirlərini şair ustalıqla belə ümumiləşdirir:

**Bir millətin yurdun xarab eyləsən,
Yenə özün yığışdırar o millət.
Dilin alsan, bağrın kabab eyləsən,
O milləti məhv eləyər fəlakət.**

Özünü “Mən vətən eşqinin mübtəlasıyam”, - deyə oxucusuna təqdim edən şair “Sevirəm ana torpağı” şeirində vətənin gözəlliklərini vəsf edir. Abbas Səhhətin “Vətən” şeirini xatırladan əsərində şair fəxarətlə bildirir ki, canım kimi sevdiyim bu ana torpaq – Azərbaycan aslanlar yuvası, aslanlar yatağıdır. Bu səbəbdən də bu torpağın övladları onun uğrunda qanlarına boyanıb bir daha kimsənin onun köksü üstə at oynatmağına icazə verməyəcəklər.

Şairin ictimai şeirlərindən biri də Mirzə Əli Möcüzə ithaf etdiyi dördlük – mürəbbə şəklində yazdığı “Şəbüstərdə” əsəridir. Dörd bəndlik bu şeirində özünü Möcüzə tutub onu “Mərami-pakına qurban, sevimli şairimiz!” – sözləri ilə vəsf edən M.Niknam bildirir ki, artıq sənin arzuladığın zaman yetişib. Mərdliklə, kimsənin tənə və hədələrinə məhəl qoymadan haqq sözünü dediyin üçün sənin şüarına vurulan davamçın kimi səni müjdələyərək deyirəm ki:

**Zavallı millət üçün qalma qəbrdə nigaran,
Keçibdi sən görən əyyam, yetibdi xoş dövrən.
Könüldə yüksəlir indi məhəbbətin hər an,
Bu gün ziyarət üçün gəlmişik diyarına biz.**

“Getməsin”, “Olmasın” rədifli qəzəllərində məhəbbətin insana verdiyi əzab və nəşəni sənətkarlıqla verməyi bacaran gənc şair

“Görəndə” rədifli səkkiz beytlik qəzəlini məhəbbət şeiri kimi başlasa da, beşinci beytdən etibarən vəziyyət tamamilə dəyişir, ictimai-siyasi motivlər subyektiv duyğuları büsbütün üstələyir. Sözlərimiz göydən asılı, bihudə görünməsin deyə, həmin beytlərə diqqət edək:

**Amma üzüm heç vaxt niyə bundan belə gülməz,
Yurdumda baxıb nareyi-nöqsanı görəndə.
Gördükcə bu yoxsulları minlərcə sızıldar,
Bağrım qan olur, ah, bu yetimanı görəndə.
Artır dəxi könlümdə o xainlərə nifrət,
Cəhl icrə bütün miiləti-İranı görəndə.
Ətraf da qalırdı belə övzalara heyran,
Kəndlərdə gedib dövreyi-“xan-xan”ı görəndə.
Bavər edən kim, dirilikdən doyur insan,
Göz yaşı tökür haleyı-dehqanı görəndə.**

Taleyn gərdisinə çox-çox təəssüflər olsun ki, Milli hökumət kimi Məhəmmədbağır Niknamın da ulduğu tez parlayıb, tez də söndü. Əldə olan əsərləri sübut edir ki, bu alovlu vətənpərvər yaşasaydı, Azərbaycan ədəbiyyatını qiymətli incilərlə bəzəyəcəkdi. Görünür, Azərbaycan Milli hökuməti kimi onun gənc nəğməkarının da nakam taleyi bənövşə ömrü qədər yaşamağa möhlətli, səmum küləklərinin qurutduğu qızılgül ləçəkləri kimi solmağa məhkum imiş. Təsəllimiz odur ki, Milli hökumətin adı kimi onun bu mübariz və nəğməkar oğlunun da adı Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi yaşayacaqdır.

“Türk dünyası” qəzeti, 12 yanvar 2011-ci il, N 01(129)

MƏHƏMMƏD BİRİYA

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəxas yeri olan, lakin çox təəssüflər olsun ki, totalitar Sovet quruluşu və bədnam Pəhləvi rejiminin sərt qadağaları ucbatından öyrənilməsinə, əsərlərinin çapına qadağalar qoyulan, dörd cildlik Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasına adı belə salınmayan başı bəlalı, təpədən-dırnağacan milli şair və azadlıq təşnəsi olan Məhəmməd Biriya Cənubi Azərbaycanda 1930-1940-cı illərdə genişlənməkdə olan milli azadlıq mücadiləsinin təsiri ilə yetişən qüdrətli qələm sahiblərindəndir.

Cənubi Azərbaycanda 1979-cu il İran İslam İnqilabına qədər adının çəkilməsi də yasaq olunan, Sovetlər İttifaqında isə 1947-ci ildən bu yana ömrünün iyirmi ildən artığını həbsxanalarda keçirən M.Biriyanın tərcümeyi-halı barədə ilk və bir qədər geniş məlumata “Şairlər məclisi” məcmuəsinin 1945-ci ildə çıxan 3-4-cü nömrələrində rast gəlirik. Məcmuə bu buraxılışında M.Biriyanın on üç şeirini çap etməklə yanaşı, tərcümeyi-halına da yer ayırmış, şairin 1945-ci ilə qədərki həyat yolu və əsərləri barədə müxtəsər məlumat vermişdir. Məcmuədəki məlumatda oxuyuruq: “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında mübariz şair kimi tanınmış Hacı Qulam oğlu Məhəmməd Biriya 1918-ci ildə Təbriz şəhərində dünyaya gəlmişdir”. Bu məlumat, yəni Qulam Məmmədlinin göstərdiyi tarix M.Biriya ilə bağlı sənədlərin heç birində təsdiqlənmir və bəlkə də bu tarix bir mətbəə xətası da ola bilər. “Şairlər məcmuəsi”ndəki tarix istisna olmaqla, bizə məlum olan sənəd və materialların hamısında M.Biriyanın təvəllüd tarixi 1914-cü il kimi göstərilmişdir. Məlum sənədlərin hamısını bir tərəfə qoysaq, heş şübhəsiz ki, M.Biriyanın öz dəst-xətti ilə yazdığı ərizədə göstərdiyi doğum tarixinə inanmamağa haqqımız yoxdur. 1954-cü ilin 14

iyulunda SSRİ-nin o vaxtkı rəhbərlərindən biri olan G.M.Malenkova ünvanlanmış ərizədən oxuyuruq: “Mən 1914-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşam”. M. Biriyanın 1944-cü ildə Bakıda çap olunmuş “Ürək sözü” kitabına ön söz yazan M.S.Ordubadi şairin təvəllüd tarixi barədə bir söz deməsə də, nə vaxt yaradıcılığa başlaması barədə aşağıdakıları qeyd etmişdir: “Biriya 1930-cu ildən yazmağa başlamışdır. Övvəllərdə onun Azərbaycan və fars dilində olan şeirləri ən çox qəzəllərdən və məzmunu məişətdən alınmış xırda həcvlərdən ibarət idi”.

Biz M.Biriyanın 1914-cü ildə Təbrizdə anadan olduğunu qəbul edirik. Bəs onun uşaqlıq və gənclik illəri harada keçmiş, o, harada təhsil almış və cavanlığında hansı işlərlə məşğul olmuşdur? Əldə olan faktlar və yazılanlar ziddiyyətlidir. 12 avqust 1948-ci ildə yazılmış bir istintaq protokolundan–M.Biriyanın istintaq şöbəsinin müdiri Padarova verdiyi cavabdan oxuyuruq: “İlk dəfə Sovet İttifaqına uşaqlıq atam, anam və hazırda Təbrizdə yaşayan qardaşım Mehdi ilə 1920-ci ildə gəlmişəm. Bir il sonra ailəliklə Xorasana (İrana) qayıtdıq və 1923-cü ilədək orada qaldıq. Sonra anamın xəstəliyi ilə əlaqədar ailəmiz yenidən 1923-cü ildə Bakıya qayıtdı və burada məskunlaşdı. 1929-cu ildə mən Bakıdakı 37 N-li 7-illik məktəbi bitirdim. İl yarım Neft-maşınqayırma texnikumunda oxudum. 1931-ci ildə anamın vəfatı və ailə vəziyyətimizin çətinləşməsi ilə əlaqədar olaraq Təbrizə qayıtdıq....Təbrizdə mən təhsilimi davam etdirirdim, eynü zamanda atama kömək edirdim. İki ildən sonra təhsilimi başa vurub Təbrizdə nəşr olunan “Şahin” qəzeti redaksiyasında korrektor kimi işə götürüldüm”.

“1934-cü ildə Təbrizdə Bələdiyyə idarəsində xidmətə girən” M.Biriya burada işlərkən rast gəldiyi haqsızlıqlara qarşı çıxır, haqq sözü deməkdən çəkinməzmiş.

Bir dəfə o idarə rəisi Cahangiriyə şeirlə müraciət edərək yazmışdı:

**Ruhumuz ruzi-əzəldə mütləqən azad ikən,
Bağlanıb zənciri-zülmə daima fəryad edir.
Həbs olunmuşdur cümlə istibdad içrə canımız,
Gözləyir görsün nə vaxt xaliq onu azad edir.
Etsə qanuni-bəşər pamal əgər əfkarımı,
Qeydi yox əsla, həqiqət həqqə istimdad edir.**

M. Biriya 1939-cu ilə - İran ordusunda hərbi xidmətə çağırılana qədər Təbriz bələdiyyəsində qeydiyyatçı vəzifəsində çalışır. Orduda xidmət etdiyi vaxtlarda zabitlərin əsgərlərlə qaba rəftarını görən M. Biriya:

**Şallağa bir bax, mən ölüm, şallağa,
Hazır olublar bizi öldürməyə,-**

misraları ilə başlayan bir şeir yazır. Bu şeir əsgərlər arasında mahnı kimi oxunaraq dillər əzbəri olur. Komandirlər şairin əsgərlər arasında qalmasını zərərli hesab edərək onun yerini hərbi hissədəki keçid məntəqəsinə dəyişirlər ki, M.Biriya ilə əsgərlərin birbaşa ünsiyyəti olmasın. Lakin əsgərlər yenə də axtarır M.Biriyani tapır, yazdığı şeir və mahnıları alaraq sevə-sevə oxuyurlar.

Təbrizdəki 27-ci alayın 3-cü diviziyasında sırası əsgər kimi xidmət edən M.Biriya ordudan tərxis olunduqdan sonra Təbrizdəki Su idarəsində katib vəzifəsində əmək fəaliyyətini davam etdirir. Bir müddətdən sonra o, iş yerini dəyişərək Təbriz-Tehran dəmir yolunda hesablayıcı vəzifəsində çalışır.

1941-ci ilin oktyabrında Şimali Azərbaycandan Sovet ordusu sıralarında Təbrizə gedən ziyalılar “Vətən yolunda” qəzetini nəşr etməyə başlayırlar ki, M.Biriya da öz alovlu şeirləri ilə qəzetin işində fəal iştirak edir. Həmin illərdə o, əsərlərini eyni zamanda Tehrandə çıxan “Mərdom”, “Zəfər”, “Dəməvənd”, “Şöləvər”, Rəştdə çap olunan “Səpidrud”, Təbrizdə nəşrə başlayan “Azərbaycan” və “Xavəre-no” qəzetlərində də nəşr etdirir.

Şair 40-cı illərdə genişlənməkdə olan milli azadlıq hərəkatına qoşulur, onun azadlığı və milli birliyi təbliğ edən şeirləri küçə və meydanlarda geniş kütlələr tərəfindən nəğmə kimi oxunur. 1941-ci ilin axırlarında Sovet hökumətinin dəvəti ilə bir qrup ziyalı ilə birgə Bakıya gələn və on beş gün Bakıda olan M.Biriya İrana qayıdandan sonra təqiblərə məruz qalır və özünün yazdığı kimi, Azərbaycan SSR Daxili İşlər nazirinin müavini Atakişiyevin yardımı ilə Bakıya qaçmağa müvəffəq olur. O, 1943-cü ilin yanvarına qədər Bakıda yaşayır, bu müddətdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında və Azərbaycan Radio Komitəsində işləyir. Siyasi sığınacaq istəyi ilə Bakıya gələn M.Biriya 1943-cü ilin yanvarında Təbrizə qayıtmağa məcbur olur və qayıdışının səbəbini belə izah edir: “Bir dəfə mənə Azərbaycan SSR DİN-ə çağıraraq DİN xətti ilə çalışmağı təklif etdilər. Mən razılıq vermədim. Lakin zor işlətməklə məndən razılıq barədə iltizam aldılar. Ertəsi gün mən İran konsulluğuna gedib vətənə dönməkdə mənə kömək etmələrini xahiş etdim. Konsulluğun köməyi ilə yenidən İrana keçməyə nail oldum”.

Təbrizə qayıtdıqdan sonra o, Güney Azərbaycanda genişlənməkdə olan antifaşist və antiimperialist hərəkatının rəhbərlərindən birinə çevrilir, 1943-cü ildən 1945-ci ilə qədər fəaliyyət göstərən “Ədəbiyyat səhifəsi” adlı qəzet çıxarmağa müvəffəq olur. M.Biriya həmin illərdə “Çətirbazlar”, “Ruznamə idarəsində”, “Stalinqrad”, “Ərbab və əkinçi” kimi kiçik pyeslər yazaraq tamaşaya qoydurur.

M.Biriya 1943-cü ildə İran Azərbaycanı Həmkarlar İttifaqının sədri vəzifəsinə seçilir və 1945-ci ildə Parisdə keçirilmiş Ümumdünya Həmkarlar İttifaqı konqresində nümayəndə kimi iştirak edir. O, 1945-ci ilin oktyabrında keçirilən Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin birinci qurultayında MK-nın plenumu və bürosunun üzvü seçilir. 1945-ci ilin dekabrında Azərbaycan Milli Məclisinin Təbriz seçki dairəsi üzrə deputatı seçilən M.Biriya Milli hökumət dövründə baş nazir S.C.Pişəverinin təklifi ilə Cənubi Azərbaycanın Maarif naziri kimi hökumətin tərkibinə daxil edilir.

1946-cı ilin dekabrında Məhəmməd Rza şahın xaricdəki havadarlarının köməyi ilə qan içində boğdurduğu Milli hökumətin süqutundan sonra S.C.Pişəvəri və demokratik partiyanın bir çox rəhbərləri SSRİ-yə, Şimali Azərbaycana köçür, M.Biriya isə MK birosunun qərarı ilə Azərbaycan Demokrat Partiyasının I katibi kimi Təbrizdə qalıb fəaliyyətini davam etdirir.

1947-ci ilin martında demokratik hərəkatın dağılmasından sonra Təbrizdə qalıb gizli şəkildə fəaliyyət göstərən bir çox silahdaşları kimi M.Biriya da SSRİ konsulluğu əməkdaşlarının köməyi ilə Bakıya qaçırılır. 1947-ci ildə Bakıda ADF-nin Mərkəzi Komitəsi bərpa olunur və M.Biriya MK-nın üzvü və təbliğat şöbəsinin müdiri təyin olunur. 1947-ci ilin axırlarında M.Biriya təzədən İran pasportu almaq, Təbrizə, ailəsinin yanına qayıtmaq qərarına gəlir. Dekabrın 9-da o, bu barədə MK-nın iki üzvünə-Badeqana və Qulam Yəhyaya fikrini bildirir. Onlar onu fikrindən daşındırmaq istəyir, lakin M.Biriyanın fikrindən dönməyəcəyini qət etdikdən sonra bu barədə Azərbaycan Dövlət Təhlükəzlik Komitəsinə məlumat verirlər. Bir neçə günlük izləmədən sonra o zamanlar Azərbaycan SSR KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində çalışan M.C.Bağırovun göstərişi ilə dekabrın 28-də M.Biriya gizlicə aradan götürülür.

M.Biriya üçün cinayət işi açılır və o, 10 avqust 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Cinayət Məcələssinin 68-ci maddəsinin I hissəsində göstərilmiş cinayət əməlini törətməkdə şübhəli bilinərək həbs olunur. 27 noyabr 1948-ci ildə Cinayət Məcəlləsinin 61-1 və 156-cı maddələrilə təqsirkar hesab olunan şair 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir, cəzasını çəkmək üçün SSRİ DİN-in 4 N-li xüsusi düşərgəsinə göndərilir. 13 avqust 1954-cü il tarixdən isə o, Karaqanda şəhər 415 N-li islah əmək düşərgəsində cəza çəkməli olur.

9 il Rusiyanın buzlu-şaxtalı həbs düşərgələrində saxlandıqdan sonra 30 avqust 1956-cı ildə M.Biriya bəraət qazanır və onun haqqında belə bir qərar qəbul edilir: “Bağırzadə - Biriya Məhəmməd Qulam oğlu barədə SSRİ DTN yanında xüsusi

yığıncağın 27 noyabr 1948-ci il qərarı ləğv edilsin, tərkibində cinayət tərkibi olmadığına görə işə xitam verilsin və dustaq azad edilsin”.

1956-cı ildə M.Biriya Bakıya qayıda bilir, zindan həyatı, ona nahaqdan verilən işgəncələr barədə acı-acı gileylənir. Çox keçmir ki, güya, hökumət əleyhinə təbliğat apardığı üçün yenidən həbs olunur və ömrünün 10 ilini də müxtəlif şəhərlərin həbsxanalarında çürütməli olur. 10 illik türmə həyatından sonra Bakıya qayıdan M.Biriya Təbrizə - yeganə oğlu Faiqin və həyat yoldaşı Həmidə xanımın yanına getmək istəyir. Bakıda viza almaq mümkün olmur. Viza almaq ümidilə Moskvaya yollanır və burada “Sovet milisini təhqir etdiyinə görə 2 il müddətinə azadlıqdan məhrum olunaraq Tambov vilayətinə göndərilir.” Təhlükəsizlik orqanları həbs müddəti bitdikdən sonra Azərbaycana qayıdan M.Biriyanın Bakıda yaşamağına icazə vermir və o, Şamaxıya sürgün edilir. Üç ildən sonra Bakıya qayıtmağa müvəffəq olan şair, inqilabçı, nazır və ən əsası vətəninə və millətini canından artıq sevən bir ziyalı Bakı qəbristanlıqlarında mollalıq etməklə gün keçirir. Məğrur və dövtələb bir şəxs olduğundan o, heç kəsin yardımını qəbul etmir və Təbrizə qayıtmaq arzusu ilə yaşayır.

İran İslam inqilabı (1979) şairin vətənə qayıdışı üçün imkan yaradır. M.Biriya 33 illik ağır əzablardan sonra 1980-ci il sentyabrın 29-da Təbrizə qayıda bilir, lakin həsrətində olduğu həyat yoldaşı və yeganə oğlu ilə görüşmək ona qismət olmur. O, həyatdan əli üzülmüş halda tamamilə sarsılır, Sovetlər ittifaqında üzləşdikləri azmış kimi, vətəninə bunlardan da betərilə üzləşməli olur. Rejim şairi məhv etmək qərarına gəlir. “Hökumət əleyhinəşeyrlər yazır, söz danışır,”- deyər bəhanə ilə həbs olunur və 1985-ci ildə həbsxanada öldürülür. Beləcə, nakam taleli şairin ömrü sona çatır.

Başıbəlalı, həyatı faciələrlə dolu olan Məhəmməd Biriya hər şeydən əvvəl böyük lirikdir. Klassik Şərq poeziyasından, eyni

zamanda zəngin Azərbaycan folklorundan məharətlə bəhrələnən M.Biriya lirikası zamanla nəfəs alır və dövrün bir sıra cəhanşümul hadisələri çox böyük ustalıq və bir qədər də romantik pafosla onun poeziyasının predmetinə çevrilir.

M.Biriyanın lirik şeirləri məzmun, mündəricə, mövzu etibarilə nə qədər rəngarəng olsa da, milli savaşıq və istiqlal ideyası bu şeirlərin baş, aparıcı xəttini təşkil edir. Qalan bütün şairənə hisslər, düşüncə və təlatümlər bu baş mövzu ətrafında cərəyan etməklə mahiyyətin açılışına xidmət edir.

1945-46-cı illər Cənubi Azərbaycandakı Milli hökumətin nəğməkarı, eyni zamanda ideoloqlarından biri olan şairin təsvirində Azərbaycan dünya məmləkətlərinin ən gözəli, vətəndaşları isə hər cür hörmət və alqışa layiq insanlardır. Bu torpağın və torpaq üzərində yaşayanların varlığı zaman-zaman yadların hiylə dolu gözlərinə ox kimi sancılmış, lakin heç bir məhrumiyyət bu məmləkətin və millətin varlığına son qoya bilməmişdir. Əsarətə düşsə belə, övladları onu azad etmək üçün al qanları ilə boyanmağı özlərinə şərəf biliblər. M.Biriya da vətən, torpaq, millət uğrunda ölməyi, şəhadət şərbətini nuş etməyi özünə müqəddəs bir and kimi qəbul etmiş və “Azərbaycan sürudu” adlı şeirində sənətkar olaraq amalını aşağıdakı kimi elan etmişdir:

**Ey torpağı ləli mərca, Azərbaycan, Azərbaycan,
Mən verərəm uğrunda can, Azərbaycan, Azərbaycan!
..And içirəm namusuma, məsləkimə, vicdanıma,
Gün kimi dünyada müqəddəs tanınan imanıma,
Ya səni azad eləyim, ya boyanım al qanıma,
Haqqın üzü dönməz inan, Azərbaycan, Azərbaycan,
Ey torpağı ləli mərca, Azərbaycan, Azərbaycan!**

M.Biriya proqram səciyyəli bu şeirdə bildirir ki, “pirü cavan” tarixinə ibrətlə baxmalı, qeyrət ilə intiqama hazır olmalı, müstəbidə aman verməməli, cəlladını himmət ilə parçalayıb məhv etməli, zülm əli ilə xəzan vurmuş bağlarını abad etməli, ən şirin nemət olan

azadlıq və müstəqilliyini qazanmalıdır. Çünki buna tarixi şərait və məqam yetişib və ələ düşmüş fürsəti qaçıрмаq sadəcə millətə, torpağı ləl və mərcandan ibarət olan Azərbaycana xəyanətdir. “Vəqti-səadətdir oyan, Azərbaycan, Azərbaycan” çağırışı ilə millətdaşlarına xitab edən şair başqa bir şeirində “biz azadlığa layiq xalqıq” inamı ilə yazır:

**Biz dünyanın qorxu bilməz bir qəhrəman eliyik,
Alovlardan yaranılmış Azərbaycan eliyik.**

Millətin şöhrət və şanını tarixlərin zinəti adlandıran şair bildirir ki, “Hindistanın dağlarından möhkəmdir inamımız” və bizim gözümüz xainlərə mərhəmətlə baxa bilməz. Kimsənin haqqında gözümüz olmadığı kimi, kimsəni də haqqımıza şərək çıxmağa qoymarıq. İllər boyu haqqımızı özümüz hifz edərək qorumuş, iliyimiz, canımız və qanımızla yurdumuza bağlı olmuşuq. Bizim üçün bir amal, bir məqsəd vardır ki, o da:

**Bir yolumuz varsa, o da hürriyyətin yoludur,
Başdan-başa ürəyimiz səadətlə doludur,
Azərbaycan eli haqqın bükülməyən qoludur,
Dostlarımız bizə güldür, düşmən tikan koludur,
Biz dünyanın qorxu bilməz bir qəhrəman eliyik,
Alovlardan yaranılmış Azərbaycan eliyik.**

M.Biriyanın lirik qəhrəmanı “İstərəm dünyada mən hürriyyət Azərbaycana” amalı ilə yaşayan bir şəxsdir. Vətəninin “sevdayi-eşqindən divanə olan bu qəhrəman yurdunun “əsrarına” biganə deyil. Onun yurdu bir işıqlı şama, özü isə şamın başına dolanan pərvanəyə bənzəyir. Yuvası vətən olan bu bülbülün arzusu odur ki:

**Paydar olsun gərək odlar-alovlar torpağı,
Dalğalansın şanlı bürcündəədalət bayrağı.**

Şairin təsvirində vətən gözəllər gözəlidir. O isə həmin gözəlin hüsnünün heyranı olmaqla yanaşı, həm də ona tərif yazan şairlərin də qurbanıdır. Şair, yəni lirik qəhrəman nə sufipərəst, nə ruhanidir. O, xalqını sevən, yurduna qiymət qoyan bir vətəndaşdır. Bu vətəndaşın portretini M.Biriya belə yaradır:

**Mən xəyanət etmədim mərhum olan əcdadıma,
İrs tək verdim bu yurdu qəhrəman övladıma,
Hifz etdim bu ölkəni, baş əymədim cəlladıma,
Onların avazı versin şöhrət Azərbaycana.**

M. Biriya şeirlərinin birində qeyd edir ki:

**Mən fitrətən mübarizi-dövrən yaranmışam,
Yoxsullara ümidü nigahban yaranmışam.
Həqiqətin yilunda natiqi-Quran Əli kimi,
Öz qanıma zəmanədə qəltan yaranmışam.**

Özünün mübarizələr üçün doğulduğunu bildirən şair, həqiqətən də sonralar azadlıq yolunda böyük mübarizlərdən biri oldu və əməli ilə dediklərini sübut etdi.

Elə həmin “Yaranmışam” rədifli şeirində zülm oxuna sinəsini hədəf etməklə gah özünü zəhmətkeşin nicasına qalxan, gah iradəsi dəyişməz olan “sahibi-iman”, gah da şüarına xain çıxanların “zavalına fərman” adlandıran M.Biriya İranda, Cənubi Azərbaycanda irticanın, Azərbaycan türklərinin qanına yerikləyən Pəhləvi pejiminin at oynatdığı bir vaxta “Var” rədifli qəzəlində yazırdı:

**Nə azadam bu aləmdə, nəəldə ixtiyarım var,
Nə qüssəəl çəkir məndən, nə dildə bir qərarım var.
Qəfəsdə saxlamış zalım, fəğanımdan alır ləzzət,
Təsəvvür eyləməz gün tək münəvvər bir şüarım var.**

**Dilim bağlı, gözüm bağlı, qulağım kar, üzüm gülməz,
Günə həsrət qalan gülsüz, səfasız laləzarım var.
Neçün mən olmayım məhzun, ürəkdən çəkməyim nalə,
Hər addımda müəyyəndir qazılmış bir məzarım var.**

Belə odlu və həzin misraların yaranmasına səbəb nə idi? Cavabı uzaqda axtarmaq lazım deyil. Sonrakı beytin ikinci misrası sualın tam və aydın cavabıdır: “Saraysız, yurdsuz insanam, nə yurdum, nə diyarım var!”. Yurdu, Azərbaycan kimi diyarı, eli olan bir insanın bu fikrə gəlməsi, az qala ümitsizliyə qapılması, bəzən özünə ölüm arzulaması heç də dünyadan əl üzmək, hər şeyi təvəkküllə bağlamaq kimi başa düşülməməlidir. Şairin dünyaya etibarı olmayan lirik qəhrəmanı nə qədər məyus olsa da, sabahın, gələcəyin parlaq olacağına inanır və elan edir ki:

Bu yolda qanıma batsam, böyük bir iftixarım var!

Şeirlərinin birində M.Biriya sual edir: Mən kiməm? Verilən müxtəlif cavablar arasında biri daha düşündürücüdür: - Bir bəlakeşi-dövrən, yediyi dərd və qəm, evi viran. Riyası yox, məramı haqq, odlu, alovlu şair.

Özünü oxucusuna bu şəkildə təqdim edən şairin sözləri elə belə deyilmiş gəlişi gözəl sözlər deyildi və XX əsrin 40-cı illərinin Güney Azərbaycandakı həqiqətləri əks etdirirdi. Doğurdan da həmin illərdə şahlıq istibdadı altında inləyən milli ziyalıların, vətəninə insani haqlar istəyənlərin yedikləri dərd və qəm, evləri viran idi və onlar rejimin sərt sıxma-boğmaları ilə üz-üzə durub nəyin bahasına olursa-olsun heç olmasa milli muxtariyyət qazanmaq istəyirdilər.

Qeyd etmişdik ki, vətən, onun azadlığı məsələsi M.Biriya poeziyasının baş mövzudur. “Gördükcə səni yəsdə, ey xakidiliran” misrası ilə başlayan “Vətənə xitab” şeirində “Ey nazlı vətən, sən məni aləmdə yaşatdın”, - deyə Vətəni oxşayan, onun nazını çəkməyə və onu qorumağa hər an hazır olduğunu bəyan edən şair yazır:

**Mən də səni hifz etmək üçün sinəmi gərdim,
Uğrunda qopartdım qara yellər kimi tufan.
Arxamca mənim gör necə imdadıma gəlmiş,
Minlərcə dilavər kişilər, pirü cavanan.
Biz Azəriyik, qüdrətimiz qəhrü qəzəblə
Olmuş, olacaqdır yenə dünyada nümayan.**

Şair qətiyyətlə bildirir ki, vətənimizin düşmənləri mütləq məhv olacaq və məmləkətimiz azadlığa çıxacaq.

“Qoy anlasın əfkarımı axır bəşəriyyət” misrası ilə başlayan və M.Biriyanın özünün “Lənət” adlandırdığı şeiri yaşadığı zamanəyə qarşı protest də adlandırmaq olar. Özünü həqiqət nurunun aşiqi adlandıran şair bildirir ki, vətən xainlərinə dəhşətli qiyafətlərdə göründüyümdən çoxları qanımı içməyə hazır oldular. Mən də onlardan çəkinmədim:

**Aslan kimi bir nərəcəkib onlara baxdım,
Yandırdım alov tək yaramaz kəsləri yaxdım.**

Qara zindanlara, qanunlara, şərə, sitəmə, fəlakətlərə və zamanənin doğurduğu qanlı cinayətlərə lənətlər yağdıran şair elan edir ki:

**Lənətlə gərək yad oluna ərsədə zalım,
Ancaq bunu təyid eləməkdir idealım.**

M.Biriya şeirlərinin birində bildirir ki, ürəyində həqiqətə, haqqa qarşı etirami olan şəxs haqsızlığın əleyhinə qiyama qalxmalıdır. Çünki azadlıq, hürriyyət pay kimi verilmədiyindən, xahiş-minnət, yalvarmaqla da verilən deyil. Onu can və qan bahasına qazanmaq lazımdır. Bunun isə bir yolu var: Üsyan! Üsyan! Üsyan!

İnsanı sıxan, əzən bütün maddi və mənəvi buxovlara qarşı üsyan elan edən şair oxucusuna xədirəladır ki:

**İllər boyu əsarətə məhkum olan bəşər,
Üsyanla çatdı haqqa, tarixə qıl nəzər.
Yox, qardaşım, düşün, səməri qanlı göz yaşın,
Üsyanla yüksələr o bəlalər çəkən başın.
Üsyanla odlanıb evi hakimi- dövlətin,
Üsyanla şad olub, üzü gülmüş həqiqətin.
Üsyanla zülmkardan alınmışdır intiqam,
Üsyanla paydar olub aləmdə hər məram.**

M.Biriya hiss-həyəcanlarını çəkinmədən, birbaşa, cəsarətlə deməyi, azadlıq idealını sənətkarlıqla tərənnüm etməyi və oxucularını da öz ruhunda kökləməyi bacaran şair olmuşdur. Qeyd etdiklərimiz onun “İrticaya xitab” adlı şeirində orijinal bədii biçimdə öz həllini tapmışdır. Ölkəsini dərddə salan, zülm ilə viran edənlərə xitabən yazılmış bu əsərdə şair bildirir ki, “İnsan əzəliindən yaranıb əşrəfi-xilqət” və bu səbəbdən də o, əsarət zənciri altında yaşamağa layiq deyil. Əgər sən, yəni irtica onun haqqını tapdalamaq kimi mənfur əməliindən əl çəkməyəcəksənsə, qazdığın quyuya özün düşəcəksən. Çünki bunu zaman və tarixi şərait özü tələb edir. “Bayquş tək uğursuz, quduz itlər kimi yaltaq” olsan da, törətdiyin əməllərə görə cəzalanacaqsan. Səbəb odur ki:

**Dərya kimi coşmuş, coşacaq qeyrəti-milli,
Qurmuş, quracaq xalq özünə dövləti-milli.
Azad olacaq şanlı elim möhnəti qəmdən,
Yurdumda əsər qalmayacaq zülmü sitəmdən.
Biz haqq eliyik, bil ki, bizə həqdi nigahban,
Haqqın olacaq qüdrəti aləmdə nümayan.**

M.Biriya millətin haqqının bərqərar olmasında onun övladlarının böyük güc və qüdrətə malik olduğunu əsərlərində

dönə-dönə qeyd edir. 1943-cü ildə yazdığı “Vətən sərbazları” şeirində o bildirir ki, vətəninə, millətini sevən hər bir əsgərin vəzifəsi ilk əvvəl məllətinin səsinə səs vermək, arzularının həyata keçməsində ona yardımçı olmaqdır.

**Sizə göz dikibdir müqəddəs vətən,
Qoymayın haqqızı qəsb edə düşmən.
Sizinlə sevinir bu el, bu torpaq,
Varlığımızdır fəxrimiz ancaq,-**

deyə əsgərlərə müraciət edən M.Biriya onları inandırmağa çalışır ki, siz xalqla bir olsanız, məmləkətdə zülmün kökü kəsilər, şər baş götürüb vətənimizdən ayaq tutduqca qaçar. Şair əsgərin kimliyi və hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını da müraciət etdiklərinə xatırladır və yazır:

**Sərbaz nədir?- deyib etsələr sual,
Söyləyin bu sözü, verməyin macal:
-Sərbaz səadət, haqqın əlidir,
Sərbaz ədalətin şən heykəlidir.**

Azadlıq aşıqı olan şair şeirlərinin birini “Azadlıq-əsarət” adlandıraraq bu iki məfhumu - azadlığı və əsarəti üz-üzə şəxsləndirərək danışdırır. Mükəllimə şəkilində qurulmuş şeirdə şair azadlığın dili ilə deyir:

**Məndən saçılır yer üzünə nuri-səadət,
Asudə pənahımda yaşar elmü ədalət.
Mən etmişəm insanlara viranəni gülşən,
Olmuş əbədilik saf ürəklər mənə məskən.**

Daha sonra azadlıq bildirir ki, təbiətin özü də məndən ilham alır və bəşəriyyət mənim sayəmdə kamına, arzusuna çatır. Mən müstəbidlərin bağrını yaran, yaramaz başları pəncəmlə qopardan

bir varlığam ki, tarix səhifələrinə adım “azad” şəklində yazılır. Mən elə əbədi, ümümbəşəri nemətəm ki:

**Güldükcə üzüm xəlqi-cahan şad olacaqdır,
Zənciri-sitəmdən bəşər azad olacaqdır.**

Azadlığın söylədiyi sözlərin müqabilində əsarət bildirir ki, mənim vəzifəm tamam başqadır. Peşəm insanlığı ağır gündə, məşəqqət altında saxlamaqdan ibarətdir. Mən elə bir uğursuz nəsnəyəm ki, “Hər nöqtəyə getsəm bəşərin çöhrəsi gülməz”. Məni ruhlandıran üç mənzərə var: - Haqsız törəyən qanlı ölüm, göz yaşı və acılıq! Bunlar isə dünyanı bürüyən cəngü cədəldən, fitnə və fəsadlardan törəyir. İnsanların mənim toruma düşmələri isə adi bir haldır. Fikir və amalımı hər kəs anlaya bilməz. O kəslərin ki, əqidələri pisliliklərlə yoğrulub, o kəslər ki, murdar nəfslərinin quludur, məni yalnız onlar anlayar, mənimlə yoldaşlıq edirlər. Əsarətin məramı şair tərəfindən aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir:

**Şeytan kimi afaqda kim olsa tamahkar,
Ancaq o bütün fikrimi, əsrarımı anlar.
Bir kimsədə yox məndə olan kinü ədavət,
Tarixdə deyirlər adıma zülmü əsarət.**

M.Biriyanın şeirlərində azadlıq bir ideal olaraq yalnız arzulanmır və ona çatmağın yolları da göstərilir. Şairin 1945-ci ilin yay aylarında yazılmış “Açaq məktub” adlı bir qoşması var. Ataya oğulun dilindən yazılan bu şeirdə şair bildirir ki, azadlıq istəyən igid oğullar şallax, zindan və dar ağacının nə olduğunu eyninə almaz, hürriyyəti uğrunda aslan kimi döyüşməyi, son damla qanına qədər vuruşub şəhadət şərbətini nuş etməyi özlərinə şərəf bilirlər. Gəncin dilindən deyilmiş aşağıdakı sözlər, əslində, Milli hökumətin qurulması ərəfəsində (1945) milli-mədəni haqlarını qazanmaq istəyində olan gənclərin arzu və amalları kimi başa düşülməlidir.

**Cavanlığın səadətli çağında,
Gözüm qaldı hürriyyətin bağında,
Gülə vurğun bülbülün qabağında,
Tikan nədir, xəzan nədir, xar nədir?**

M.Biriya şeirlərində dönə-dönə bildirir ki, azadlığı qazanmaq üçün odlardan, alovlardan keçmək gərəkdir. Yaşadığı cəmiyyətdə insan haqlarının ayaqlar altında tapdandığını, hər tərəfin qüssə, matəm və yoxsulluğa büründüyünü bəyan edən şair qeyd edir ki, “Bizi məhv etdi bəndəlik, qulluq”. Şairin qənaətinə görə, itaət və “Allaha təvəkkül” fəlsəfəsi insanları əsarət, qəhr, fəlakət və zülm adlı qorxulu bəlaların əlindən xilas etməyəcək. İnsan kimi yaşamaq istəyən şəxslər “igid nərlər”, “böyük dilavərlər”, “qəhrəmanlar” kimi vuruşub düşməyə qalib gəlməli və haqqına sahib olmalıdırlar. Bunun üçün:

**Bizə lazımdır bir mübariz tək,
Çalışaq, çarpışaq bu gün gərək.
Təzə aləm qurub ədalətlə,
Hər zaman ömr edək səadətlə.**

Yaşadığı mühitin, tarixi şəraitin M.Biriyada yaratdığı təbəddülatlar özünü “Mən fitrətən mübarizi-dövrən yaranmışam” adlandıran şairi bəzən ümitsizliyə düçar edir, lakin bu ümitsizlik keçicidir. “Görünür” rədifli şeir bu cəhətdən xarakterikdir. Yer üzündəki qüssələr göylərə də təsir etmiş, hər tərəfi hüzn və kədər bürümüş və bu səbəbdən də:

Fələyin qəddi kaman şəkli kimi xəmə görünür.

Zəhmətkeş acizənə bir şəkildə haqqını tələb edərsə, onun haqqını vermək əvəzinə “Qəlbi-pakı edilir nizəyi-birəhmə nişan”. Belə olan halda şair bildirir ki:

Yeri vardır ki, deyim göydə də matəm görünür.

Ümitsizlik və rənglərin bir qədər tündləşdirilməsi şeirin sonluğuna yaxın başqa istiqamət alır və yenidən ümitsizlik notları ümidlə əvəz olunur. Vətən, millət uğrunda şəhid olanların ruhuna xitab edən şair qeyd etməyi lazım bilir ki, sizi qanınıza bələyən hakim zümrənin cəzasını tarix özü verəcək və bu günə çox az qalıb.

İttihad, zülmə qarşı birgə mübarizə M.Biriyanın bir çox şeirlərinin, o sıradan “Vətən” pədifli əsərinin də əsas mövzudur. Vətəninə, millətinə hər zaman xoş günlər arzulayan:

**Hər zaman arzum budur bir laləzar olsun vətən,
Lalələr, güllər açılsın, xoş diyar olsun vətən,-**

deyən şair bildirir ki, “Azərbaystan ölkəsi zülm ilə çox talan olub”. Bir vətəndaş olaraq şairin istəyi odur ki, vətəni azad, vətəndaşları isə insan üçün lazım olan hüquqlara malik olsunlar. “Çox əminəm görməsin zillət dəxi yurdum mənim”,- inamı ilə çıxış edən şair oxucusuna xatırladır ki, arzusunda olduqlarımızı özümüz əldə etməli, özümüz qazanmalıyıq:

**İttihad etmək gərəkdir bu vətən uğrunda biz,
Məhv edək zalımları, ta bəxtiyar olsun vətən!**

Vətənpərvər və millətsevər şair olan Məhəmməd Biriya Azərbaycana hürriyyət, istiqlal tələb edərək yazırdı:

**Bəslənir qəlbimdə sonsuz hörmət Azərbaycana,
İstəram dünyada mən hürriyyət Azərbaycana.
Sanmayın öz yurdumun əsrarına biganəyəm,
Mən onun sevdai-eşqindən bu cür divanayəm,
Şəmə bənzər dövrəsində fırlanan pərvanəyəm,
Qoymaram əsla qoyulsun minnət Azərbaycana.**

M.Biriya vətən aşığıdır. Onun məşuqu, gözəli, sevdiyi, heyran olduğu vətən Azərbaycandır. Bu aşiq, lirik qəhrəman, yəni şairin özü nə başqa aşıqlərə bənzəmir, nə də bu eşqdə rəqiblər olmadığı kimi rəqabətlərə də yer yoxdur. Biriya “yari-vəfadarı” olan diyarını sevənlərin də aşığıdır. Biriya təkcə vətəni Azərbaycan deyil, onun sevənlərin, tərənnüm edənlərin də fədasıdır. Fitkrimizin təsdiqi üçün aşağıdakı bəndə diqqət edək:

**Bir gözəldir sevdiyim ki, hüsnün heyranıyam,
Mən ona tərif yazan şairlərin qurbanıyam,
Bilmirəm sufipərəstəm, arifəm, ruhaniyəm,
Qailəm mənada mən pür qiymət Azərbaycana.**

Dərin ictimai-siyasi məzmunu, axıcı dili ilə seçilən şeirdə şair xalqının qəhrəmanlıq keçmişinə nəzər salmaqla yanaşı, onun sabahı, gələcəyi ilə bağlı düşüncələrini də oxucusu ilə bölüşür. Bugünkü və gələcək nəsillər qarşısında xalq mənafeyini qorumağı bir vəzifə kimi qoyan şair daha sonra yazır:

**Mən xəyanət etmədim mərhum olan əcdadıma,
İrs tək verdim bu yurdu qəhrəman övladıma,
Hifz edin bu ölkəni, baş əyməsin cəlladıma,
Onların avazı versin şöhrət Azərbaycana.**

M.Biriyanın yaradıcılığında İkinci Dünya müharibəsi mövzusu və faşizm taununun tənqidi mühüm yer tutur. Ölkələri viran, ana-bacıları ağlar günə qoyan, “günəşi oğurlamaq istəyən”, bəşəriyyətə ölüm, qan və zülmət toxumu səpən Hitleri “cəllad” adlandıran Biriya bütün xalqları faşizmlə mübarizəyə və əməl birliyinə çağırırdı. Ölkədə “antifaşist şair” ləqəbi ilə məşhurlaşan, “Cənubi Azərbaycanın Sabiri” adlandırılan Biriya əsərlərinin birində yazırdı:

**Ölkələri viran edən kimdir? Məgər Hitler deyil?
Yer üzünü talan edən kimdir? Məgər Hitler deyil?**

**Rəhmsiz surətdə bica öldürən insanları,
Əl atub namusa, irzə, məhv edən vicdanları,
Binəva məzlumlar ilə dolduran zindanları,
Gözləri giryan edən kimdir? Məgər Hitler deyil!?
Ölkələr viran edən kimdir? Məgər Hitler deyil!?**

İranın və Cənubi Azərbaycanın siyasi-ictimai vəziyyəti barədə mülahizələrini oxucuları ilə bölüşən Məhəmməd Biriya dünya hadisələrinə də biganə qalmırdı. Bəşəriyyətin bəlasını, faciəsini ictimai və milli ayrı seçkilikdə, zülm və əsarətdə görən şair bütün bəşəriyyəti bu yolda mübarizəyə səsləyərək yazırdı:

**Ey lüt qalıb soyuq gecəni lüt yatan bəşər,
Daim fəqanü dərdü məlalə batan bəşər.
Ömründə görməyən bu fəna mülkdən səmər,
Bir loğma nan üçün özünü qul satan bəşər.
Ey dar ağaclarında görərkən cənazəsin,
Azadlıq həsrətiylə coşan, çarpışan bəşər.
Al haqqını, zamanadə yalvarma zalıma,
Dünyada hər müsibətə başın qatan bəşər!
Mərd ol, qənaət eylə, əyilmə əsarətə,
Bəsdir vicudi - fərdə beş arşın kəfən, bəşər!
Düşmə ayaqlar altına, çeynənmə, dur vuruş,
Ey halına yer ilə göyü ağladan bəşər!**

Milli olduğu qədər də beynəlmiləlçi olan şair doğma xalqının əzablı, məşəqqətli həyatına acıdığı kimi, bütün bəşəriyyətin halına da acıyır, bəşər övladına dözümlü və səbr arzulamaqla yanaşı, onları mərdliyə, gözü açıqlığa, haqqın keşiyində dayanmağa, mübariz olmağa çağırırdı. Məlum olduğu kimi, XX əsrin 40-cı illərin əvvəllərində İranda daxili irtica və imperializm əleyhinə mübarizə qəti və ardıcıl şəkildə alınırdı. Xalq ölkənin, millətin mənafeyini qorumayan, gah bu, gah başqa dövlətlərə sığınan dövlət başçılarının satqınlığını görür, onların ölkəyə, xalqa xəyanətini aydın duyurdu. Bu illərdə məmləkətdə bir başıpozuqluq hökm

sürməkdə idi. Azad fikirli, mütərəqqi dünyagörüşlü ziyalılar ölkədə hökm sürən özbaşınalığa, xalqın ağır vəziyyətinə göz yuma bilmir, milləti vəhdətə, mütəşəkkil mübarizəyə çağırırdılar. M.Biriya da həmin zümrəyə daxil olan şəxslərdən biri idi və əsərlərinin bir çoxunu da bu mövzuya həsr etmişdi.

“Şah qaçır a...” şeri bu dövrün ən kəsin siyasi şeirlərindən biri kimi xüsusi dəyərə malikdir 1941-ci ildə Rza şahın İrandan qaçması ərafəsində yazılmış bu əsərində şair göstərir ki, 25 il İrani çapıb talayan, iranlıları var-yoxdan çıxaran, əvəzində zəhmətkeşlərə zindan, ölüm, səfalət bəxş edən Rza xan ingilis imperialistlərinin köməyi ilə hakimiyyətə gəldiyi kimi, ingilis ağalarının köməyi ilə də İrandan qaçır.

Şeirdən bir parçaya diqqət edək:

**Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, şah qaçır a!
Daha düşməz əlinə, durma, tələs, şah qaçır a!**

**... Şahi-bişərm bu gün əyləşəcəkdir gəmiyə,
Çün pənahəndə olub həzrət... əmiyə,
Necə asan gedir o, bax mən ölüm həm-həminə,
İntiqam almırı millət niyə bəs, şah qaçır a!
Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, şah qaçır a!**

**... Rza xan məmləkəti gör necə pamal elədi,
Binəva xalqını axır suçu, hambal elədi,
Bir iş gördü bütün şahları ibtal elədi ,
Dövrədən də səsinə verdilər səs, şah qaçır a!
Biriya, qoymagilən, bəndəri kəs, qaş qaçır a!**

Əlimizdə Məhəmməd Biriyanın sağlığında çap olunmuş dörd kitabı vardır ki, bunlardan biri Bakıda, üçü isə Təbrizdə çıxmışdır. Bakıda, 1944-cü ilin may ayında (3.5.44) çapa imzalanmış kitab “Ürək sözü” adlanır. “Azərnəşr”in Məmməd Arifin redaktorluğu və Məmməd Səid Ordubadinin “Anti-faşist şair Məhəmməd

Biriya” adlı altı səhifəlik yığcam müqəddiməsi ilə buraxdığı 118 səhifəlik bu kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə şairin müxtəlif mövzularda yazdığı qırx səkkiz lirik şeiri, ikinci hissədə isə əlli yeddi satirik əsəri verilmişdir. İrəlicədən qeyd edək ki, bu kitab M.Biriyanın sonralar həm bizim Respublikamızda, həm də İranda çıxan kitabları üçün tərtibçilər tərəfindən əsas mənbə kimi götürülmüşdür.

M.Biriyanın Təbrizdə çap olunmuş ilk kitabı “Vətənim Azərbaycan” adlanır. Şair və onun yaradıcılığı haqqında bu və ya digər münasibətlərlə məlumat verən müəlliflərin yazılarında bu kitabın adına rast gəlmədik. M.Biriyanın “Üsyan” adlı kitabının axtarırları ilə bağlı bir təsadüf nəticəsindəəldə etdiyimiz bu kitab (bu təsadüfün səbəbkarı olan Qulam Məmmədli irsinin tədqiqatçısı, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı Dilşad Cabbarlıya minnətdarlığımızı bildiririk) hazırda Respublika Mədəniyyət və İncəsənət Arxivində Oulam Məmmədlinin fondunda bir nüsxə olmaqla mühafizə olunur. Təbrizdə “Xəlifə gəri” çapxanasında, şəmsi tarixinin 1323-cü ilində (miladi tarixi ilə 1944-cü il) nəşr olunan bu kitaba otuz dörd şeir daxil edilmişdir ki, bunlardan on beşi lirik, on doqquzu isə satirik əsərdir. Kitabdakı şeirlərin on beşi bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmaqla 1997-ci ildə (şəmsi 1376) Təbrizin “Ərk” nəşriyyatının buraxdığı “Ürək sözləri” kitabına daxil edilmiş, “Salam, Leninqrاد” şeiri isə 1945-ci ildə çıxmış “Şairlər məcmuəsi” toplusunun 48-49-cu səhifələrində dərc olunmuşdur.

M.Biriyanın bir neçə yerdə adı çəkilən, lakin haqqında məlumat verilməyən “Üsyan” kitabı 1945-ci ildə (şəmsi 1324) Təbrizin “Firdovsi” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Kitabın titül səhifəsində belə bir qeyd vardır: “Bu kitabça Hizbi-Tudeyi-İranın Azərbaycan təşkilatına hədiyyə olunur”. Kitaba otuz şeir daxil edilmişdir ki, bunlardan on doqquzu lirik, on biri isə satirik əsərdir. Bu şeirlərdən iyirmi üçü “Şairlər məclisi” məcmuəsində (Təbriz, 1945) və “Ürək sözləri” kitabında (Təbriz, 1997) dərc olunmuş, yeddisi isə sonrakı nəşrlərə düşməmişdir.

M.Biriyanın Təbrizdə, 1945-ci ildə (şəmsi 1324) “Firdovsi” mətbəəsində işıq üzü görən, adı bəlli tədqiqatların heç birində çəkilməyən digər kitabı “Hücum” adlanır. “Vətənim Azərbaycana”, “Üsyan” kitabları ilə yanaşı Qulam Məmmədlinin fondunda (fond N 218, saxlama vahidi N 14) mühafizə olunan bu kitab akademik Mirzə İbrahimova müəllif tərəfindən hədiyyə edilmiş və titul səhifəsində bu sözlər yazılmışdır: “Əziz dostum və qiymətli ustadım ədib ərcümənd Mirzə İbrahimova təqdim olunur. Təbriz, 4.10”. Kitaba on səkkiz şeir daxil edilmişdir ki, bunlardan on biri lirik, yeddisi isə satirik əsərdir. Şeirlərdən beşi istisna olmaqla, yerdə qalan on üçü sonrakı kitabların heç birinə düşməmişdir və bunun da səbəbi, bizcə, M. Biriyanın kitablarını tərtib edənlərin bu nəşrdən xəbərsiz olmasıdır.

“Yazıçı” Ədəbi Nəşrlər Evi 1997-ci ildə yazıçı Əkrəm Əylislinin ön sözü, ədəbiyyatşünaslar Nərgiz Rüstəmlinin tərtibi və Muxtar Qaradaşlının redaktorluğu ilə “Məhəmməd Biriya. Hər addımda məzarım var” adlı bir kitab buraxmış, buraya M.Biriyanın istintaq materialları ilə bərabər, 1944-cü ildə nəşr olunmuş “Ürək sözü” kitabından götürülərək heç bir dəyişiklik edilmədən iyirmi lirik şeiri və iyirmi doqquz satirik əsəri də daxil etmişdir.

Əlimizdə M.Biriyanın daha bir kitabı da vardır ki, bu kitab şəmsi tarixinin 1376-cı ilində (1997-98-ci il) Təbrizin “Ərk” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. “Ürək sözləri” adlanan, həcmi 237 səhifədən ibarət olan kitaba Güney Azərbaycanının tanınmış ziyahlarından olan Həmid Mollazadə fars dilində yeddi səhifədən ibarət ön söz yazmışdır. Titul səhifəsindəki qeydlərdən aydın olur ki, bu kitab birinci dəfə 1358-ci ildə(1979-80-ci il) nəşr olunmuş, indiki çap isə kitabın təkmilləşdirilmiş ikinci nəşridir. Tam halda “Biriya. “Ürək sözləri”. Seçilmiş əsərlər” adlanan kitaba 134 şeir və “Ərk qalası əfsanəsi” adlı bir poema daxil edilmişdir. Həcminə görə irəlili çaplardan fərqli və daha əhatəli olan bu kitabdakı şeirlərin bir çoxu, əfsuslar olsun ki, tərtibçi tərəfindən lüzum olmadan dəyişikliklərə məruz qalmış və bəzən tamamilə yararsız

hala salınmışdır. Ən narahatlıq doğuran cəhət isə odur ki, əsərlərin hansı mənbədən götürüldüyü qeyd olunmamış, bu da mətnlərin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub-olmadığını araşdırmaq üçün ikiqat çətinlik törədir. Bunları nəzərə alaraq, biz M.Biriyanın sağlığında çap olunmuş kitablarını əsas mənbə kimi götürdük, bu kitablarda olub şairin digər kitablarında olmayan şeirlərini məbəyini tapa bildiklərimizi ilk mənbə əsasında, tapa bilmədiklərimizi isə sonuncu kitabdakı kimi verdik.

M.Biriyanın əsərlərindən ibarət son kitab 2003-cü ildə “Yurd” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyində çap olunmuşdur. Hökumə Allahverdiyevanın hazırladığı və otuz səkkiz səhifəlik müqəddimə yazdığı bu kitab M.Biriya əsərlərinin ən zəif nəşridir. Əsərlərin konkret olaraq haradan götürüldüyü göstərilməyən, prinsipsiz, qarmaqarışıq şəkildə hazırlanmış kitabda çoxlu sayda fakt, imla, orfoqrafik, mənanə xələl gətirən üslub səhvlərinə yol verilmiş, bir çox əsərlərin mətni düzgün oxunaraq transliterasiya edilməmişdir. Bu kitaba M.Biriyanın 86 şeiri, “Çətirbazlar” adlı bir pərdəlik komediyası, “Azərbaycan qəhrəmanı” və “Ərk qalası əfsanəsi” poemaları daxil edilmişdir.

2007-ci il

** Talesiz şair. “Azərbaycan” jurnalı, 2008-ci il, N 4, səh.176-181*
**Məhəmməd Biriyanın “Əsərləri”nə müqəddimə. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010-cu il, səh. 4-27*

MƏHƏMMƏD BİRİYANIN ƏSƏRLƏRİ RUS DİLİNDƏ

Bir neçə il bundan irəli müxtəlif qadağalar ucbatından XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən az öyrənilmiş, təbliğ olunmamış nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Biriyanın əsrlərinin toplanması və nəşrə hazırlanması fikrinə düşdükdən sonra məni ilk öncə belə bir məsələ məşğul etməyə başladı: - Xalq arasında haqqında həqiqətlərlə bahəm rəvayətlər də dolanmaqda olan bu bəlalı şairin sağlılığında kitabları çap olunubmu və olunubsa, bunlar hansılardır?

Bizim araşdırmalarımıza qədər haqqında müəyyən məlumatlar verilən və bir çox nümunələri M.Biriyanın 1997-ci ildə Bakıda, “Yazıçı” Ədəbi Nəşrlər Evinə çap olunan “Hər addımda məzarım var” kitabına daxil edilmiş “Ürək sözü” (Bakı, Azərənəşr, 1944, 118 səh.) istisna olmaqla başqa bir kitabın çapı barədə heç bir məlumata rast gəlmədik. Şairin Azərbaycan Milli hökuməti zamanında (1945-1946) Təbrizdə “Üsyan” adlı bir kitabının çap olunması barədə həmin illərdə Təbrizdə yaşamış, M.Biriya ilə ünsiyyəti olan və Bakıda yaşayan bir neçə ziyalıdan məlumat alsam da, kimsə bu kitabın tapılmasında mənə yardımçı ola bilmədi və mən belə bir sual qarşısında baş sındırmağa məcbur oldum: - Bəlkə, belə bir kitab, ümumiyyətlə olmayıb və deyilənlər həqiqətdən uzaqdır? Amma orasını da düşünürdüm ki, heç cürə ola bilməz ki, müxtəlif qəzet və məcmuələrdə xeyli şeiri dərc edilən, xalq arasında həddən ziyadə məşhur olan, şeirləri nəğmə kimi oxunan sənətkarın çap olunan kitabı olmasın.

Müxtəlif kitabxanalara baş vurdum. M.Biriya ilə bağlı arxiv sənədlərinə müraciətim də səmərəsiz qaldı. Təbrizli dostlarımızdan da səhih məlumat əldə edə bilmədik. Onlar bizə M.Biriyanın Təbrizin “Ərk” nəşriyyatında çap olunmuş “Ürək sözləri”

(1379(1997)) kitabını göndərsələr də, başqa bir məlumata malik olmadıqlarını bildirdilər. Bundan sonra mən belə bir qərara gəldim ki, “Azərbaycan”, “Vətən yolunda”, qəzetlərində, “Şairlər məclisi” və s. mənbələrdə olan şeirləri toplayıb məlum kitablara əlavə etməklə M.Biriyanın əsərlərini çapa hazırlayım.

Xoş bir təsadüf axtarışlarımızın yoluna yaşıl işıq yandırdı. Qulam Məmmədli irsinin tədqiqatçısı, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunu Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin əməkdaşı Dilşad Cəbbarlı elmi işinin vəziyyəti barədə şöbədə məlumat verərkən qeyd etdi ki, Qulam Məmmədlinin arxivində M.Biriyanın ərəb qrafikası ilə nəşr olunmuş bir kitabçası da mühafizə olunur. Məlumatı dəqiqləşdirmək üçün Respublika Mədəniyyət və İncəsənət Arxivinə yollandım. Qismətə bax, müəyyən olundu ki, Qulam Məmmədlinin arxivə təhvil verdiyi kitablar içərisində M.Biriyanın sağlığında Təbrizdə çap olunmuş bir yox, üç kitabı var imiş. Bunlardan biri adını eşidib üzünü görmədiyimiz “Üsyan”, digər kitablar isə haqqında kimsənin məlumat vermədiyini “Hücum” və “Vətənim Azərbaycana” kitabları idi. Biz həmin kitabların surətlərini çıxarıb şeirləri ərəb qrafikasıdan müasir əlifbaya köçürtdük və həmin əsərləri M.Biriyanın digər əsərlərlə birgə 2010-cu ildə geniş müqəddimə, izah və şərhlər yazmaqla akademik Bəkir Nəbiyevin redaktorluğu ilə “Elm” nəşriyyatında nəfis şəkildə nəşr etdirdik (Bax: Məhəmməd Biriya. Əsərləri, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010, 356 səh.).

Geniş ədəbi ictimaiyyət üçün gərəkli olacağını nəzərə alıb həmin kitablar barədə bir neçə cümlə ilə məlumat verməyi lazım bilirik.

M.Biriyanın Təbrizdə çap olunmuş ilk kitabı “Vətənim Azərbaycana” adlanır. Təbrizdə “Xəlifə gəri” çapxanasında, şəmsi tarixinin 1323-cü ilində (miladi tarixi ilə 1944-cü il) nəşr olunan bu kitaba otuz dörd şeir daxil edilmişdir ki, bunlardan on beşi lirik, on doqquzu isə satirik əsərdir.

M.Biriyanın adı çəkilən, lakin haqqında digər məlumatlar verilməyən “Üsyan” kitabı 1945-ci ildə (şəmsi 1324) Təbrizin “Firdovsi” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Kitabın titul səhifəsində belə bir qeyd vardır: “Bu kitabça Hizbi-Tudeyi-İranın Azərbaycan təşkilatına hədiyyə olunur”. Kitaba otuz şeir daxil edilmişdir ki, bunlardan on doqquzu lirik, on biri isə satirik əsərdir.

M.Biriyanın Təbrizdə, 1945-ci ildə (şəmsi 1324) “Firdovsi” mətbəəsində işıq üzü görən, heç bir mənbədə adı çəkilməyən digər kitabı “Hücum” adlanır. “Vətənim Azərbaycana”, “Üsyan” kitabları ilə yanaşı Qulam Məmmədlinin fondunda (fond N 218, saxlama vahidi N 14) mühafizə olunan bu kitab akademik Mirzə İbrahimova müəllif tərəfindən hədiyyə edilmiş və titul səhifəsində bu sözlər yazılmışdır: “Əziz dostum və qiymətli ustadım ədib ərçümənd Mirzə İbrahimova təqdim olunur. Təbriz, 4.10”. Kitaba on səkkiz şeir daxil edilmişdir ki, bunlardan on biri lirik, yeddisi isə satirik əsərdir.

M.Biriyanın sağlığında və ölümündən sonra çıxan digər kitabları barədə “Talesiz şair” adlı geniş yazımızda və şairin əsərlərinə yazdığımız şərhlərdə ətraflı məlumat verdiyimizdən mətləbi uzatmağa ehtiac duymuruq. Məqsədimiz tamam başqa bir məsələ - M. Biriyanın əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi və çapı olduğundan birbaşa məqsədə keçirik.

M.Biriya haqqında yazılanlarda, yaxud şifahi şəkildə söylənilənlərdə kimsə nəinki bu məsələ haqqında danışib, heç bu məsələyə işarə də etməyib. Şübhəsiz ki, bu məsələ, yəni şairin əsərlərinin rus dilinə tərcümə edilib kitab halında çap edilməsi onu yaxından tanıyanlara da, M.Biriya tutulub sürgünə göndərilənə qədər ədəbi aləmdə fəaliyyət göstərənlərə də bəlli olub. M.Biriya tutulub sürgünə gönəriləndən sonra adı kimi əsərləri də yasaq edildiyindən, bu kitab (M.Biriyanın rus dilində çıxmış kitabı) tamamilə yığışdırılıb və M.Biriyayı tanıyanlar başları ağrımasın deyə, məsələnin üstündən sükutla keçmişlər. Zaman keçdikcə məsələ yavaş-yavaş unudulub və M.Biriya irsi tədqiq edilmədiyindən məsələ birdəfəlik gündəlikdən çıxıb.

Görünür, “Yazılanlar itmir” fikrində böyük həqiqət var. Bu yaxınlarda qəribə bir təsadüf M.Biriyanın rus dilində çap olunmuş kitabının tapılmasına səbəb oldu. Şabran Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı, yazıçı-publisist Novruz Novruzov məni rayona bir görüşə dəvət etmişdi. M.Biriyanın toplayıb-tərtib etdiyim və çapa hazırladığım kitabından bir neçə nüsxə özümə götürmüşdüm. Görüşdən sonra kitabların birini də Şabranda yaşayan yazıçı dostum Aydın Tağıyevə hədiyyə etdim. Bir neçə gündən sonra Aydın müəllim mənə telefon açaraq bildirdi ki, bəs mənim kitabxanamda M.Biriyanın rusca çap olunmuş şeirlər kitabı var. Düzü, əvvəl inanmadım, hesab elədim ki, Aydın müəllim kimisə M.Biriya ilə səhv salıb. Sonra özüm zəng etdim və Aydın müəllim telefonda kitab və oradakı şeirlər barədə məlumat verəndən sonra, həqiqətən də kitabın M.Biriyanınkı olmasına heç bir şübhə yeri qalmadı. Aydın müəllim onu da dedi ki, onun əmisi Məmmədsadiq Cəfərov uzun illər hərbi həkim işləyib və bu kitab da müsadirə olunmuş, yığışdırılmış bir kitab kimi əlinə düşüb. O, nədənsə kitabı məhv etməyib və əlli ildən artıqdır ki, bu kitab onların ailə kitabxanasının bir küncündə “mürgü” döyür. Beləliklə, Şabranda, Aydın müəllimin kitabxanasında “uyuyan” kitabı əldə etdim.

1944-cü ilin iyul ayının 17-də Azərnəşrin çap etdiyi bu kitab “Muxammed Biriya. İzbrannie stixi” adlanır. Zəmanəsinin tanınmış ədəbiyyatşünaslarından olan Mikayıl Rəfili üç min tirajdan ibarət olan qırx səhifəlik bu kitabı redaktə etməklə yanaşı, həm də ona “Antifaşistskiy poet Muxammed Biriya” adlı beş səhifəlik maraqlı bir ön söz də yazmışdır.

Yeri gəldiyindən qeyd edək ki, həmin ilin may ayının 3-də Azərnəşr eyni ünvanda, yəni “26-lar adına “Kitab sarayı”, Bakı, Əli Bayramov küçəsi, 1”-də Məhəmməd Biriyanın Azərbaycan dilində “Ürək sözü” kitabını da çap etmişdir. İki hissədən ibarət 118-səhifəlik bu kitabı akademik Məmməd Arif redaktə etmiş, yazıçı M. S. Ordubadi isə “Antifaşist şair Məhəmməd Biriya” adlı altı səhifəlik ön söz yazmışdır. Kitabın birinci hissəsinə

M.Biriyanın 48 lirik şeiri, ikinci hissəsinə isə 57 satirik şeiri daxil edilmişdir.

M.Biriyanın rus dilinə çevrilmiş şeirləri, bir rübai istisna olmaqla, bütünlüklə Azərbaycan dilində çıxan “Ürək sözü” kitabındakıların eynidir. Kitaba şairin otuz bir şeirinin tərcüməsi daxil edilməmişdir. Şeirlərin səkkizini Abram Plavnik, iyirmi ikisini Yuri Fidler, birini isə T.Streşneva tərcümə etmişdir.

Müqəddimədə Təbrizi şairlər, alimlər, hökmdarlar vətəni, inqilablar şəhəri adlandıran M.Rəfili M.Biriyadan müasir Şərq poeziyasında ən alovlu anifaşist şair kimi bəhs edir. M.Rəfili qeyd edir ki, 1930-cu illərdə fars və Azərbaycan dillərində lirik qəzəllər yazmaqla yaradıcılığa başlayan M.Biriyanın poeziyası 40-cı illərdə tamamilə yeni keyfiyyət qazanır. O, zaman keçdikcə daha çox ictimiai-siyasi şeirlərə üstünlük verir. Əsərlərində İran xalqlarının, xüsusilə azərbaycanlıların acınacaqlı vəziyyətini təsvir edən şair, M.Rəfilinin fikrincə, daha çox böyük xalq şairi M.Ə.Sabiri xatırladır və müəllif onu müasir dövrün Sabiri adlandırır.

İrəlicədən qeyd edək ki, biz şeirlərin hansı səviyyədə uğurlu, yaxud uğursuz tərcümə edilməsi problemini araşdırmaqdan büsbütün uzağıq və bu məsələni tərcümə məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislərin öhdəsinə buraxırıq. Bu yazıda şairin hansı əsərlərinin kimlər tərəfindən tərcümə edilməsi barədə oxuculara məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Kitaba daxil edilmiş tərcümə əsərləri məzmununa görə iki qrupa ayrılır: 1) lirik şeirlər; 2) satiralar.

Lirik şeirlərin sayı on beş, satirik şeirlərin sayı isə on altıdır. Tərcümədə lirik şeir təsiri bağışlayan “Qolos raboçevo” şeiri (Tərcümə edəni Yuriy Fidler), əslində müəllifin “Yenə” satirik şeirinin bir qədər lirik məzmun daşıyan üç, dörd və beşinci bəndləridir ki, Azərbaycan dilində həmin bəndləri M.Biriya “Kargərlər deyir” yarımbaşığı altında yeddi bəndlik “Yenə” şeirinin daxilində vermişdir.

Lirik şeirlərin yeddisini həcm etibarı ilə Abram Plavnik necə varsa olduğu kimi tərcümə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır “Moya

otçizna” (“Vətənim”), “Druqu moemu Erdeşiru” (“Hörmətli rəfiqim Ərdəşirə”), “Poteryannoy moqile moey materi” (“Anamın itgin məzarına”), “Posvyaşenie Leninu” (“Leninə ithaf”), “416-y Taqanroqskoy divizii, xrabrim sinovyam Azerbaydjna” (“416-cı Qırmızıbayraqlı Taqanroq diviziyasına - Azərbaycan ordusu”), “Krepost Erk” (“Ərk qalasına”), “K 38-y qodovşine prazdnika Konstitusii” (“Məşrutə bayramının 38-ci il dönümü münasibətilə”), “Moey podine – prekrasnomu Tebrizu” (“Doğma yurdum olan gözəl Təbrizə”).

Yuriy Fidlerin tərcümə etdiyi lirik şeirlər aşağıdakılardır: “Edinstvo” (“Birlik”), “K smerti” (“Ölümə”), “Çetverostişie” (“Rübai – Ay vətəndaşlarımız”), “Pervomayskiy prazdnik” (“Bir may bayramı”), “Naputstvie otsa sinu – boytsu” (“Atanın döyüşçüyə nəsihəti”, “Krasnaya armiya” (“Qızıl ordudur”).

T. Streşneva isə yalnız şairin səkkiz beytlik bir qəzəlini tərcümə etmişdir.

Satirik şeirlərin hamısını Yuriy Fidler tərcümə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: “Meçtı Qitlera” (“Hitlerin arzusu”), “Ne tron” (“Dolaşma”), “Qitleru” (“Hitlərə”), “Ostavka Mussolini” (“Mussolinin istefası”), “Boje moy!” (“Vay dədə!”), “Xarkov vzyat” (“Xarkovun süqutu münasibətilə Hitlerə”), “Poçeşina” (“Şapalaq”), “Karaul! Spasay menya!” (“Aman, dadıma gəl!”), “Esli lyudi doverem menya oblekut” (“Millət mənə vəkalət versə”), “Stidis” (“Oğlan, bir utan!”), “Jaloba Adolfa Qitlera na svoix soldat” (“Adolf Hitlerin öz soldatlarından şikayəti”), “Son” (“Röya”), “İx pravosudie” (“Ədalətsiz mühakimə”), “Torquy, dadaş!” (“Al, sat, dadaş”), “Qadji i ambal” (“Hacı və hambal”).

Bu yazını ədəbi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim etməklə, hesab edirik ki, tərcümə sənəti ilə məşğul olanlar M.Biriyanın əsərlərinin rus dilinə necə tərcümə edilməsi məsələsini araşdıracaq və bu böyük sənətkarın irsinin tədqiqi və təbliği ilə bağlı daha bir gərəkli addım atılacaqdır.

**“Kredo” qəzeti, 9 fevral 2011-ci il, N 6*

ƏLİRZA NABDİL OXTAY

XX əsrin ortalarında İranda insan haqları ilə bit araya sığmayan fars millətçiliyinin, bədnam Pəhləvi rejiminin tüğyan etdiyi, at oynatdığı, türkçülük, azərbaycançılıq məfkurəsinin dövlət tərəfindən rəsmən qadağan olunduğu məqamda ictimai fəaliyyət meydanına atılıb Azərbaycan türklərinin haqq səsinə dünyaya bəyan etmək missiyasını şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirən qeyrətli şəxsiyyətlərdən biri də Əlirza Nabdil Oxtaydır. Akad. B. Nəbiyevin sözləri ilə desək: “Nurlu ideal yolunda, xalq azadlığı, bəşər səadəti uğrunda mübarizədə bilavasitə göstərdiyi müstəsna qəhrəmanlığı ilə adı tarixin qızıl səhifələrinə hakk olunan”, 28 illik qısa, lakin çox şərəfli, ibrətamiz, zaman – zaman nəsillərə örnək ola biləcək bir ömür yaşamış Əlirza Nabdil 1944-cü ildə Təbrizdə ortabab bir ailədə anadan olmuş, uşaqlıq və gənclik illəri vətənimizin əzəli və əbədi paytaxtı Təbrizdə keçmişdir. Həyat yolunun ilk illəri tariximizin şərəfli səhifələrindən birini təşkil edən Cənubi Azərbaycandakı Milli Demokratik hökumətin fəaliyyəti dövrünə (1945–1946) təsadüf edən Ə.Nabdilin də milyonlarla gənc azərbaycanlı balaları kimi millətin varlığı və hüquqi, siyasi müstəqilliyi ilə bağlı arzu və diləkləri pöhrə halında ikən ruzgarın amansız şaxtalarına tuş gəlmiş, saralıb solmuş, lakin bu fitrətdən qeyrətli, döyüşkən və mübariz gəncin qəlbindəki ümid şamını nə qəzavü qədər tufanları, nə də zamanın qadağaları söndürə bilməmişdir. Sonralar məslək və məramını “Mən məhəbbət yollarında can qoymaq üçün yaranmışam” şəklində bəyan edən gələcək şair və mücahid Təbriz, Əhər, Marağa, Ərdəbil və Xoy şəhərlərində təhsil alaraq orta məktəbi bitirmək barədə diplom – attestat alır və 196-ci ildə Tehran Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunur. Hüququ tapdalanan, dilinə, milli adət-ənənələrinə,

ədəbiyyatına, maarifinə yasaqlar qoyulan millətinin hüquqlarını qorumaq eşqilə yaşayan gənc 1967-ci ildə universiteti bitirib (bəzi mənbələrdə onun ali təhsilini tamamlamadan Təbrizə dönməsi də qeyd olunur. Bax: “Azərbaycan və milli məsələ” kitabına yazılmış müqəddimə, səh. 11) ali təhsilli hüquqşünas diplomu alsa da, arzusuna müfəvvəq ola bilmir, rejim onun ədliyyə orqanlarında çalışmaq, “millətinin imzasını imzalar içində görmək” (Məhəmməd Hadi – İ.Q) istəyinin üstündən qara bir xətt çəkir.

Ə.Nabdil hüquq sahəsində fəaliyyət imkanlarının olmadığını görəndən sonra Xoy şəhərində müəllim kimi fəaliyyətə başlamış, özü gənc olsa da, gəncliyi vətən və xalq azadlığı uğrunda mübarizlər kimi yetişdirməyə cəhd göstərmişdir. Həmin zamanlarda Ə.Nabdillə tanış olmuş, azadlıqsevərlərə qoşulduğundan sonralar mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan Əhməd Xoylu xatirələrində qeyd edir ki, Əlirzanın gəlməsi bizim məktəbdə güclü təsir qoydu. Bizim dünyagörüşümüz, necə yaşamağımız üçün bir parlaq məşəl oldu. Vətənin və vətəndaşın başqa anlamını mən və mənim yoldaşlarım ondan öyrəndik.

Ağır və üzücü şəraitdə, ana dilində məktəb, mədrəsə və mətbuatın olmadığı, doğma Azərbaycan türkcəsinin dövlət idarələrində deyil, hətta küçə və meydanlarda yasaq edildiyi məqamlarda əqidə və məslək dostları ilə birgə o, nəinki doğma dilində danışmaq, eyni zamanda yazıb-yaratmaqdan da çəkinmir. Xoyda müəllim işlədiyi illərdə o, Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi fikirli, tərəqqipərvər ziyalılarından olan yazıçı–müəllim Səməd Behrəngi (1940-1969) ilə tanış olur və bu tanışlıq onun dünyagörüşünün formalaşmasında, ondakı milli ruhun güclənməsində mühüm rol oynayır. S.Behrəngi Ə.Nabdilin duyğu, düşüncə və məramına bələd olduğdan sonra onu milli ruhlu ziyalılardan və fədai hərəkətinin nəzəriyyəçilərindən olan Əmir Pərviz Puyanla tanış edir. Təbrizə gələnə qədər Məşhəddəki məzhəbi ocaqların birinin təsiri altında olan Ə.P Puyanın Əlirza ilə görüşü hər ikisinin xatirində silinməz izlər buraxır. Ə.Oxtay ona Məşrutə hərəkəti barədə geniş məlumat verir və şəxsən özü onu

aparıb Məşrutə inqilabı zamanı gedən döyüşlərin baş verdiyi yerləri göstərir. Çox keçmir ki, Ə.Nabdil şəhliq rejiminə qarşı müxalif olan gənc qüvvələrin dərin rəğbətini qazanır. Az sonra o, əqidə dostlarından olan Bəhruz Dehqani və Manaf Fələki ilə birgə “İran Xalq Fədai Partizanları” təşkilatının Təbriz qanadının mərkəzi özəyini yaratmağa müvəffəq olur. Bu təşkilatın əsas məqsədi İran ərazisində yaşayan xalqları, o cümlədən hamıdan artıq ayrıseçkiliyə, təqib və məhrumiyyətlərə məruz qalan Azərbaycan türklərini şəhliq rejiminə qarşı mübarizəyə hazırlamaqdan və gələcəkdə İranda yaşayan xalqların milli, mənəvi və hüquqi bərabərliyini təmin etməkdən ibarət idi. Bu təşkilatın əməli fəaliyyəti nəticəsində 1970 –ci ildə şəhliq rejiminə qarşı “Siyahkəl silahlı üsyanı” adı ilə məşhur olan xalq hərəkatı baş vermişdi ki, hərəkatda ən fəal şəkildə iştirak edənlər, heç şübhəsiz ki, hüquqları tapdanan Azərbaycan türkləri idi. Əfsuslar olsun ki, beynəlxalq demokratik qüvvələr tərəfindən yetərincə himayə olunmayan bu xalq hərəkatı silah gücünə amansızcasına yatırıldı və təşkilatın qərarı ilə təşkilatın üzvləri İranın müxtəlif yerlərinə səpələnərək gizli fəaliyyətə keçdilər. 1970-ci ilin baharında (şəmsi tarixi ilə 1350-ci ilin fərvərdin ayı) Tehranın Paminar rayonunun xəfiyyələri tərəfindən izlənən Ə.Nabdil hökumətə qarşı silahlı mübarizəni təbliğ edərkən dövlət məmurlarının atəsinə məruz qalaraq ağır yaralandı və huşsuz halda ələ keçirildi. Şəhər polisinsin məşhur cəlladları Niktəb, Pərviz Sabiti və onların əlaltıları tərəfindən ağır işkəncələrə məruz qalsa da, yoldaşları və təşkilat barədə ondan heç bir məlumat ala bilmədilər. Polis nəzarəti altında olan xəstəxanada müalicə olunarkən imkan tapan kimi xəstəxananın üçüncü mərtəbəindən tullanaraq qaçmaq istəyən Ə.Nabdil ələ keçməsin deyə, yenidən sağalmağa başlayan yarasını yırtaraq bağırsaqlarını əlinə dolyıb intihara cəhd etsə də, buna müvəffəq olmur. Polis tərəfindən yaxalanan, yenidən zindan küncünə atılan şair on bir ay ağır işgəncələr altında dözüür. Uzun sürən məhkəmələr ona altı dəfə ölüm hökmü çıxarsa da, hökmün icrasına onun dilindən söz ala bilmədiklərinə görə cəsarət etmirlər. Nəhayət, 1350-ci ilin isfənd

ayının 22-də (12 mart 1972-ci il) Ə.Nabdil Manaf Fələki və digər səkkiz məsləkdaşı ilə birlikdə vəhşicəsinə edam edildi.

Şeirlərini “Oxtay” təxəllüsü ilə yazan Ə.Nabdilin belə bir təxəllüs götürməsi təsadüfi deyil. Şairin təxəllüsünün izahı ilə bağlı qeydlərindən anlaşıldığı kimi təxəllüsün anlamı “oxa tay, ox kimi, oxa bənzər” mənalarını verir. Ə.Nabdilin ölümündən sonra dostları onun şeirlərini toplayaraq “İşiq” adlı bir kitabda nəşr etdirmişlər. Topluda çap olunmuş şeirlərin 33-ü və şair Məftun Əminindən edilmiş 2 tərcümə 1963-1967-ci illərə aiddir. Şairin S.Behrənginin ölümü münasibəti ilə yazdığı “Səməd könlümdədir” şeiri isə “Arəş” qəzetindən alınaraq kitaba daxil edilmişdir. “Rüfət” nəşriyyatının yerini və ilini göstərməməklə çap etdiyi kitabın həcmi 116 səhifədən ibarətdir. Nəşriyyat tərəfindən farsca yazılmış 1 səhifəlik ön sözdən sonra 106-cı səhifə də daxil olmaqla şairin öz şeirləri, 107-116-cı səhifələrdə isə şeirlərini, əsasən, farsca yazan Azərbaycan şairi Y.Məftundan tərcümə etdiyi “İnsan və soruşucu”, “Yeli səsləyirik” adlı iki şeiri verilmişdir.

Ə.Nabdilin əlimizə gəlib çatan digər kitabı “Tülkü kitabı” adlanır. XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi M.Xalxalının “Sələbiyyə” məsnəvisinin motivləri əsasında yazılmış bu əsəri müəllif 1970-ci ildə tamamlamış, kitab onun ölümündən cəkkiz il sonra, 1980-cı ildə Təbrizin “Ehya” nəşriyyatında çap olunmuşdur. 62 səhifədən ibarət olan bu kitabı M.Xalxalının “Sələbiyyə”sinin sadələşdirilmiş variantı və ya qısaldılmış forması adlandırmaq doğru olmazdı. Bizcə, Ə.Nabdil Cənubi Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatda ana dilli uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yox dərəcəsində olduğunu nəzərə alaraq, zamanənin ruhuna uyğun yeni bir “Tülkü kitabı” (“Tülkünəmə”) yaratmışdır.

Bunlardan başqa, Ə.Nabdildən farsca yazdığı “Azərbaycan və milli məsələ” adlı bir əsəri də yadigar qalmışdır ki, həmin əsərin tapılmasında bizə yardımçı olmuş Pərviz Əsədiyə və əsərin

mətninin surətini Fransadan bizə göndərmiş Ə.Nabdin hərəkət yoldaşı və əqidə dostu Maşallah Rəzmiyə təşəkkürümüzü bildiririk.

Şairin əlimizə gəlib çatan irsi ilə tanış olduqda, həqiqətən də onun əsərlərinin bir ox kimi Pəhləvi rejiminin bağrına sancılmaq üçün yazıldığı qətiyyəən şübhə doğurmur. Həmcə kiçik, lakin mənə və mündəricə baxımından kiçik ölçülərə sığmayan kitabçadakı şeirlərin hər biri məslək və məramı uğrunda məşəl kimi yanan həqiqi, ilhamlı bir şairin hiss və həyəcanlarının bədii təcəssümüdür. Elə bir şairin ki, bütövlük, tamlıq, mərdənəlik, ən əsası milli məfkurə onun həyat və yaradıcılıq idealıdır.

Forma, məzmun baxımından əsərləri XX əsrin 60-70-ci illərində Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaradan qələm yoldaşlarından fərqlənən Ə.Nabdil daha çox yeni, bir qədər də sərbəst şeirə meyli ilə seçilir. Şeirləri dil, üslub cəhətdən tamamilə milli ruhda, bəzən də az qala danışiq dilinə yaxınlaşan Ə.Nabdil şeirinin baş mövzusu müstəqillik və azdlıq, lirik qəhrəmanı isə şairin özüdür. Zəhiri parıltı, bərbəzək, Şərq şeirinə xas olan çoxmərtəbəli məcazlar sisteminə onun əsərlərində nüzbatən az təsadüf olunur. Nifrəti də, məhəbbəti də birbaşa olan bu poeziyada üzde, zəhiri qatda cəlbədicə şeylər tapmaq o qədər də asan deyil. Mənə əsl poeziyaya xas olan alt, sətirləti qatdadır.

Sual oluna bilər: Ə.Nabdil doğma Azərbaycan türkcəsində təhsil almaya-almaya necə olmuşdur ki, bütün şeirlərini mükəmməl bildiyi fars dilində deyil, ərəb-fars tərkiblərindən qaçmaqla doğma Azərbaycan türkcəsində, həm də yüksək zövq və sənətkarlıqla yazmışdır? Sualın iki mümkün cavabı var ki, əslində bunlardan biri digərini tamamlamağa xidmət edir. Birincisi, bu şairin millətə bağlılığı və əqidəsi ilə, ikincisi isə onun və onun kimi millətçi gənclərin mütaliəsi və öyrəndikləri ilə bağlı idi ki, bu barədə o, 1970-ci ildə fars dilində yazdığı “Azərbaycan və milli məsələ” adlı əsərində məlumat verərək yazır: “40-cı ilin əvvəllərində (1960-cı illərin əvvəlləri) bir qrup çalışqan və həvəskar azərbaycanlı gənclər qədim və müasir Azərbaycan ədəbiyyatını mütaliə edərək vaxtaşırı ədəbi məcmuələrin nəşrinə cəhd göstərirdilər. Bütün bunlar şiddətli

polis təzyiqi altında baş verirdi. Gənclər öz milli dil və ədəbiyyatları ilə tanış olaraq onu yaymaq istəyirdilər. 1325-ci ildən 1340-cı ilin əvvəllərinə qədər (1946-1960-cı illər) “Əmir Arslan”, “Hüseyn Kürd” səviyyəsində bir neçə macəraçı şeir və hekayədən, bir qədər növhə və “Heydərbababaya salam” əsərindən başqa Azərbaycan türkcəsində heç bir kitab və mətbuat orqanı çap imkanı əldə etməmişdir. Polis praktik olaraq Azərbaycan dilində kitab və ya mətbuat yayımını qadağan etmişdi”. Şübhəsiz, Ə.Nabdil də haqqında danışdığı “bir neçə gəncdən” biri imiş və bütün ömrü boyu ənənəsinə sadıq qalaraq doğma dilində yazmağı özünə şərəf işi hesab etmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində Cənubi Azərbaycan poeziyasında süjetli lirikanın bir sıra gözəl nümunələrini yaradan Ə.Nabdil Oxtayın “Kürdüstan”, “Tozlu piano”, “İşıq”, “Yurd”, “Səttarxan atlıları” və s. bu kimi əsərləri “adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər”in çox ustalıqla verilməsi, əsas ideyanın açılmasına xidmət edən orijinal deyim tərzii ilə diqqəti cəlb edir.

Təpədən dırnağacan hiss-həyəcan və düşüncə şairi olan şairin “Tozlu piano” əsəri Ə.Nabdil yaradıcılığının əsas ideya-bədii istiqamətini qavramaq üçün tutarlı bir nümunədir. Şeirnin başlanğıcında ceviz taxtasından düzəldilən qapıları “matəmsiz ölümdən bəri bağlanan” bir piano təsvir edilir. Əslində buna təsvir demək bir qədər mübahisə doğura bilər. Çünki burada “tozlu piano”nun rəsmini çəkmək deyil, o susmuş pianonu dilləndirmək və dillənmiş pianonun sədaları altında yeni inqilabi nəğmələrin oxunacağına oxcusunu inandırmaq məqsədi güdülmüşdür.

Bəs bu pianonu kim dilləndirəcək, kim çalacaq? Həmin adamların ünvanını da şair çox poetik və obrazlı şəkildə özü nişan verir və şeiri belə bir uğurlu və ümidli sonluqla tamamlayır:

**Uşaqlar, əlizi mənim qəlbimin
İstiliyi ilə qızdırın, gedin,
Yoxsa soyuq əllər nə edə bilər?
Sazaq dan yerində bizi gözləyir,**

**Soyuq əllər ilə aç a bilmərik
Gələcək günlərin qızıl qapısını.
Soyuq əllər iləçala bilmərik
Günlərin sazında zəfər mahnısını!**

Ə. N. Oxtay döyüş və inqilab şairidir. O bilir və başa düşür ki, azadlıq pay kimi, peşkəş kimi verilmir, onu qazanmaq üçün şəhadət şərbətini nuş etmək, torpağı qızıl qanla sulamaq lazımdır. Azadlığı yurdda qaranlıqların qənimisi olan dan yerinin sökülməsinə bənzədən şair sual edir:

Yurdumuzda görün haçan dan sökülü?

Sualın cavabını yubarmayan şair dərhal belə bir cavabla qətiyyətlə oxucusuna müraciət edir:

**Qoy suvaraq qanımızla
bu səadət nihalını,
Qönçələnilib qoy açılısın
Uca dağlar zirvəsində
Dan yerinin qızıl gülü!
Daha onda işığın yox,
Qaranlığın gözlərindən
Acı-acı yaş tökülü!**

Şairin mayası gələcəyə inamla yoğrulmuş mübariz ruhlu şeirlərindən biri də “Səttarxan atlıları”dır. Bu şeir ilk baxışda Məşrutə hərəkatına həsr olunmuş əsər təsirini bağışlasa da, əslində burada məqsəd bambaşqadır. Tərxii hadisəni bir ədəbi fakt kimi alıb müasirləşdirən şair heç nəyin dəyişmədiyini, yenə də Güneydə zülmün ərşə dirəndiyini oxucularına xatırladaraq onları daima sərvaxt və səfərbər olmağa çağırır. Bir daha xatırladır ki, gələcək nəsillərin xoşbəxt, azad, rahat yaşaması üçün məmləkətimiz yadların əlindən alınmalı, istibdad qoşunu darmadağın edilməlidir.

Yaradıcılığının ilk illərində yazılmış “Yalqız qara ağac” şeirində dağ ətəyində, bir dərə qırağında bitən ağaca xitab edən şair öz halı ilə ağacın vəziyyətini müqayisə edərək bildirir ki, nə sən adamlardan vəfa görmədin, nə də mən. Sən də təkliyin əlində əsir-yesirsən, mən də. Bu səbəbdən də halımız eynidir. Sən “yarsız, yoldaşsız tək yaşamağa məhkum olubsan” və “mən təkəm, yoldaşsızdır şəhərdə hamı” və beləcə, “təklidə birik, yalqız qara ağac”.

Ə.Nabdilin “Durnalar keçəndə” şeirində bir dərdli ana obrazı yaradılmışdır. Oğlu doğma el-obasından uzaq düşən ana gecə-gündüz onun həsrətilə yaşayır və hər gün eyvana çıxaraq yollara sarı boylanır, lakin oğlundan bir xəbər-ətar yoxdur. Ananın son ümidi durnalara qalıb. Odur ki, durna səsi eşidən kimi ürəyinə bir toxtaqlıq gəlir, onlarla dilləşir və itkin düşmüş, vətənindən didərgin salınmış oğluna onların vasitəsilə xəbər göndərir ki, oğlu özü barədə anasına bir xəbər çatdırsın.

“Yağdı yağışlar”, “Atəş”, “Nolardı”, “Döşündəki qızıl gül” və s. bu kimi şeirlərində şairin şəxsi istəkləri ilə ictimai düşüncələri bir-birinə elə qaynayıb qarışmışdır ki, bunların ictimai məzmunlu şeir, yaxud məhəbbəti tərənnüm edən əsər olduğunu ayırmaqda adam çətinlik çəkir.

“Qəm nəğməsi”, “Yol”, “Dan yeri” və s. bu kimi şeirlərində şairin doğma torpaq, onun aqibətinin necə olacağı barədəki poetik düşüncələri öz əksini tapmışdır. “Sultaniyyə sarayı” adlı şeiri isə şairin tarixlə sual-cavabı, haqq-hesabı da adlandırmaq olar. Vaxtilə abad bir şəhər, dövlətin paytaxtı olmuş bir şəhərin indi yetim uşaq görkəminə düşməsinə təsvir edən, bunların tarixi səbəblərinin zülm və sitəmlərlə bağlı olmasını bildirən Ə.Nabdil, heç şübhəsiz ki, müasirlərinə acı bir həqiqəti xatırlatmaqla onları tarixin gedişatından dərs almağa çağırmışdır.

“Sığırçın”, “Oğlan, oxu”, “Papağım, qılincım, atım”, “Yaşıl”, “Təbil mahnısı”, “Belə idi Qız qalasının üçması”, “Gecə” və s. şeirlər nakam bir şairin həyata baxışı, dünyagörüşünün inqilabi mahiyyətini açıqlamaq üçün tutarlı faktlar verən nümunələrdir.

“Qılınc nağılı” şeiri Ə.Nabdil poeziyasının uğurlu nümunələrindən biridir. Nağılvarı süjetə malik olan bu əsərində şair qədim bir el məsəlini müasir biçimdə oxucuya təqdim edir. Ata ölüm ayağında ikən:

**Mənim vardan, yoxdan bir qılıncım qalıb təkə
Gətirin vidalaşım.
Hər bir kişi ölümə də qılınc ilə getməlidir,-**

deyə oğlanlarını yanına yığır və onlara babalarından miras qalmış bu qılıncı qorumağı vəsiyyəət edir. Lakin nə böyük, nə də ortancıl oğul qılınca yiyə durmur. İki böyük qardaşdan fərqli olaraq kiçik qardaş:

**Öz balaca əllərini uzatdı ki:
- Mənim olsun bəs elə də.**

Şairin təsvirində kiçik qardaşın qılınca sahib durması hələ millətdə vətən, torpaq, yurd sevgisinin ölməməsi ilə bağlıdır. Şairə görə, nə qədər ki, keçmişə, xalqın qəhrəmanlıq tarixinə hörmət olacaq və onlardan öyrəniləcək, o qədər də millətin sabahı, gələcəyi etibarlı, davamlı və özgür olacaq.

İctimai mövzular aləmində özünü daha sərbəst hiss edən, “orijinal metaforik təfəkkür tərz, obrazlı sözün incəliklərinə varmaq, rəmzlərdə dərin mənalar əks etdirmək” (B. Nəbiyev) baxımı ilə seçilən Ə.Nabdil poeziyasında təbiət mövzulu şeirlər də müəyyən çəkiyə malikdir. Doğrudur, şair nədən yazırsa yazsın, nəticə etibarilə yenə də ictimai fikirlərə üstünlük verir və belə demək mümkünsə, təbiət də ictimai düşüncələrini bəyan etməkdə ona bir vasitə kimi lazım olur. Bu baxımdan “Qaynarca” və “Axmaca” şeirləri xarakterikdir. Birinci şeir bulağa, ikincisi isə şələləyə xitabən yazılmış, hər iki şeirdə parlaq poetik obrazlar yaradılmışdır. “Muncuqlar içində yumşaq-yumşaq qaynaşan, kövşənə göz olan” bulağı “sən qaynarca deyilsən, kiçik bir

sultansan”, - deyə vəsf edən şair “Axmaca” şeirində çox gözəl, dağ yerlərində böyüyən, dağ çaylarında çimmiş adamlara yaxşı tanış olan mənzərələr yaradır.

Qeyd etdik ki, Ə. N. Oxtay poeziyası nikbin, döyüşkən poeziya olmaqla yanaşı, həm də ümid poeziyasıdır. Ümid, gələcəyə inam bu poeziyanın aparıcı istiqamətlərindən birini, bəlkə də ən başlıcasını təşkil edir. Şairin “Yurd” və “Sınıq” şeirləri bu cəhətdən çox xarakterikdir. Sərbəst şeir formasında yazılmış birinci əsər bir növ şairin özü ilə həsb-halıdır. Gecələr yorğun, şəhər ağır yuxuya gedərkən şairin könül quşu uzaq-uzaq üfüqlərə sarı bulud daşıyan yellərlə qanadlaşır. Sonra onun könlü “paltarını soyunub” Urmu gölünün sularında çimən Ayla, sərin-sərin ləpələrlə pıçıldadır. Tüstüləyən paraxodların başına fırlanır, gah Bağmeşədə fərş toxuyan bir qızın daxmasına, gah “Qaradağ ellərinin qışlaq düşərgələrinə” səyahət edir, gah Marağanın “bağ çardagalarına”, gah da “qocaman Ərkin damına” qonur, lakin heç yerdə dinclik tapmır və könül quşunun ürəyi elə hey sıxılır. Buna səbəb nədir? Səbəbi şair aşağıdakı misralarla belə izah edir:

– Ax, niyə ölkəmizdə isti bir ocaq yoxdur?!...!

Axi niyə xalqımın əlləri soyuqdur?..

Könül quşunun ürəyi sıxılır.

Dağların, çayların o tayından da,

Heç bir isti ocaq,

Heç bir isti qucaq,

Çağırmadı mənim könül quşumu.

O, ürək ilə dərdləşir....

Ürək tarixin sözüdür,

Ürək tarixin özüdür.

Təkcə o, ümitsiz könül quşuna söyləyir ki:

– İnsan məhkum olmayacaq,

İnsanlıq solmayacaq!

Uçmuş bir körpünün və körpüsüz qalan sahilin nisgilinin bədii tablosu olan “Sınıq” əsərində fikirlərini nə qədər pərdələməyə çalışsa da, şair, əslində, ikiyə bölünmüş Azərbaycanın dərdlərini qələmə almışdır. Doğrudur, burada birbaşa Arazın o tayı ilə bu tayı, Şimal və Cənub adları sadalanmır, lakin şeirin hər misra və bəndinin məhz bu niyyətlə yazılması qətiyyəən şübhə doğurmur. Şeirin bir neçə bəndinə diqqət edək:

**Diri göz körpümüz gözlərin yumdu,
Göy suya cumdular kəsilməş daşlar.
Sahilin könlünə nisgil yumuldu,
Barı siz getməyin, ay qaranquşlar.**

**Körpünün başında ağladım, getdim,
Suların könlünü dağladım, getdim,
Qəlbimi daşlara bağladım, getdim,
Körpünü qoruyun, a nazlı quşlar.**

Diqqət edilərsə, sözün burada məhz qərinələr uzunluğunu daş-daş, tağ-tağ uçan Arazüstü körpülərdən, lap elə Xudafərindən getdiyinə şübhə ola bilməz. Şeirin sonunda Ə.Nabdil ənənəsinə sadıq qalaraq yenə də böyük ümid və inamla yazır:

**Biz yenə elləri bura səslərik,
Bükülməz biləklər, qollar bəslərik,
Bu çayı biz yenə körpüləyərək,
Ömrümüz yenə də əzəldən başlar.**

Şeirlərinin birində “Qolları bağlanan əsir bir insan, tutqun axşamlarda ağlamaz, gülməz” kimi (“Kürdüstan”) tamamilə orijinal bir fikri poetik şəkildə təqdim edən Ə.Nabdilin “Dəmirçi”, “Qoşmaca”, “Sevgilim olarsanmı?”, “Səməd könlümdədir” və s. bu kimi şeirlərində də eyni ruh hakimdir.

Səməd Behrənginin faciəli ölümünə həsr olunmuş “Səməd könlümdədir” şeirində “Ə.Oxtay inanır ki, S. Behrənginin əkdii azadlıq, istiqlaliyyət toxumları göyərəcək, ədalətin qüdrəti qarşısında zülmün sarayı bərbad olacaqdır” (B. Nəbiyev). Səmədi, bu millət fədaisini Arazın boz-bulanıq sularında qərq etməyə müvəffəq olanlara üzünü tutan şair tam qətiyyət və yəqinliklə deyir:

**Düşmən tənə vursa, Səməd hardadır?
Əlimi sinəmə çalıb deyərəm:
- Səməd könlümdədir, ürəyimdədir,
Döyüşür, ölsə də dönməz elindən.**

**Söyləyin: - Gedəcək, sözü qalacaq,
Ədalət nağılın el doğruldacaq.
Zülm evi ədl ilə bərbad olacaq,
Səmədi qarşıda görəcək düşmən!**

Məftun Əminidən tərcümə etdiyi “İnsan və soruşucu”, “Yeri səsləyirik” adlı iki ictimai məzmunlu şeirlə yanaşı, M.Xalxalının “Sələbiyyə” məsnəvisinin motivləri əsasında qələmə alınmış “Tülkü kitabı” əsərinin də yazılması, məhz ictimai mövzularla bağlılıqdan, bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək azadlıq idealını oxucuları ilə bölüşdürmək istəyindən irəli gəlmişdir.

Ə.Nabdil “Tülkü kitabı” poemasını nağılvari bir tərzdə başlayır ki, bu başlanğıcı müqəddimə də adlandırmaq olar.

**Bir gün var idi, bir gün yox idi,
Zülmdən savayı heç nə yox idi,-**

misraları ilə başlayan girişdə Güney Azərbaycanda çox məşhur olan “Şah Abbas və xoruz” nağılını nəzmə çəkən müəllif “Rəhmətlik Xalxalı Məhəmmədbağırın nağılın oxurkən belə

məlum olur ki,” - sözləri ilə əsl mətləbə keçir. Mətləb isə ondan ibarətdir ki:

**Xoruz ayıq olsa nində qırğın olmaz,
Xoruzlar bir olsa tülküdə tülkülük qalmaz.
... Qarının toyuğu söyləyir:-
- Birliyimiz olsa,
Tülkünü çəkərik biz dara.**

İlk səhifələrdən göründüyü kimi, məsələ başqa şeydir. Məqsəd M.Xalxalının “Sələbiyyə”sindən məlum olan Tülkü və Xoruz əhvalatının təzədən oxucuya çatdırmaq yox, bu əhvalatın təsviri ilə birlik, bərabərlik, azadlıq və zülmə qarşıusyan ideyasını təbliğ etməkdən ibarətdir.

Ə.Nabdil M.Xalxalının əsərindən iki süjeti – Tülkünün aclıq və səfəlt üzündən ailəsini tərk edərək ruzi dalınca gedərkən Xoruzla rast gəlməsi və onunla arasında hadisələri və Tülkü ilə Qurd əhvalatını – götürərək öz şair idealına uyğun olaraq yenidən işləmiş, M.Xalxalının bu ictimai məzmunlu çox dəyərli məsnəvisindən sipər kimi istifadə edərək zəmanəsindəki yaramazlıqlara olan nifrətini bildirmişdir.

Ə.Nabdilin ictimai-siyasi görüşləri “Azərbaycan və milli məsələ” adlı əsərində öz əksini tapmışdır. Müəllif düşüncələrini, gəldiyi nəticələri 12 başlıq altında ümumiləşdirmiş, dünyagörüşünə və siyasi məfkurəsinə uyğun olaraq hadisələrə qiymət vermişdir. Əsərdə mübahisə doğuran, elmi cəhətdən düz olmayan bir sıra məqamlar var və biz 37 il bundan əvvəl ağır, üzücü bir şəraitdə yazılmış inqilabi ruhlu bir əsəri bugünkü dəyərlər səviyyəsindən təftiş etmək niyyətindən uzağıq. Bircə məqamı xatırladaq ki, Ə.Nabdil təpədən dırnağacan millətini, xalqını, onun dilini, mədəniyyətini sevən, özünü onun yolunda fəda etməyi bacaran ideya və məslək adamı idi. O, əqidəli marksist idi və onun millətçiliyi bütün millətləri sevmək və bu sevgiyə sayğı göstərməklə İran ərazisindəki bütün millətləri azad və xoşbəxt görmək niyyəti ilə bağlı idi. 25-26 yaşlı bir gəncin qələminin məhsulu olan bu əsər,

təkrar edirəm, bir sıra məqamları ilə bizi razı salmasa da, zamanı üçün çox dəyərli və cəsarətli bir əsər idi və bizcə, o dövrün hadisələrinə qiymət vermək baxımından indinin özündə də öz dəyərini saxlamaqdadır.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, həyat və yaradıcılığına bu və ya digər cəhətlərdən nəzər saldıığımız Ə.N.Oxtay qısa, lakin mənalı ömür yolu və ədəbi fəaliyyəti ilə ədəbiyyatımız tarixində özünə əbədi yer qazanmış şairlərimizdən, şəxsiyyəti nəsilərə zaman-zaman nüsxə ola biləcək vətən, millət fədailərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əlirza Nabdil Oxtay. İşıq, Təbriz, “Rüfət” nəşriyyatı, 1985(ərəb əlifbası ilə)
- 2.Əlirza Nabdil Oxtay. Tülkü kitabı, Təbriz, “Ehya” nəşriyyatı, 1980(ərəb əlifbası ilə)
- 3.Əlirza Nabdil Oxtay. Azərbaycan və məsələyi-milli, nəşr yeri vəçap ili göstərilməmişdir(fars dilində)
- 4.Əlirza Nabdil Oxtay. Əsərləri, Bakı, “Qoliot Qkup” QSC, 2009(Toplayan, ərəb əlifbasından transliterasiya edib çapa hazırlayanlar: İslam Qəribli və İlham Qəribli; ön sözün müəllifi və redaktoru f.e.d. İslam qəribli; izah və şərhlər İlham Qəriblinindir)
- 5.Bəkir Nəbiyev, Şamil Salmanov. Ədəbiyyat, 11-ci sinif üçün, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-2003
- 6.İslam Qəribli. Azadlıq fədaisi, “Bakı-Təbriz” jurnalı, 2006, N 4
- 7.İslam Qəribli. Kim kimdir? “Xudafərin” jurnalı, Tehran-2007, N 31-32
8. “Ərdəm” jurnalı, Təbriz, 18 aprel 1985-ci il(ərəb əlifbası ilə)
- 9.Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, II cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1983
- 10.Behrüz Həqqi. Eynalıya salam (Əlirza Purborzg Vafi), Köln-2006

**Azadlıq fədaisi. “Bakı-Təbriz” jurnalı, 2006-cı il, N 4, səh. 54-59*

**Əlirza Nabdil Oxtay. “Xudafərin” jurnalı, Tehran, 2007-ci il, N 31-32, səh.62-63*

**Ə.Nabdilin “Əsərləri”nə müəqəddimə. Bakı, “Qoliot Qkup”, 2009-cu il, səh. 3-20*

TƏBRİZ MEMARLIQ MƏKTƏBİ VƏ TƏBRİZ ABİDƏLƏRİ

Səlcuqlar zamanında Azərbaycanda bir-birinə yaxın Marağa, Ərdəbil, Naxçıvan kimi memarlıq mərkəzləri var idisə, XIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Təbriz bu sahədə üstün mövqə tutmağa və ölkənin baş memarlıq mərkəzinə çevrilməyə başladı.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ən böyük memarlıq məktəbi olan Təbriz memarlıq məktəbi Elxanilər dövrünün geniş beynəlxalq mədəni–siyasi əlaqələr mühitində formalaşmış, Beyləqandan Həmədana, Qəzvindən Çərqi Anadoluyadək böyük bir ərazini əhatə etmişdir. Təbriz memarlıq məktəbi zonasında şəhərsalma mədəniyyəti geniş şəkildə inkişaf etmiş, Marağa, Təbriz, Səlmas, Ərdəbil, Ucan və s. bu kimi qədim şəhərlər bərpa edilərək genişləndirilmiş, Qutluq, Mahmudabad, Sultanabad, Sultaniyyə kimi yeni, gözəl və yaraşqlı şəhərlər salınmış, bir sıra iri memarlıq kompleksləri inşa edilmişdir.

XIII-XIV əsrlər Təbriz memarlıq məktəbinin çiçəklənmə, intibah mərhələsi hesab olunur. Bu dövrdə Təbriz, Ucan, Sultaniyyə şəhərlərində Elxani hökmdarlarının bağ-saray kompleksləri, Marağada Göy gümbəz, Xivədə Sultan Heydər türbəsi, Ərdəbildə Şeyx Səfiəddin məqbərəsi, Naxçıvanda Qarabağlar türbəsi, Sultaniyyədə Ölçaytu Xudabəndə türbəsi, Sərçam, Mərənd və b. şəhərlərdə iri karvansaralar inşa olunur.

XV əsr Təbriz memarlıq məktəbinin kamillik dövrüdür. Bu əsrdə “Həşt behişt” (“Səkkiz cənnət”) sarayı, Qeysəriyyə bazarı, Darüş-şəfa, Müzəffəriyyə, Nəsryyə kompleksləri, Göy məscid və s. bu kimi abidələr inşa olunur.

XVI-XVII əsrlərdə Təbrizin baş meydanı olan Sahibabad meydanı, Ərdəbildəki Şeyx Səfiəddin kompleksi tam formalaşır. Bu dövrdə Təbrizdə Şah Təhmasib məscidi, Xoy və Həmədanda

Cümə məscidləri kimi gümbəzli və qoşa minarəli məscidlər, digər bölgələrdə Şeyx Cüneyd, Şeyx Cəbrayıl, Mövlanə Həsən Kaşi, İmamzadə Hüseyn və s. bu kimi gümbəzli türbələr inşa olunur.

Orta əsrlər Təbriz memarlıq məktəbinin Tacəddin Əlişah Təbrizi, Əsir Əli, Xacə Əli Kücəçi, Xoca Əli Hafiz, Nizam Bəndkir, Abdulla Seyrəfi Təbrizi, Nemətulla Bəvvab, Əlirza Abbasi Təbrizi kimi görkəmli nümayəndələri yetişmiş, bu məktəbin üslub xüsusiyyətləri Hindistan, Misir, Türkiyə və s. ölkələrin memarlığında öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlı memarlar Şərqi bir sıra memarlıq abidələrinin, o cümlədən Səmərqənddəki Bibixanım məscidinin, Aqradakı Tac-Mahal kompleksinin tikintisində iştirak etmiş və Təbriz memarlıq məktəbi Yaxın və Orta Şərqi bir sıra memarlıq məktəblərinin yaranması və inkişafına təsir göstərmişdir.

Təbriz memarlıq abidələri ilə zəngin olan bir şəhərdir. Təbrizdə XI əsrdən XX əsrdək tikilmiş və əsl memarlıq abidəsi olan 200-dək məscid, çoxlu mədrəsə, xanəgah, türbə, körpü, qədim yaşayış evləri mövcuddur. Şəhərin ən qədim qəbristanlıqlarından biri təkcə Azərbaycan mədəniyyətinin deyil, Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətlərinin korifeyləri hesab olunan Xaqani Şirvani, Şəms Təbrizi, Saib Təbrizi, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və s. bu kimi onlarla söz, sənət, əqidə bəhədlərinin dəfn olunduğu “Məqbərətüş-şüəra”dır (“Şairlər qəbristanlığı”). XX əsr memarlıq abidələrindən Təbriz bələdiyyə idarəsinin binası, Təbriz Universitetinin kompleksi, Gülistan bağı, “Şiri-Xurşid” teatrının binası daha çox diqqəti cəlb edir.

Təbriz abidələrinin bir neçəsi haqqında məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

1. Sahibabad meydanı: Orta əsrlərdə Təbrizin baş meydanı olmuşdur. Çayın sahilində yerləşən meydanın adı XIII əsrin sonlarına aid mənbələrdə çəkilir. XV əsrdən Sahibabad meydanının ətrafında Nəsiriyə (1478-1485), Maqsudiyyə (XV əsr), Sahibul-əmr (XVI əsr) və s. iri dini komplekslər, “Həşt behişt” sarayı, “Darüş-şəfa” adlı böyük xəstəxana kompleksi, digər çoxlu

binələr tikilməyə başlandı. Burada bayram şənlikləri, dini mərasimlər, hərbi məşqlər, rəsmi keçidlər təşkil olunur, müxtəlif tamaşalar və idman oyunları nümayiş etdirilirdi. Hazırda meydanın “Sahibül-əmr” adlı kiçik bir hissəsi qalmışdır.

2. Əlişah məscidi: XIV əsrə aid memarlıq abidəsidir. Bu abidə 1310-1320-ci illərdə Elxani hökmdarı Ölcaytu Məhəmməd Xudabədəninin vəziri Tacəddin Əlişah Təbrizi tərəfindən tikdirilmişdir. Bəzi mənbələrə görə Əlişah həm də məscidin memarıdır. Dağınıq, həm də zədələnmiş vəziyyətdə olsa da, məscid dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Məscidin dörd tərəfindən baş tağ –eyvanla əhatələnmiş düzbucaqlı geniş həyəti olmuş, şimal tərəfdəki giriş yolunda hündürlüyü 35 metrədən artıq olan qoşa minarəli baş tağ ucalmışdı. Mənbələrə görə, məscidin həyətinə böyük hovuz olmuş, binanın inşasında bişmiş kərpiclə yanaşı kaşı və mərmərdən, daxili bəzəklərində isə hətta qızıl və gümüşdən də istifadə edilmişdir. Hazırda Əlişah məscidi Ərk qalası adı ilə tanınır. Yəqin ki, bu da məscidin qalanı xatırladan quruluşu və şəhərin iç qalasına bitişik tikilməsi ilə bağlıdır.

3. Cahan Şah məscidi, yaxud Göy məscid: Təbrizin ən gözəl abidələrindəndir. 1465-ci ildə memar Xacə Əli Kücəçi tərəfindən inşa edilən məscid iki hissədən ibarət olmuşdur. İbadət salonu 173, 25 (16,5 x 16,5 m) kvadrat metr sahədən, Göy salon adlanan kiçik salonu isə 81 kv (9 x 9) sahədən ibarət olan “Göy məscid” orta əsr Azərbaycan memarlıq sənətrinin az qala bütün nailiyyətlərini özündə toplamışdır. Göy məscidin xarici bəzəyi, başlıca olaraq göy rəngli kaşılardan ibarətdir. Elə buna görə də məscid daha çox “Göy məscid” adı ilə tanınmışdır.

4. Qeysəriyyə: Təbriz abidələrindən biri də Qeysəriyyədir. Örtülü bazar adlanan bu abidə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən tərəfindən 1468-1478-ci illərdə tikdirilmişdir. Vaxtilə Təbrizin ən böyük, geniş və yaraşqlı bazarı olan Qeysəriyyə haqqında orta əsr tarixçi və səyyahlarından Budaq Qəzvini, Həsən bəy Rumlu, İsgəndər Münşi, Şarden və başqaları məlumat vermişlər. Səyyahların məlumatlarına görə, bura xarici ölkələrdən çoxlu

tacirlər gələrdilər. Əfsuslar olsun ki, ara müharibələri və zəlzələlər nəticəsində Təbrizin bir çox abidələri kimi, Qeysəriyyə də dağılmışdır.

5. Həşt behişt: Təbrizin maraqlı abidələrindən biri də “Həşt behişt” saray kompleksidir. Bu abidə 1468-ci ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub tərəfindən Təbrizin Sahibabad meydanında inşa olunmuşdur. Kompleksə saray kitabxanası, cıdır meydanı, park və s. daxil idi. “Həşt behişt”in günbəzlə örtülmüş səkkizbucaqlı qəbul salonunun ortasında fəvvarəli hovuz olmuş, küncələrində isə səkkiz otaq tikilmişdi. “Həşt behişt” adı da buradan götürülmüşdür. Sarayın həcm-məkan kompozisiyasını prizmaşəkilli səkkizüzlü gövdə və onun ortasında ucalan mərkəzi gümbəz təşkil edirdi. Gövdənin hər üzündə dərin sivri taxçalar olmuş, bayır divarları kaşı lövhələr, interyerləri isə divar rəsmləri ilə bəzədilmişdi. “Həşt behişt” sarayı Səfəvi - Osmanlı müharibələri zamanı dağıdılıb məhv olmuş, onun memarlıq planı əsasında sonralar İsfahanda eyni adlı saray tikilmişdi.

6. Nəsrriyyə: Təbrizin Sahibabad meydanında Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin vəsiyyətinə əsasən oğlu Sultan Yəqub tərəfindən 1478-85-ci illərdə tikilmiş memarlıq kompleksidir. Uzun Həsənin titulu, künyəsi Əbu Nəsr olduğundan abidə onun şərəfinə Nəsrriyyə adlandırılmışdır. Kompleks məscid, mədrəsə, xanəgah və s. binalardan ibarət idi. Düzbucaqlı həyəti olan “Nəsrriyyə”nin cənubundakı bağda Uzun Həsən dəfn olunmuşdur. Kompleksdəki məscid gümbəzli və ikiminarəli olmuş, daxili və xarici zəngin naxışlarla bəzənmiş, tikintisində kaşı, mərmər və kəcdən istifadə edilmişdir. “Nəsrriyyə” kompleksi zəlzələ və baxımsızlıq ucbatından dağılmış, sonralar həmin ərazidə Uzun Həsən adlı kiçik məscid və mədrəsə tikilmişdir.

Bakı, 20 iyul 2006-cı il

** “Türk dünyası” qəzeti, 12 yanvar 2011-ci il, N 1*

YİYƏSİZ NİŞAN ÜZÜYÜ

(Söhrab Tahirin eyni adlı romanı barədə bəzi qeydlər)

O taylı, bu taylı Azərbaycan deyilən məmləkətin bu günkü, çağdaş söz, sənət dünyasının aparıcı simalarından biri olan Söhrab Tahirin “Yiyəsiz nişan üzüyü” romanını (Söhrab Tahir AzərAzər.Əsərləri. XV cild. “Naksuana” nəşriyyatı, Bakı-2005) oxuyub başa çıxandan sonra ilk olaraq yadıma xalq şairinin 30 il bundan əvvəl yazdığı şeirlərinin birindən aşağıdakı iki misra düşdü:

**O qədər vətənsiz deyiblər mənə,
Torpaq ayağımın altından qaçır.**

Sonra isə romandakı hadisələr və bunları doğuran səbəblər birər-birər gözlərim önündə canlanmağa, mənimlə həmsöhbət olmağa başladı. Mənə bəlli olanlara neçə-neçə bəlli olmayanlar da əlavə olundu və mühacir həyatının necə ağır, məşəqqətli həyat olduğunu bir daha tam açıqlığı ilə dərk etdim. Romanın qəhrəmanlarının duyğu, düşüncə və taleləri ilə tanış olduqca, bu çox şeyi yerində olmayan dünyanın dolaşq işlərinə sinə dolusu köks ötürməklə, acı bir təəssüf hissi də ruhuma hakim kəsildi.

Sinəsi üstə Araz boyda şırım çəkilmiş, 200 ilə yaxındır ki, yarasından qan daman Azərbaycanın Güneyindən 1946-cı ildə keçmiş SSRİ-yə, Şimali Azərbaycana pənah gətirmiş, elmi və siyasi ədəbiyyatda demokrat adlandırılan güneyli qardaş və bacılarımızın acı taleyinin bədii salnaməsi olan çoxsüjetli roman hər şeydən öncə Sovet imperiyasında mühacir ömrü yaşamağa məhkum olmuş fələkzadələrin taleyini izləmək, öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Romanda Güney Azərbaycanda S.C.Pişəvərinin

başçılığı ilə qurulmuş və ömrü bir il çəkən Milli hökumətin yaradılması və süqutu mərhələləri deyil, Sovet İttifaqı və imperialist Qərb dövlətlərinin xeyir-duası ilə qan içində boğulmuş hökumətin qurucuları olan şəxslərin qütbət sıxıntıları, vətənlərindəki vətənsizlik taleyi prototiplərinin əksəriyyəti məlum obrazların təcəssümü ilə oxucuya təqdim olunur. Əsərdə hadisələrin mərkəzində başlıca olaraq iki surət - İmran və Həmid dursa da, əslində hadisə və olaylar bütöv bir nəslin, 1946-cı ildə yarı xoş, yarı zor doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmışların tale yolu, məşəqqət və məhrumiyyətlərini əks etdirir. Romandakı adi adamlardan tutmuş S.C.Pişəvəri, Milli ordunun generallarınacan hər bir obrazın fərdi əlamət və keyfiyyətləri real, tarixi detallar və bir qədər də poetik (ifadəni bilərəkdən işlədirik, çünki S.Tahirin nəsrində poeziyası kimi çox emosional və obrazlıdır) ovqatla oxucuya təqdim olunur və bu təqdimatla Azərbaycan tarixinin çox mühüm mərhələsinin bir sıra qaranlıq məqamları üzərinə işıq salınır.

Romanın ilk səhifələrindən müəllifin bizə təqdim etdiyi Həmid Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin qurulmasında, Qızılbaşlar ordusunun formalaşmasında xüsusi zəhməti olan fədakar Azərbaycan zabitlərindən biridir. Müəllifin təsvirində Allah-taala ona vətəninə yaşamaq və yaratmaq səadətindən başqa hər şey verib. Gözəl boy-buxun, zahiri gözəllik, dərin ağıl, iti zəka, yapışıqlı səs, insanlarla dil tapmaq və ünsiyyət qurmaq bacarığı, şəraitə qiymətləndirmək, nəfsinə qalib gələ bilmək, hisslərini cilovlamaq və s. bu kimi xüsusiyyətlərə malik olan, bu gənc ikən ağsaqqallaşmış adamın başı daşdan-daşa dəyib, tale onu insan övladının dözü biləcəyi bir çox sınaqlara çəkib. Min bir zəhmətlə qurduqları hökumət bələkdə ikən boğulub, Şimala pənah gətirən minlərlə soydaşı kimi onun da arzuları səmum yelinə tuş gəlib. “O taydan gələndir, həmsəridir, demokratdır, deməli başı bəlalı, evsiz-eşiksiz, gələcəyi örtülü pərdəyə bürünmüş bir şəxsdir”, - deyə pak sevgisinə belə qadağa qoyulub. Həmidə verilməyəcəyini yəqin edən sevgilisi Alla intihar edəndən sonra belə, həmişə nəzarət altında

saxlanılan Həmidin ömür yolu güneyli qız Pərvanə ilə tanışlıqdan başlayaraq bir qədər başqa axarda inkişaf edir və biz bu qeyrətli, vətənpərvər mühacirin daxili aləmi, hiss və düşüncələri ilə dərinlən tanışlıq imkanı qazanırıq.

Həmidin fədai generalları Qulam Yəhya, Kəmbəxş, Kəviyan, Pənəhiyana, Sovet DTK-nın əməkdaşı mayor Qurbanova, əsərin baş qəhrəmanlarından olan İmrana, digər demokrat adlandırılan Cənubdan gələnlərlə, İnturist mehmanxanasındakı işçilərlə münasibəti, hər addımda ölçü gözləməsi, işlətdiyi hər bir kəlmə, atdığı hər bir addım üçün məsuliyyət daşması onun mübarizə məktəbində tamam-kəmal bir təşkilatçı kimi bisməsinə şərtləndirməklə yanaşı, bir fərd olaraq da zəngin daxili aləmə, bir qədər də romantik təbiətə malik olduğunun göstəricisidir ki, müəllif bunları yaddaqalan parlaq boyalarla əks etdirə bilmişdir.

Həmidlə bağlı epizodların bədii təcəssümü, Güneydən əri Səfərinin öldü-qaldı xəbərini dəqiqləşdirmək və 1937-ci ildə məskunlaşdıqları Şimali Azərbaycandan zorla İrana – Cənubi Azərbaycana köçürülərkən Zəngilanda – Oxçu çayının sahilində atasının basdırdığı dəfinəni üzə çıxarmaq məqsədilə Bakıya gələn və burada Həmidlə tanış olan Pərvanənin macərası, əslində, demokratlara bu tayda olan inamsızlığın şərhə üçün müəllifə lazım olan bir ədəbi priyomdur ki, yazıçı bunları elə səmimi və oxunaqlı şəkildə vermişdir ki, bunlarsız əsər, bəlkə də yeknəsək, monoton təsir bağışlayar, oxucu qəlbinə bu qədər rıqqətə gətirə bilməzdi.

Səfərinin Şimali Azərbaycana keçmək istərkən bir neçə zabıt yoldaşı ilə Mərənd yolunda qar şepəsinə - uçqununa düşərək həlak olması, on gündən sonra şah ordusunun əsgərləri tərəfindən cəsədinin tapılması, üstündəki sənədlərin götürülüb Səfəri familiyasının dəyişilərək Səfəriyana çevrilməsi və bu adla bir casusun Türkmənistanə göndərilməsi ilə bağlı epizodlar, Pərvanənin Həmidin: “Ərin Səfəri qayıdır”, - sözlərinə etinasız münasibəti, Həmidəz yaşaya bilməməsinə etiraf etməsi əsərin maraqla oxunan və oxucunu mütəəssir edən səhifələrindəndir.

Romandakı hadisələr, əsasən İmranın ətrafında cərəyan edir və bu obraz ideyanın açılması üçün başlıca hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. İmran Milli hökumətin qərarı ilə Təbrizdən Bakıya zabitlik məktəbinə göndərilən gənclərdən biridir. Zabit olub Təbrizə dönmək, Milli orduda xidmət etmək arzusu ilə yaşayan yüzlərlə gənc kimi Milli hökumətin devrilməsi onun da istəyinin üstündən qalın, qara bir xətt çəkir. Vətənə dönmək arzusu qəlbində əbədi nisgilə çevrilən bu gənc əvvəlcə dış texnikliyi məktəbində, sonra isə Universitetin filologiya fakültəsində təhsil alır. Təpədən-dırnağacan milli məfkurə, özgürlük üzərində köklənən İmranın arzuları ilə imkanları arasında dərin uçurumlar var. Vətənə, doğmalarının yanına qayıtmaq, yenidən ələ silah götürüb azadlıq uğrunda səngərə girmək istəyi onu bir an belə tərk etmir. Lakin nə qayıtmağa, nə də vətən uğrunda can verməyə ona və onun kimi minlərlə fədai gəncə icazə verən yoxdur. O, Bakıda bir gözü ağlar, bir gözü gülər yaşamağa məhkum edilib. Digər zəkali, dünya işlərindən baş çıxarmağa cəhd edən gənc mühacirlər kimi, onun da arxasınca qorxulu bir kölgə, sovet casusuluq məktəbinin tipik bir nümayəndəsi addım-addım sürünməkdədir. Müəllifin Ordubatıq adı ilə təqdim etdiyi bu şərəfsiz tip üçün ağalarından bir “malades” qazanmaq ana-bacı namusunu qorumaqdan daha üstündür.

İmran məğrurluq, əyilməzlik, sədaqət, arxasızlara arxa olmaq, lazım olanda ölümün gözüne dik baxa bilmək simvolu kimi düşünülmüş, onun zahirli və daxili portreti elə zəngin və parlaq boyalarla yaradılmışdır ki, bu gəncin xarakterinin bütövlüyünə, bir şəxsiyyət olaraq tamlığına vurulmamaq mümkün deyil.

Dostu, general Mahmud Panahiyanın kiçik qardaşı Mustafanını xırda bir xatası ucbatından (İmranla Mustafa voleybol oynayarkən Mustafanın vurduğu top təsadüfən İçəri şəhərin milis vəkili Tahirin nişanlısına dəyir və bu, gəlmələr üçün bir problemə çevrilir) milis idarəsinə aparılan, dostunu ələ vermədiyinə görə döyülən, söyülən, Sibirə sürgünlə qorxudulan, “Yəni belə qudurdunuz ki, arvadlara, qızlara da sataşırsınız”, – deyə günahı olmaya-olmaya təhqir olunan, Tahir və Ordubatıq

kimi mənəviyyatsızlar tərəfindən alçaldılsa da sınımayan, qürurunu saxlayan, ölümün gözüne dik baxan İmran bütün əsər boyu burulğanlar, ona rahatlıq gətirməyəcək hadisələr fonunda təsvir olunur.

Minlərlə Cənubdan gələn tay-tuşları, həmfikir və həmməsləkləri kimi vətəninə vətənsiz taleyi yaşamaq İmranın da bəxt kitabına qırmızı hərflərlə yazılmışdır. Onun sevgi macərası əsərdə bitkin səhnələr və ustalıqla verilmiş, tələbə yoldaşı Elmiraya münasibəti, sevgidən doğan sevinc və kədər hissləri, bu hisslərin yaşantısı obrazın iç dünyasını açmaqla yanaşı, romanının psixologizmini də artırmışdır. Tələbə yoldaşlarından on yaş böyük olan, vətən, ana, qohum-əqrəbə həstərtlisi İmrana yoldaşları arasında ikili münasibət var. Onu anlayan, hansı amal uğrunda mübarizə apardığını qiymətləndirən milli, vətənpərvər gənclər üçün o, iki bölünməkdən qorxduğu üçün çöpü də ikiye bölmək istəməyən bütövlük rəmzi, mərdlik, kişilik mücəssiməsi, Sovet quruluşunun manqurtlaşdırdığı, harınlaşdıraraq mənəvi aşınmaya məruz qoyduğu adamlar üçünsə ələyi ələnmiş, xəlbiri göydə fırlanan laübalı, gələcəyi yaxşı heç nə vəd etməyən bir xəyalpərvər, iddiası imkanlarına uyğun gəlməyən artıq adamdır.

Müəllifin təsvirində İmran qorxmaz, cəsarətli, eyni zamanda tədbirli və gözü, könlü tox bir adamdır. Cənublu qız Pərvanənin atsından qalan mirasın - 300 qızılın tapılması və bir əmanət kimi İmrana verilməsi, “kapitalist balası”, zirzəmidə can çürüdən Qənirənin ona etibarı, heç bir əvəz gözləmədən onlar üçün ağılasığmaz addımlar atması, bu talesiz adamların maddi cəhətdən tam təmin olunmalarına yardımçı olması (hər iki qızın atalarından qalma gizlədilmiş varidatlarını – qızıl və brilyantları İmran onların xahişi ilə axtarır tapır, lakin onların sidq ürəklə ayırıb verdiklərinə belə sahib durmur), inandıqları tərəfindən aldadılması, aldanıldığını bilə-bilə səviyyəsini saxlaması və heç bir məqamda ruhdan düşməməsi roman boyu oxunaqlı səhnələrdə öz bədii əksini və həllini tapmışdır.

Sevgisini dilə gətirməyə qorxan, istəmədən başqasına ərə verilən, ancaq taleyi məhrumiyyətlərlə dolu olub gül kimi vaxtsız solan Elmiranın İmrana ünvanladığı və illər keçəndən sonra İmrana çatan məktubları (İmran Universiteti qurtarandan sonra müxtəlif yerlərdə yaşamağa məcbur olmuş, həbs edilmiş, mərkəzi poçtdan və yataqxanadan onun ünvanına gələn məktubları götürə bilməmişdir) həyəcənsiz oxumaq olmur. Sahibinə gec çatan beş məktubun birincisindən bir neçə cümlə: “Əzizim İmran, bu məktubu gedib poçtdan alacaqsan, almayacaqsan bilmirəm, hər halda oturub yazıram. Yazıram ki, səndən üzr istəyim. Sənin o təmiz, pak ürəyin qarşısında baş əyib yazıram, öz həyatımın bir güşəsini açıb sənə göstərim. Hamı istəyirdi ki, bir-birimizə yaraşdığımız üçün evlənək, Allahın verdiyi qismətə çataq. Amma atam bu yolların hamısını üzümüzə bağladı”.

Niyə, nə üçün? Çünki İmranın güclü arxası, tələbə yoldaşı, mənliyi olmayan, yaxşılığı ilə yamanlığı bilinməyən Kamal kimi raykom atası, Medinstitutun qabağında evi yoxdur. Ən başlıcası, o qərirdir, gəlmədir, vətəninə vətənsizdir. Kimidir mühacirə qız verən?! Nə qədər “demokratlar bizdəndir”, - deyilsə də, bu idi Şimali–Sovet Azərbaycanındakı Güneydən- İran Azərbaycanından gələnlərin qisməti.

Elmiranın faciəli taleyi bir şəxsin, fərdin faciəsi kimi düşünülməmişdir. Bu, “Sovet cəmiyyətində məhəbbət azaddır”, - kimi puç bir ideologiyayı alt-üst edən faktdır ki, ədəbiyyata gətirilmiş və zorla səadəti əlindən alınmışların taleyi kimi ümumləşdirilmişdir.

Müəllif təqdimatında İmran sevgisində də, mübarizə yoldaşlarına münasibətdə də, təşkilat tərəfindən verilən tapşırıqları yerinə yetirməkdə də tamdır, bütövdür. Həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq bir neçə dəfə İrana keçən, orada siyasi təşkilatların qurulmasında iştirak edən İmran Sovetlər İttifaqında bərabərlik adı altında Şərq ölkələrinə sıranan, ixrac olunan cərəyanların mahiyyətini tədricən anlayır, əvvəl sosializmin tərəfdarlarından biri olsa da, zaman keçdikcə bu quruluşun əleyhdarlarından birinə

çevrilir. Ona görə də Tudə partiyasının bir çox tapşırıqlarını ya yerinə yetirməkdən imtina edir, ya da düşündüyü, öz bildiyi kimi hərəkət edərək onsuz da yaxşı olmayan şəxsi vəziyyətini bir qədər də ağırlaşdırır.

Romanda İmranın İranda qalıb şah ordusunda zabıt kimi xidmətdə olan əkiz, zahiri görkəminə görə az qala onunla eyniyyət təşkil edən qardaşı Kamranla bağlı Sovet kəşfiyyat orqanlarının qurduğu məkrli planların açılması üçün göstərdiyi rəşadət, “nə sən, nə də mən imperiya siyasətinə xidmət etməməliyik”, - deyə qardaşını duyuyq salması, fədaı generallarının Şimali Azərbaycanda DTK tərəfindən agent kimi xidmətə cəlb olunması, bunu qəbul etməyəndə isə olmazın əzablara düçar edilməsi real, inandırıcı səhnələrlə verilmişdir. Bu və bu kimi məsələlərin dərinliyinə varan oxucu hiss edir ki, Moskvanın əlində buyruq qulu olan Azərbaycan hakimiyyətini Kremldəki dünyaya kommunizm ixrac edən havadarları kimi nə Azərbaycan xalqının bütövlüyü, nə də Cənubi Azərbaycanın müstəqil olmaq arzusu qətiyyənlə düşündürmür. Sovetlər Cənubdan gələnləri – demokratları Cənubi Azərbaycanı fars şovinistlərindən azad etməyə hazırlamaq üçün deyil, əslində onların vətənə qayıdışını əngəlləməklə İranda millı azadlıq hərəkatını boğmaq üçün himayə edirlər.

Sovetlərin cənublulara göstərdiyi ögey münasibət təkə 1946-cı ildən sonra Şimali Azərbaycana pənah gətirənlərə deyil, XX əsrin əvvəllərindən Bakıda və Azərbaycan SSR-nin digər bölgələrində yaşayan Cənub əsillilərin özlərinə və balalarına da aiddir. Romandakı hadisələrin məzmunundan belə anlaşılır ki, onlar da gözümçidıya salınaraq gözüqıpq edimiş, ölkədən qovulmamaq, ya da cismani cəhətdən məhv edilməmək üçün bütün göstərişlərə ləbbeyk demək məcburiyyəti qarşısında qalmışlar.

Romanda 50-60-cı illər Şimali Azərbaycanda gedən proseslərin bir çox əlamətləri Cənubi Azərbaycandan gələnlərin taleyi fonunda açıqlanır. Yaxşılarla yamanların əbədi mübarizəsi, sadə adamların cənublu qardaş və bacılarımıza xoş və səmimi münasibəti, Şimali Azərbaycanda o taydan gələnlərlə bu taylı sadə adamların arasında

heç bir problemin olmaması bədii ümumiləşdirmələrlə həllini tapmışdır.

Əsrdə Mələk, Məlik, Ofeliya, Qənirə, Ağatağı, Alı kişi, Əbülfəz, Tahirə, Hadir, Xoşbu, Mustafa, Həsən və s. bu kimi maraqlı, yaddaqalan surətlər yaradılmış, hər obrazın özünəxas cəhətləri inandırıcı detallarla oxucuya təqdim edilmişdir.

Təbii ki, məqalə kimi nəzərdə tutulmuş bir yazıda irihəcmli bir romanın məziyyətləri barədə ətraflı araşdırmanın aparılması mümkünsüzdür. Biz olsa-olsa əsər barədə düşündüklərimizin az bir qismi barədə mülahizələrimizi oxucularla bölüşmək istədik. Bu qənaətdəyik ki, Söhrab Tahirin “Yiyəsiz nişan üzüyü” romanı da çox oxunaqlı və heyrətamiz dərəcədə düşündürücü olan poetik əsərləri, “Qonşu qızın məktubları”, “Sevgisində itən qız”, “Sonuncu şah” və s. romanları, povest və hekayələri kimi ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanacaq və ədəbiyyat, bədii söz xəzinəmizi zənginləşdirən əsərlərdən biri olacaqdır.

****“Kredo” qəzeti, 20 yanvar 2006-cı il, N 3***

QIRX BEŞİLLİK ƏDƏBİYYATIN TƏDQIQI

1945-1990-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda yaranmış ədəbi-bədii nümunələr barədə ayrı-ayrı məqalələr, tanınmış yazıçılar haqqında dissertasiya və monoqrafiyalar yazılsa da, etiraf edilməlidir ki, qırx beş illik dövrü əhatə edən, mövzu, mündəricə, ideya baxımdan çox zəngin və rəngarəng olan bir ədəbi mühit son illərə qədər yetərinəcə araşdırılmamış, müstəqil tədqiqat obyektini kimi seçilməmişdi. Bu, bir tərəfdən ictimai-siyasi mühitin yaratdığı xof və totalitar rejimin qadağaları ilə bağlı idisə, digər tərəfdən Güneydəki ədəbi prosesə dərinlən aşına olmamağımızdan irəli gəlirdi. Son on ildə ölkəmizin və qonşu dövlətin həyatında baş verən dəyişikliklər Güney Azərbaycanla bağlı bir sıra məsələlərə yeni baxış və aydınlıq əmələ gətirdiyi kimi, ədəbi-mədəni əlaqlərin də yüksələn bir xətt üzrə inkişafına şərait yaratdı. Güney yazarlarının çap məhsulları ilə tanışlıq imkanı qazanan oxucu bir daha inandı ki, nə fars şovinizminin sərt qadağaları, nə zindanlar, nə də məcburi mühacirət güneyli yazarların inadını qıra bilməmiş, onlar “qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqa və millətə xidmətdir” amalı ilə yazıb-yaratmış, milli kökdən ayrılmayan, bəşəri ideyalara söykənən əzəmətli bir ədəbiyyat meydana gətirmişlər.

Etiraf edirəm ki, müasir Güney ədəbiyyatına az çox bələd olan bir şəxs kimi mənə bir məsələ düşündürürdü: sənətkarlıq cəhətdən fərqli, ideyaca təxminən yaxın olan bu əsərlər necə, hansı şəraitdə yaranıb və Güney ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini şərtləndirən başlıca xüsusiyyətlər hansılardır? Bu suallara cavab axtararaqən əlimə “Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər” adlı nəfis şəkildə çap olunmuş bir kitab keçdi (Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 326 səh.). Filologiya elmləri doktoru Almaz Əliyazın (Məmmədova) çoxillik səmərəli axtarırlarının

bəhrəsi olan bu kitabı maraqla və demək olar ki, birnəfəsə oxudum. Axtardığım sualların cavabı ilə yanaşı, bir həqiqətin də şahidi oldum ki, siyasi sifarişlərdən mümkün qədər uzaq olan müasir Güney ədəbiyyatını biz hələ nə yetərincə öyrənə, nə də təbliğ edə bilməmişik.

Konkret tarixi və zəngin ədəbi faktlar əsasında Güney ədəbiyyatımızın təxminən yarım əsrlik bir mərhələsinin tədqiqi niyyəti ilə qələmə alınmış əsərin ən ümdə keyfiyyəti müəllifin hadisələrə, ədəbi prosesə yeni, sağlam münasibəti, obyektiv elmi-filoloji qənaətləri və ümumiləşdirmə qabiliyyəti ilə şərtlənir. Kitabın “İctimai-siyasi və ədəbi mühit” adlı birinci fəslində 1945-1990-cı illərdə İranda və Güney Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələr, bunların kökləri, səbəb və nəticələri, olaylara beynəlxalq ictimaiyyətin reaksiyası və s. bu kimi problemləri araşdıran müəllif özündən əvvəlki məlum fikir və mülahizələrlə kifayətlənmir, tarix və ədəbiyyatşünaslığımıza az və bəlkə də məlum olmayan bir sıra sənədlərə, həmin illərdə İranın və Azərbaycanın dövrü mətbuatında çap olunmuş yazılara, uzun müddət “Məxfidir” qریف altında saxlanan arxiv materiallarına istinadən dövrün mənzərəsini gözlərimiz önündə canlandırır.

Fəslin birinci bölməsində Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin yaradılması, idarəetmə strukturları, maarif, mətbuat, səhiyyə və ordu quruculuğu, hökumətin həyata keçirdiyi islahatlar və nəhayət, məğlub olma səbəbləri barədə məlumatlarla biliklərimizi xeyli zənginləşdirən müəllif, çox doğru olaraq belə hesab edir ki, “cəmiəti bir il davam edən və Pişəvərinin sözləri ilə desək: “nəinki İranı, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi oyadan”, azadlığa doğru istiqamətləndirən 21 Azər hərəkəti, Azərbaycan Milli hökuməti tarixə təsirsiz qalmadı. Özündən sonra gələn növbəti ictimai dalğalar üçün təkanverici mənbə rolunu oynadı”.

Sonrakı bölmələri “Qısa tənəzzül və yeni dirçəliş dövrü (1947-1953-cü illər)”, “Yeni irtica dalğası”, “Şahanə sıçrayışlar” və “Ağ inqilab dövrü (1954-1978)”, “1978-1979-cu illər inqilabı və onun nəticələri” adlandıran müəllif hər dövrün özünəməxsus

xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirir və alim obyektivliyi, vətəndaş yangısı ilə qeyd edir ki, bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqı farslaşdırma siyasətinin qurbanı olmuş, dili əlindən alınmış, milli məktəbləri, mədəniyyət ocaqları bağlanmış, bəzi “sapı özümüzdən olan baltalar” düşmən dəyirmanına su axıdaraq özümüzdən qənim kəsilmiş, lakin xalq gələcəyə ümidini itirməmişdir.

Müəllif çox doğru olaraq qeyd edir ki, “istibdad quruluşunun dağılmasında Azərbaycan xalqının misilsiz rolu olmuş, İranın hansı əyalət, vilayət və şəhərində baş verməsindən asılı olmayaraq, həmişə təşkilati işlərin ön sıralarında azərbaycanlılar getmişdir”. Lakin ənənəvi fars şovinizmi bir qayda olaraq Azərbaycan xalqının hüquqlarının gerçəkləşməsinə maneçilik törətmiş və indi də törətməkdədir.

Son onilliklərin hadisələrinə qiymət verən müəllifin fikrincə, siyasi rejim üsyanları orduların, silahın gücü ilə yatırsa da, mənəvi mübarizədə xalqımızın əzm və iradəsini qıra bilməmiş, “Şəhriyar başda olmaqla Sönməz, Savalan, Süleyman Salis, M.Zehtabi, Qaflantı, H.Sahir, Valeh, N.Nitqi, Q.Beqdeli, Y.Məftun, M.H.Kərimi kimi şair, yazıçı, alimlər Güney Azərbaycan xalqının ədəbi, bədii və siyasi düşüncəsini, təfəkkürünü parlaq formada dünyaya təqdim etmişlər”.

Təbii ki, müəllifi tarix və siyasətdən çox ədəbiyyat maraqlandırdığından o, məhz bu tarixi-siyasi hadisələrin işığında ədəbi prosesi izləmiş, qırx beş illik ədəbiyyatın elmi və sistemli təhlilini verməyə cəhd göstərmişdir.

Almaz xanım “Poeziyanın inkişaf mərhələləri” adlandırıdığı ikinci fəsildə hər dövrün poeziyasının (söhbət 1945-1990-cı illərin ədəbiyyatından gedir – İ.Q.) özünəxas cəhətlərini göstərməklə fikir və mülahizələrini konkret və həm də bugünkü Quzey oxucusuna az məlum olan bədii nümunələr əsasında şərh edir. Milli hökumət dövründəki poetik əsərlərə münasibət bildirən müəllif araşdırma və müqayisələr nəticəsində belə bir obyektiv nəticəyə gəlir ki, həmin illərdə “Azərbaycan xalqının dərdlərini, etirazlarını və nəhayət

arzularını ifadə edən poeziyada üç cəhət nəzərə çarpırdı: Vətən sevgisi, faşizmə nifrət və istiqlala çağırış”.

Tədqiqatçının fikrincə, 40-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda irtica ilə demokratik qüvvələr arasında ziddiyyətlər kəskinləşdikcə, poeziyanın da döyüş keyfiyyəti artır, beləliklə “Cənubi Azərbaycan poeziyası özünün uzun müddət unudulmayacaq, ədəbiyyat tariximizdə seçilən milli-azadlıq mərhələsinə qədəm qoyur”.

Bu illərin poetik nümunələrini təhlil edən müəllif, təbii ki, daha çox “Vətən yolu” qəzeti və onun nəzdində fəaliyyət göstərən “Şairlər məclisi” ətrafında birləşən ədəbi qüvvələrin əsərlərini araşdırır. Əli Fitrət, Quluxan Borçalı, Süleyman Əmini, Yəhya Şeyda, Məhəmmədbağır Niknam, Mirmehdi Çavuşı, Etimad, Məhzun, Mirtağı Milani kimi qələm sahiblərinin əsərləri əsasında dövrün canlı ədəbi mənzərəsini aydınlaşdırmağa müvəffəq olur.

Milli hökumətin süqutundan sonra Cənubda yaranan şeiri “məhbəs, sürgün və qürbətdə yaranan şeirlər” adlandıran Almaz Əliqızının belə bir qənaəti tamamilə təbii və inandırıcıdır ki, “uğursuz tarixi dönüşün faciəsindən doğulmuş bu poeziya ürək qanı ilə yazılmış salnamə idi”. Bu salnaməni yazanlar içərisində Həbib Sahir, Əhməd Şamlı, Alov, Hilal Nasiri, Həşim Tərhan, Bulud Qaraçorlu Səhənd kimi yazarların şeirləri, heç şübhəsiz ki, önəmli rol oynamışdır.

İnkaredilməz faktdır ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ana dilli poeziyası ilə Güney şeirində yeni inkişaf mərhələsinin əsası qoyulmuşdur. “Heydərbabaya salam” poemasının Ə.Karəng və M.Rövşənzəmirin müəqəddiməsi ilə çıxan ilk çapından sonra, həqiqətən, Cənub şeirində bir canlanma, dirçəliş baş verdi və müəllifin sözləri ilə desək: “Heydərbabaya salam” milyonlarla ürəyə cəsarət verdi. Xalqı inadırdı ki, topların, tankların, təyyarələrin susdurduğu Azərbaycan indi Şəhriyarın dili ilə danışır”. Poemanın və ümumiyyətlə Şəhriyarın ana dilli poeziyasının bu qədər geniş yayılması və əks-səda yaratmasının səbəblərini açıqlayan müəllifə görə, bu, hər şeydən əvvəl şairin milli

köklərə bağlılığından, vətənpərvərliyindən, millətin dərdlərini öz dilində ona ilahi bir gözəlliklə çatdırmasındadır.

Əllinci illərin ortalarından İranın Amerika Birləşmiş Ştatları ilə yaxınlaşması, inkaredilməz həqiqətdir ki, ölkə sənayesi və iqtisadiyyatının inkişafına rəvac verdi. Lakin o da həqiqətdir ki, bu inkişaf hakim dairələrin istəyinə uyğun idi və bunun Cənubi Azərbaycanın maarif, mədəniyyət və incəsənətinə xeyiri dəyməmişdi. Müəllifin “Ağ inqilab”, - deyə təqdim etdiyi illərdə əvvəlki mərkəzçilik meyili bir qədər də güclənmiş, ana dilində yazmaq, oxumaq, ictimai yerlərdə danışmaq belə yasaq edilmişdi. Bütün bu ağır və üzücü məhrumiyyətlərə baxmayaraq, həmin illərdə Şəhriyarla yanaşı, Səhənd, Sönməz, Savalan kimi qüdrətli qələm sahibləri ölməz sənət nümunələri yaratmış, müəllifin çox doğru qənaətinə görə, bu illərdə yaranan poetik əsərlər İrandakı fevral inqilabından sonrakı şairlər üçün münbit ədəbi mühit yaratmışdı.

Təbriz əzəldən inqilablar beşiyi olduğundan 1979-cu il fevral inqilabı da tarixi və qanunauyğun bir hal kimi Təbrizdən başlandı və bu başlanğıc ictimai-ədəbi-siyasi mühitdə dərhal öz bəhrəsini verdi. Tehrandə, Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində qısa müddət ərzində “Varlıq”, “Yoldaş”, “Koroğlu”, “Ülkər”, “Çənlibel”, “Dədə Qorqud”, “Günəş”, “İnqilab yolunda”, “Füruğiazadi” və s. kimi ana dilli mətbuat orqanları fəaliyyətə başladı.

Ana dilli mətbuatın boy və say artımı Cənubi Azərbaycan poeziyasının inkişafına təsirsiz qala bilməzdi. Bu hal, ictimai mühitdə ab-havanın nisbətən mülayimləşməsi yazarların əl-qolunu açdı. İllər boyu sandıqlarda yatıb qalan şeirlər işıq üzü gördü, “ürəklərdə nisgilə dönən arzular, istəklər, ideyalar üzə çıxdı, çağdaş vəziyyətlə əlaqədar yazılanlar xalqa çatdırıldı”.

Çox keçmədi ki, Davud Qədiri, Həmdulla Ərkani, Əli Moinsford, Əsgər Şahi, Abbas Bariz, Abdulla Yanar, Süleyman Salis, Mirzə Həsəyn Kərimi, Həmid Nitqi, Altay, Qaflantı, Eloğlu, Məftun Əmini, Əhməd Şamlı kimi onlarla istedadlı qələm sahiblərinin şeirləri oxucuların mühakiməsinə verildi.

Bu illərin (1979-1900-cı illər-İ.Q.) poeziyasını tədqiq edib ümumiləşdirərkən müəllif belə bir haqlı tezis irəli sürür ki, “Cənubi Azərbaycan şairləri üçün heç bir mövzu, məzmun, bədii vasitə, vəzn və hətta dil problemi yoxdur.... Ərəbdən ərəzu, fransızdan sərbəst vəznə alan cənublu sənətkarlar həmin vəznə yazdıqları şeirlərdə onların özlərini heyrdə qoymuşlar. Belə olmasaydı, Əhməd Şamlı əsərlərinə görə, yəqin ki, Beynəlxalq Nobel mükafatı ala bilməzdi”. (Qeyd: müəllif yanılır. Əhməd Şamlı belə bir mükafat almamışdır – İ.Q.).

1945-1900-cı illərin poeziyası ilə yanaşı, bədii nəsr də diqqətdən yayınmır və bədii nəsr ədəbi prosesin aparıcı qollarından biri kimi sərf-nəzər edilir. Bəylər Naili, Qulaməli Səmsam, Gəncəli Səbahi, Rəhim Dəqiq, Ə.Ağçaylı, Qulamhüseyn Saedi, A.Azərinin hekayə, povest və romanlarını nəzərdən keçirən, onların sənətkarlığı və ideya xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçının fikrincə, “bu əsərlərdə məhəbbət, vətən həsrəti, dostluq, səadət duyğuları, ailə-məişət münasibətləri öz bədii həllini tapmışdır”.

Nəsr əsərləri ilə bağlı müəllifin belə bir qənaəti tamamilə ağılabatandır ki, “bu əsərlərin Cənubi Azərbaycanda ana dilinin saflığı uğrunda mübarizədə əvəzsiz xidmətləri olmuşdur”.

Kitabda ədəbiyyatımızın Cənub qolunun memuar və uşaq ədəbiyyatı, onların forma, sənətkarlıq, mövzu və ideya xüsusiyyətləri barədə də maraqlı mülahizələr irəli sürülür və imkan daxilində konkret nümunələr əsasında ədəbi prosesə qiymət verilir.

Təbii ki, kiçik bur yazıda iri həcmli, fundamental tədqiqat əsərinin bütün məziyyətləri barədə rəy söyləmək imkan xaricindədir. Yazıya o ümidlə nöqtə qoyuruq ki, Almaz xanım başladığı çətin və şərəfli işi davam etdirəcək, müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemləri ilə bağlı yeni-yeni əsərlərlə ədəbi ictimaiyyətin görüşünə gələcəkdir.

1999-cu il

**“21 Azər” jurnalı, 2000-ci il, N 4-5, səh. 50-52*

M.NƏHAVƏNDİNİN “SULTAN SAVALAN” POEMASI

Dünya dağları içərisində “ağlayanda ovunmaq bilməyən”, çənlə bulud ağ başı üstündə əskilməyən, qayaları kaman kimi gərilib buz saçları salxım-salxım hörülən bir dağ var - Savalan dağı. Cahan dağlarının ağsaqqallarından və cənnətin yeddi dağından biri hesab edilən bu dağ xalq yaddaşında əfsanələşmiş bir varlıq kimi zaman-zaman bədii fikrin başlıca obrazlarından olmuşdur. Bu ulu, ecazkar dağa el arasında Sultan Savalan deyilmiş, şəninə neçə-neçə nəğmələr, dastanlar qoşulmuş və qoşulmaqdadır. “Sultan Savalan” poeması bu mövzuda yazılan əsərlərin ən mükəmməllərindən biridir. Yüksək sənətkarlıq, axıcı, ləngərli dil və əsl vətənpərvərlik duyğusu ilə yazılmış poemanın müəllifi əsərlərini “Muğan” təxəllüsü ilə yazan Məhəmmədəli Nəhavəndidir.

M.Həhavəndi günəş ilinin 1327-ci ilində (miladi tarixi ilə 1949-cu il) Azərbaycan torpağının qədim və əsrarəngiz tarixə malik olan şəhərlərinin birində, Savalanın ətəyində yerləşən Ərdəbildə anadan olmuşdur. Gənclik illəri Təbrizdə keçən şair doqquz il Qırmızı Aypara cəmiyyətində (Şiri-Xurşidi-sorx) çalışmış, 1361-ci ildə (M:1983) doğma şəhəri Ərdəbilə qayıdaraq səhiyyə idarəsində fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdır.

Günəy Azərbaycanı şairləri arasında orijinal siması ilə seçilən M.Muğan Yəhya Şeydanın yazdığı kimi “ehsaslı, səmimi, dostlara olduqca vəfalı bir insandır ki, onun rəvan təbi, tünd ehsası, mehriban baxışı hər görəni əvvəldə özünə məftun edəndir”. Bu şəxs eyni zamanda elinə, dilinə, adət və ənənələrinə həddən ziyadə bağlı olan bir sənət fədaisidir. “Zavalı qadın”, “Gülür mənə”, “Nədənsə” və s. bu kimi əsərlərin müəllifi olan sənətkarın yaradıcılığında xüsusi mövqeyi ilə seçilən əsər, heç şübhəsiz ki, son illərin ədəbi hadisələrindən sayıla biləcək “Sultan Savalan” poemasıdır.

(M.Ə.N.Muğan. Sultan Savalan, İntəşarat-eİranyan (İran nəşriyyatı), 1368 (1990)).

Azərbaycan folkloru, klassik, xüsusilə Şəhriyar poeziyasının ənənələrindən faydalanan təbi rəvan şairin bu etnoqrafik poeması Savalan, onun elatları, igidləri, qalaları, təbii mənzərə və sərvətləri haqqında vurğun bir qəlbin döyüntüləri, poetik salnaməsidir. Ön sözdə müəllif əsərin yaranma səbəbləri barədə müfəssəl məlumat verir. Qəfil xəstələnməsini, müalicə və dava-dərmanın təsirsiz qaldığını, nəhayət, ağrıların əlindən zinharə gələrək iki dəfə Savalanın zirvəsini ziyarət etməsini və bu ziyarətlərdən sonra kəskin ürək ağrıların tədricən yox olub getməsini və həkimlərin bu işə mat qalmasını səmimiyyətlə təsvir edən şairin yazdıqları adamı rıqqətə, Savalanın möcüzələri isə heyretə gətirir. Savalanı ilahi məhəbbətlə vəsf etmək üçün özünü təvazökarlıqla “ədəbiyyatımızın kiçik xadimi”, əsərini isə “bir mahal sünbüldən bir ovuc başaq” adlandıran Muğanın bu “bir ovuc başaq”ı, əslində dərzləri bir-birinə söykənən xırmandır. Bu xırmanda boş, qara yel vurmuş sünbül tapmaq çətindir.

**Savalan, bax havalan, dərdin alan çoxdu mənimtək,
Sevirəm, dağ-dərovi, bət-bərovi canla tənimtək,
Qara, ağılı – Qaradağlı, Qarabağlı vətənimtək
Ay bütün varlığı göyçək,
Dəli vurğunlara baş çək!**

misraları ilə başlanan, hər sətiri - bəndi Savalana müraciət kimi səslənən poemanın müəllifinə görə, bu azman dağ cənnətin özü, dünya dağlarının ən ağsaqqalı, ən gözəlidir. Tələsləri saysız, daşı çox başlara düşən, Dədə Qorqudlu səksən bir elata ata olan bu dağın hər bəndi, bərəsi, çayı, bulağı elə ustalıqla təsvir olunub ki, sanki mahir bir rəsəm tablosudur.

Şair Savalanın ətəklərində məskən salmış elatların adlarını sadalayanda elə ustalıq göstərir və abadlıqları əlifba sırası ilə elə nizamla düzür ki, doğrusu bu cür deyim və düzülüş tərzinə heyretlənməyə bilmirsən. Fikrimizin təsdiqi üçün kiçik bir misal:

**Nəfəsinləndir eniş, yoxuşun olmuşsa gülüstan,
Çağlayan çeşmələrindir eləyən sinovii bostan,
Baxıram çevrənə oxşur görürəm cənnətə hər yan:
Ənzab, Əndab, Əmir, Ərbab, Ənili, Əndərab, Ənzan,
Ərdəlan, Ərdəha, Əpcəstən, Əcir, Ərcə, həm Ərcan,
Əstəməz, Əskişəhər, Əngiz, Ələncəqlə, Əsikran ...**

Maraqlı və faydalı cəhət budur ki, şair bu elatların hər biri barədə kitabın sonunda dəyərli və inandırıcı izahlar verir, görmədiyimiz, həsrətində olduğumuz abadlıqları nəzərimizdə canlandırmağa müvəffəq olur.

Poemada Savalanın gözəllikləri, bitkilər aləmi, barlı ağacları və məhsulları, quşları adbaad, Savalana layiq poetik bir dilə təsvir olunur:

**Nur saçaqlarla günəş yerdə sərrib zərli ləçəklər,
Göy çəmənlər başına çətrini açmış göbələklər,
Min bəzəklə bəzənib al, sarı, ağ, mavi çiçəklər, -**

və s. bu kimi misraları oxuyandan sonra, sanki Savalanla üz-üzə durub heyran-heyran ona tamaşa edirsən.

Müəllif Savalanın zirvələrindən baş alıb ətəklərinə doğru axan çayları onun göz yaşları adlandırır və inanır ki, bu dağın ətəklərindən cari olan çeşmələri “əl-ələ vermək ilə sındıracaq daşlı hasarı”. Bu hasar hansı hasardır? Bu hasar ayrılıqdır. Elə ayrılıq ki, bu ayrılıqdan Azər elinin üzü gül kimi solmuş, “sinəsin kiməsəsi didmiş, saçını kimsəsi yolmuş” və bu azmış kimi, ağlamaqdan Xudafərin körpüsünün də sağ gözü kor olmuş. Bəs o “şirin gözlərinin şor suyu n olmuş?”

Nə olacaq? Bu sular torpağın bağrından şırım açaraq Savalanın dərdlərini aləmə car etmək üçün Acı çaya dönmüşlər.

Sultan Savalanla yanaşı Azərbaycanın adlı-sanlı dağlarının da adlarını şeirə gətirən, onların yaranma tarixi, yerləşdiyi ərazi,

hündürlükləri, hətta həmsərhəd dağları barədə də izahlar verən şair Savalanın əzəmətini göstərmək üçün deyir:

**Sən o dağsan, Savalan, el-oban ilə qarışıbsan,
Qol atıb Azər eli qoynuna gül tək sarışıbsan,
Savaşıb zülmət ilə isti günəşlə barışıbsan,
Yüz dağ ilə yarışıbsan.
Qaradağla qatışırsan Araratla tapışıbsan,
Əlini Buzquşa verməklə Səhəndə yapışıbsan.**

Savalanın ən böyük dərələrindən biri sayılan Şirvan dərəni M.Muğan daşdan xəlf olunmuş şəhərə bənzədir. Elə şəhərə ki:

**Bir şəhərdir yox əsər burda kudurətlə savaşdan,
Bunu seyr eyləsə hər kim çıxar ancaq huşu başdan,
Danışar burda yavaşdan.**

Daşları insan heykəllərinə bənzəyən bu dərədə daşa dönən Cavidan, Babək, Koroğlu, Nəbi kimi el qeyrəti çəkən qəhrəman oğullardır. Şairə görə, Savalanın ətlərindən pərvazlanan igidlər dünyadan köç edəndən sonra belə Savalansız olmamaq üçün qeyrətdən daşa dönüb daşlara sirdaş olurlar. Bu daşlara sirdaş igidlərin biri – Babək və onun Qaraqaşqa atı haqqındakı əhvalatı, on iki əsr irəli “qaraüz Mötəsim”in fitfası ilə Əfşin tərəfindən xalqın bu qəhrəman oğlunun məğlub olma gününü “elin bəxti yanan gün” kimi mənalandıran şair çox ibrətli bir mənzərə yaradır. Məğlub olduğunu dərk edəndən sonra atı ələ keçməsin deyər, Babək atın yüyənini onun boynuna dolayıb üzün öpür, sağ əlin qovzayaraq tərkinə çalır və at kişnəyə-kişnəyə dağlara sarı baş alır. Lakin Qaraqaşqa sahibindən sonra heç cür sakitləşə bilmir, Babəksiz azadlığı qəbul etmir, bataqlıq bir gölə atılaraq boğulur və o vaxtdan həmin göl “At gölü” adı ilə tanınır. İndi də el arasında dolaşan bir rəvayətə işarə edən müəllif yazır:

**Obalarda yaşayanlar bu sözü nəql eləyirlər,
İldə bir yol Qaraqaşqa görünür burda deyirlər,
Qaraqaşqa kimi dağlar da o gün qara geyirlər,
Qəmi qəm üstündə yeyirlər.**

Savalanla rabitəli Nodüz, Çay qala, Ələncə qala, Piştov və s. bu kimi qalaların poetik rəsmini cızan, qayalarındakı təndirə bənzər kahalarında div təki ayıların yuva qurduğu Savalanın Qarasu dərəsindən ilhamla söz açan şairin ürəyi Yarpaq dağı (Savalanın quzeyində hündürlüyü 3140 metrə çatan sıldırım dağ) kimi əsir, xəyalən gah Ovdərə, gah da Balıqqaya səmtinə “səyahət” edir. Qayaların birinin üstündəki “Daş qılınc” adlı daşı görəndən sonra gözləri qan-yaşla dolan şair el arasında məşhur olan bir məsəli obrazlı şəkildə aşağıdakı kimi təqdim edir:

**O qılınc ki, qana qan idi qının diyəsində,
Yox idi özgə cavabı o sualın niyəsində.
Bir gözəl xətlə yazılmışdı o tiğın tiyəsində,
Ey cavan! Qorxunu ömrün uzununu yadına salma,
Öz qınımda məni gər saxlayacaqsan ələ alma.**

M.Muğan hər sözü yerində işlədən, xalq deyimlərindən məharətlə istifadə etməyi bacaran şairdir. Savalan haqqında el dilindəki atalar sözlərindən istifadə yolu ilə yaratdığı aşağıdakı poetik nümunə dediklərimizə parlaq misaldır:

**Ağlayanda Savalan dağı ovunmaq daha bilməz,
Çox zaman çənlə bulud ağ başı üstündən çəkilməz,
Savalan qarsız, igid dəhrdə yarsız ola bilməz,
Savalan vursa birin can qutarıb bir də dirilməz,
Kimsə göz yaşını silməz.**

Savalandan məhəbbət və iftixarla danışan, hətta Ə.Xaqaninin bu ulu, əfsanəvi dağ barəsindəki qəsidəsini məharətlə tərcümə edib kitaba salan, el-obanın güvənc yeri olan Sultan Savalana şair nə

arzulayır? Arzulayır ki, Vətən torpağından pərvazlanan igidlər qürbətin amansız daşını atıb ana qoynuna tələsən uşaqlar tək geri dönsünlər, mübarizə meydanına atılsınlar, yenə də ocaqlar gur yansın və nəhayət:

**Qoy şirin gözlərinin şor suyu dönsün şirin olsun,
..O Məsiha nəfəsin odlu ürəkdə sərin olsun,
Yenə də nazlı qərənfillərimiz nazənin olsun,
Yenidən səndən alıb can Sara gəlsin gəlin olsun,
Xan Çobana yəqin olsun,
İzzətin birdi, min olsun,
Aduva afərin olsun!**

Zirvəsindən qar, ətəklərindən bar əksik olmayan ulu Sultan Savalan haqqında məhəbbət nəğmələri olan əsər poetik cəhətdən nə qədər uğurlusa, müəllifin poemaya yazdığı geniş və hərtərəfli izahlar bir o əhatəli və inandırıcıdır. Bu izahlar M.Nəhavəndini bir folklorçu, tarixçi, etnoqraf alim kimi də xarakterizə etməyə imkan yaradır. Bu izahları oxuyandan sonra Azərbaycan torpağı, yurdun tarix səhifələrində və xalq yaddaşında iz qoyan qəhrəmanları, məmləkətin sinəsi üzərində uçan ulu dağları, ətəklərindən cari olan çayları, Savalan hündəvərində məskunlaşan elatlar və abadlıqlar, torpağımızın yeraltı və yerüstü sərvətləri barədə məlumatımız kifayət qədər artır.

1992-ci il

**“Türk dünyası” qəzeti, 1 iyul 2010-cu il, N 7*

ERMƏNİ XƏYANƏTİNİ İFŞA EDƏN ƏSƏR

“Xristianlıq bizim millətin həqiqi tarixinin bir hissəsidir. Ermənilər də millətimizin bir hissəsidir. Onlarla bizim həm irqimiz, həm də dil baxımından müştərək kökümüz vardır”. Bu cümlələr bir müsəlman ölkəsinin mədəniyyət və irşad nazirinin mü sahibəsindən götürülmüşdür (Bax: Seyidağa Onullahi. Erməni millətçiləri və İran, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-2002, səh. 8. Bundan sonra ancaq kitabın səhifəsi göstəriləcəkdir). O ölkənin ki, həmin ölkədə 30 milyondan yuxarı Azərbaycan türkü yaşayr və məmləkətin Ali Dini Şurasına müstəsna səlahiyyətlərə malik olan Azərbaycan türkü - Seyid Əli Xamneyi başçılıq edir.

Düşündürücü bir məqam və çox əhəmiyyətli məsələdir: Görəsən, özü islam respublikası, əhalisinin az qala hamısı şiə məzhəb müsəlmanlardan ibarət olan İranın yüksək rütbəli dövlət məmurunun belə bir qənaətə gəlməsi və bunu nümayişkarənə şəkildə bəyan etməsinin səbəbi nədir?

Ermənilərin havadarları tərəfindən himayə edilərək müsəlmanlara (müsəlman türkündən tutmuş müsəlman tatına qədər) tutduğu divanlar, zaman-zaman törətdikləri qətliaamlar və torpaq iddiaları, heç bir hüquqi və insani əndazəyə sığmayan vəhşilikləri bütün dünyaya gün kimi əyan olduğu bir vaxtda, əhalisinin yarısından çoxunun azərbaycanlılardan ibarət olduğu bir məmləkətdə hakim dairələrin, Azərbaycan türklərinin hüquqlarını tanımamağı özlərinin başlıca vəzifəsi hesab etmiş fars millətçilərinin ermənilərə bu qədər yaxınlığının və himayədarlığının, sən demə, dərin kökləri varmış. Bu köklərin nələrdən ibarət olduqlarını anlamaq üçün professor Seyidağa Onullahinin “Erməni millətçiləri və İran” kitabını oxumaq lazımdır. Sonra isə kitabı yubanmadan fars dilinə tərcümə edib çap etdirmək və İranda yaymaq lazımdır ki, türkün düşməni olan fars millətçiləri ilə yanaşı, onların buyruq

qullarına çevrilmiş mənəviyyatsız, əqidə və əməllərində türkçülükdən əsər-ələmət olmayan dırnaqarası “azərbaycanlılar” da qan, gen, əqidə qardaşlarını daha yaxından tanısınlar.

Tarixi vərəqləmək niyyətində deyilik. Son iki əsərdə ermənilərin Şimali Azərbaycanda və Türkiyə ərazisində törətdikləri vəşiliklər az-çox bilgiləri olanlara qədərincə aydındır. Orası da məlumdur ki, bütün bu faciələrin başlıca günahkarı ermənilərin özləri, müttəfiqləri isə onların saman altdan su yeridən xristian qardaşları olmuşlar. Lakin İran ərazisində – Urmiyə, Marağa, Təbriz, Xoy və Səlmas kimi şəhərlərdə keçən əsrdə törədilən erməni vəşilikləri, erməni-asori silahlı birləşmələri tərəfindən Azərbaycan türklərinin kütləvi şəkildə qırılması barədə faktlar çoxlarına məlum deyil və bu qırğınlar başqa-başqa mətləblərdən xəbər verir.

Erməni millətçiləri Azərbaycan türklərinin əzəli və əbədi düşmənləridir və bunu açıq şəkildə bəyan etməkdən də qətiyyənlə çəkinmir, əslində, fəxr edirlər. Bu qaragüruhun türk qövminə qarşı ərazi iddiaları eramızdan əvvəl VI əsrdən başlayaraq bugünə qədər davam etməkdədir. Qədim və orta yüzilliklərdə daha çox Bizans imperiyası və qeyri-xristian dövlətlərinə arxalanan ermənilər son iki əsrdə bu bədxah əməllərini rusların əli ilə həyata keçirməyə cəhd etmiş və unutqanlıqımız sayəsində buna qismən nail də olmuşlar. Lakin ermənilərin farslarla bu qədər yaxınlığı və fars millətçiləri ilə birləşib türk dünyasına qarşı elan olunmamış müharibəyə başlanması çox təəccüblü məsələdir.

S.Onullahinin “Erməni millətçiləri və İran” kitabını oxuyandan sonra heyrtlənmemək mümkün deyil. Axı necə olur ki, islami dəyərlərlə idarə olunan bir ölkədə müsəlman türklərinə qənim kəsilmiş “Daşnaksütyun” partiyası və onun tərəfdarları at oynadır, ermənilər 2001-ci il iyulun 28-də Cənubi Azərbaycanın Çaldıran rayonunun 16 kilometrliyində yerləşmiş Qarakilsəyə toplaşaraq xristianlığı qəbul etmələrinin 1700 illiyini qeyd edir və İranın İslami Mədəniyyət və İrşad naziri ağayi Məcid Camel dünyanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş 5 min erməninin iştirak etdiyi həmin mərasimə təşrif buyurur, çıxış edir, erməniləri özlərinin qan qardaşı və “millətimizin bir hissəsi” adlandırır?

30 milyondan artıq Azərbaycan türkünə öz doğma dilində məktəb və mətbuat orqanları açmağa qadağalar qoyan bir məmləkətdə erməni dilində məktəb və mətbuat orqanlarının heç bir məhdudiyyət qoyulmadan fəaliyyət göstərməsi, “Daşnaksütyun” partiyasının mərkəzinin Afinadan Tehrana köçürülməsi bir çox gizli məqamların açılmasına, ermənixislət müsəlman - fars millətçilərinin erməni və ermənipərəst xristianlarla birləşib türük dünyasına qarşı eyni cəbhədən çıxış etməsinə işarə deyilmi? Ən acınacaqlısı isə budur ki, bu mərkəli siyasətin ayaq tutub yeriməsində farslarla birgə milli məniyini itirmiş Azərbaycan türkləri də iştirak edir. Onlar, Şimali Azərbaycan və qardaş Türkiyədə törədilən erməni vəhşilikləri bir yana, 1905-1918-ci illərdə Təbriz, Urmiyə, Xoy, Səlmas, Marağa və s. bu kimi məntəqələrdə qanına qəltan edilmiş 20 minə yaxın Azərbaycan türkünün qanını da ticari və iqtisadi mənafeələrinə qurban verir, fars millətçilərinin buyruq qullarına, ermənilərin həmməsləklərinə çevrilirlər. Əgər belə olmasaydı, işğal olunmuş ərazilərimizdən zəbt olunmuş çoxlu sayda əşyalar, maddi-mədəniyyət abidələri Cənubi Azərbaycan ərazisində hərraca qoyulmaz, Arazboyu məntəqələrdə İran - Ermənistan birgə bazarları fəaliyyət göstərməz, minbir əziyyət və arzularla qurduqlarımız bir yana, viran qalmış yurd yerlərimizin qəbiristanlıqlarından aparılan başdaşları belə bu bazarlarda satılıb erməniyə qazanc, millətimizə xəcalət gətirməzdi.

Əgər belə olmasaydı, milliyyətçə Azərbaycan türkü olan İrəc Əfşar sahibi olduğu “Ayəndə” dərgisində Əli Firuhinin erməni təbliğatı kimi düşünülmüş silsilə yazılarına yer ayırmaz, Azərbaycan türklərinin qəddar düşmənləri olan Andronik, Yeprem, Sanasaryan, Tacinyan, Stepanyan, Xaçatur Minosyan, Qriqor Mizəbəyyan və s. bu kimi adamların birgə şəkillərini çap etməz, onları qəhrəman adlandıraraq həyat və fəaliyyətləri barədə geniş məlumat verməzdi.

Azərbaycan torpaqlarının 25 faizinə qədərinin düşmən tapdağı altında olduğu bu son on ildə İranda ermənilərin xislətini gizlətməyə, onların iddialarının haqq olduğunu isbata çalışan onlarla kitabın on minlərlə tirajla fars dilində yayımlanmasına,

“Ayəndə”, digər mətbuat orqanları, hətta dövlət televiziyasında erməniləri mədh edən materialların baş alıb getməsinə nə ad vermək olar? Bu və bu kimi digər suallara S.Onullahinin cavabı aydın, sərrast və konkretidir: “İrəc Əfşarın məsul müdürü olduğu “Ayəndə” dərgisində ağayi doktor Əli Firuhinin məqaləsinin çapdan çıxması Şimali və Cənubi Azərbaycan türklərinə göz dağı verməkdən başqa bir şey deyildir. Öz milli köklərini inkar edən Mahmud Əfşarlardan, İrəc Əfşarlardan bundan artıq bir şey gözləmək axmaqlıq olar” (səh. 19).

Əgər “...son zamanlar daşnak partiyasının qərargahı Afinadan Tehrana köçürülmüş və ağayi doktor İnayətulla Rza (İran inqilabından sonra özünü Seyid Rza adlandırır) Tehran ilə İrəvan arasında müsafirət edən həmin partiyanın köməkçisi və təbliğatçısıdır”sa (səh. 21) və bu şəxs 1992-ci ildə Afinada “Balkan yarımadasında, Qafqazda, Orta Şərqdə pantürkizm” məsələlərinə həsr edilmiş daşnakların Beynəlxalq Ümumi Simpoziumunda İran dövlətinin nümayəndəsi kimi “Qafqazda pantürkizm” mövzusunda məruzə edib türkləri yunanların, ermənilərin, kürdlərin əsas düşməni kimi qələmə verib Azərbaycan türklərini mədəniyyətdən uzaq, cahil, nadan, vəhşi və barbar adlandırır”sa (səh. 28-29), bu, bir şəxsin yox, rəsmi nümayəndə olduğu üçün İran dövlətinin mövqeyi kimi başa düşülür və bundan nəticə çıxarılmalıdır.

Bir çox tarixi olayları tarixi sənədlər əsasında oxuculara çatdıran professor S.Onullahi diqqəti belə bir məsələyə yönəldir ki, bir çox İran alimləri, xüsusilə qatı anti-türkçü mövqeyi ilə seçilən Seyid Əhməd Kəsrəvi həqiqəti deməkdən çəkinməmiş, erməni və asorilərin İranın müsəlman xalqlarına düşmən gözü ilə baxmasını bəyan etmiş, 1918-ci il hadisələrindən bəhs edərkən yazmışdır: “Əsas sözümlər ermənilərin iranlılarla düşmənçilik mövqeyində durması idi. O adamlar ki, əsrlərlə İranda yaşayıb və onun bütün nemətlərindən, rahatlıqlarından faydalanıb, əcnəbilərin göstərişi ilə öz həmvətənlərinə düşmənçilik etdilər”(səh. 59).

S.Ə.Kəsrəvinin əsərinə və digər mənbələrə əsaslanan S.Onullahi yazır ki, “1918-ci ildə rus ordusunun Cənubi Azərbaycanı istila etməsindən istifadə edən ermənilər asorilərlə

birgə ordu təşkil edib amansız, dəhşətli cinayətlər törətmiş, bir gecənin içində Urmiyədə 1500 nəfər azərbaycanlını öldürmüş, Osmanlı qoşunu Urmiyəyə gələnə qədər 10 min nəfərdən artıq günahsız camaatı qətlə yetirmişdilər”(səh. 59). Özlərini aryailərlə həmirq və qan qohumu adlandıran ermənilərin vəhşiliklərini arxiv sənədləri və təkzibolunmaz faktlar əsasında şərh edən müəllif S.Ə.Kəsrəvidən gətirdiyi aşağıdakı sitatla fikrini yekunlaşdırır: “Onlar Urmiyədə 500 evə od vurub yandırdı, kişi, qadın, uşaqları öldürdülər. Belə zülm və vəhşilik heç bir əsrdə edilməmiş və heç bir qanunda görünməmişdi”(səh. 59).

Bütün bunları və ermənilərin tarixən xəyanətkar olduqlarını bilən müsəlman ölkəsinin işğalçı bir ölkə ilə bu qədər sıcaq münasibətləri gizli-gizli olaylardan xəbər verir. Bəlkə, dövlətin bu işlərdə xəbəri yoxdur? Bu, bircə, tam mümkünsüzdür. Belə ki, Ettelaat kimi güclü kəşfiyyat və təhlükəsizlik orqanlarına malik olan ölkədə müxtəlif dillərdə türklərin əleyhinə yazılmış əsərlər tez-tələsik fars dilinə tərcümə olunub kütləvi şəkildə nəşr olunursa, bu iş mütləq dövlətin xeyir-duası ilə gerçəkləşir.

Əgər İranda ermənilərin dövlət səviyyəsində himayədarlıqlarına əminlikləri olmasaydı, 1994-cü ildə Tehrandə Herand Pasdemaciyanın fars dilində nəşr olunan “Ermənistan tarixi” kitabında Dağlıq Qarabağdan başqa Cənubi Azərbaycanın əksər hissəsinin, o cümlədən Maku, Xoy, Səlməs, Urmiyə və Təbrizi öz əzəli torpaqları bilib Ermənistan xəritəsinə daxil etməzdilər (səh. 69).

S.Onullahinin kitabından öyrənirik ki, şahlıq zamanında “Daşnak partiyası” ilə SAVAK-ın sıx həmkarlıq əlaqələri olub və 1978-ci il inqilabından sonra bəzi mütərəqqi ziyalılar erməni millətçilərdən üz döndərmişlər. Lakin əfsuslar olsun ki, fars millətçiləri yenidən daşnaklarla işbirliyi qurmuş, onları himayə etməyə başlamış və türk dünyasına qarşı onlardan bir vasitə kimi istifadə etməkdədirlər. Əgər belə olmasaydı, “Dasnak partiyası”nın İrandakı fəal təbliğatçısı, İran Xarici İşlər Nazirliyinin Qafqaz üzrə müşaviri ağay doktor İnayətulla Rzanın bir ayağı İrəvanda, bir ayağı Tehrandə olmaz (səh. 74), 1998-ci ilin dekabr ayının 19-da

İran Xarici İşlər Nazirliyi Mərkəzi Asiya və Qafqaz Siyasi Tədqiqat Mərkəzinin alimləri Ermənistan alimlərinin iştirakı ilə Tehranda “İran və Ermənistan dünən, bugün və sabah” mövzusunda elmi konfrans keçirməz, türk xalqlarının ünvanına olmazın hədyanlar söyləməzdilər.

Şübhəsiz ki, hər səhifəsində məkr, hiylə və qəddarlıq simvolu olan erməni millətçilərinin anti-insani, anti-türk əhvali-ruhiyyəsinə dair konkret və danılmaz faktlar olan həcmcə kiçik (kitabın həcmi 88 səhifədir), mündəricə, məzmun və mahiyyətə böyük kitabın məziyyətlərini kiçik bir yazıda tam şəkildə açıqlamaq mümkün deyil. Hesab edirik ki, fikir və düşüncələrimizin bir qismini oxucularla bölüşdürdüyümüz bu kitab bir çox mətləblərin aşkarlanmasına xidmət etməklə yanaşı, “xabi-qəflətdə” uyuyub hələ də fars və erməni millətçilərinin hiylələrinə aldanan “sapı özümüzdən olan baltalara” bir tərs şapalaq, bütün millətimiz üçün sə, kitaba çox maraqlı və cəsarətli ön söz yazan professor, əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudlunun sözləri ilə desək: “Həyəcan təbili olacaqdır”.

**“Respublika” qəzeti, 27 mart 2002-ci il, N 68*

GÖRKƏMLİ ŞƏRQŞÜNAS ALİM

Təpədən dırnağacan millət adamı olan görkəmli şərqşünas alim, Güney Azərbaycanının tarixi, iqtisadiyyatı və mədəniyyəti üzrə mötəbər araşdırıcılardan biri hesab olunan Əkrəm Rəhimli ilə qiyabi tanışlığımın tarixi qədim, əyani tanışlığımın tarixi isə on ildir. 2002-ci ildə şərqşünas dostum Məsiağa Məhəmmədi bizi tanış elədi və bu dostluq tədricən şəxsi münasibətlər çərçivəsini aşaraq ailəvi dostluğa şevrildi. Tale elə gətirdi ki, mən 2003-cü ildən başlayaraq altı ilə yaxın Əkrəm müəllimlə bir şöbədə - AMEA Z.Bünyadaov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda çalışmalı olduq və Əkrəm müəllimin necə insan və ziyalı olduğu büsbütün gözlərim qarşısında açıldı. Əkrəm müəllimin – bu cəfakəş, minnətsiz yaxşılıq etməkdən zövq alan elm və millət fədaisinin yaşının səksənə çatdığı məqamda dost ərməğanı kimi bir para mətləbləri oxucular və Əkrəmsevərlərlə bölüşmək qərarına gəldim və bu millətə xidməti məslək və iman məsələsi hesab edən alicənab insanın həyatının bəzi məqamlarına ayna tutmaq istədim.

...Əsilləri Güney Azərbaycanın Mərənd vilayətindən olan Əkrəm Rəhim oğlu Bije 1932-ci ilin sentyabrında Quzey Azərbaycanın Qazax rayonunda dünyaya gəlmişdir. Sovet rejiminin zorakılığı, sərt qadağaları Cənub həsrətli bu ailədən də yan keçməmiş, vətəninə vətənsiz olan Bijeləri acı-ağrılar və məhrumiyyətlərlə baş-başa buraxmışdır. Əkrəm lap körpə ikən “vətən avarəsi” olub Şimallı bacı-qardaşlarına pənah gətirən, əlinin zəhməti ilə dolanıb özünə miyanə bir həyat tərzini quran Rəhim kişiye “kulaq” damğası vurulmuş, əvvəl dükanı, sonra isə evi və əmlakı müsadirə olunmuş, sovet vətəndaşı olmaması onu və ailəsini Sibirə sürgündən sıgortalamışdı. Amma sən saydığını say, gör fələk nə sayır. Tarixə Stalinizm – mənfur represiya adı ilə həkk

olunmuş 1937-ci ilin hadisələri bu aliənin də yenidən didərgin həyatı yaşamasına səbəb olmuşdu. Rəhim kişi Güney mənşəli olduğundan 1938-ci ilin əvvəllərində başqa güneylilər kimi həbs edilmiş, bir müddət Kirovabadda (indiki Gəncədə) zindan həyatı keçirəndən sonra min bir əziyyətlə qurduğu ev-eşiyindən, Qazaxdakı qohum-əqrabalarından ayrılmağa, ailəliklə 1938-ci ilin aprelində bir vaxtlar şahın zülmündən baş götürüb qaçdığı Güney Azərbaycana – ata-baba yurduna köçməyə məcbur edilmişdi.

İrana köçməyə məcbur edilən Bijelər ailəsi Cənubi Azərbaycanın Mərənd şəhərinin Dizə kəndində, Rəhim kişinin atasından miras qalmış evdə məskunlaşdıqdan sonra dinclik əvəzinə məşəqqətlərlə üzləşirlər. Sovet İttifaqından gəlmiş bir şəxs kimi rejim Rəhim kişini gözümçixdıya salır, 1939-cu ilin payızında o, həbs edilərək qaranlıq zindan küncünə atılır. Bir il Mərənd dustaqxanasında olmanın zülm və işgəncələrə məruz qalan Rəhim kişi 1940-cı ildə vəfat edir və ailə başsız qalır.

7-8 yaşında atasız qalan Əkrəmə anası, kişi qeyrətli Sara xanım həm analıq, həm də atalıq edir. Sinəsinə yetimlik dağı çəkilmis oğlunu vətəninə yararlı bir övlad kimi böyütmək üçün kirpikləri ilə od götürür. Maddi sıxıntılar bu mərd qadının polad iradəsini qıra bilmir. O, Şimali Azərbaycandan Cənuba apara bildiyi zinət əşyalarını, ata-babadan qalmış meyvə bağını, əkin sahəsini hissə-hissə sataraq oğlanları Əkrəmi və İsmayılı təhsildən yayınmağa qoymur, nəyin bahasına olursa-olsun onları oxutdurmaq istəyir.

1941-ci ildə Sovet qoşunlarının İrana daxil olması, müstəbid Rza şahın ölkədən qaçması ölkədəki siyasi durumda müəyyən yumuşaqlığın yaranmasına səbəb olur. Bundan istifadə edən İranda, daha çox Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatına başlanılır. Təbiətə məğrur, dilli-dilavər, qorxmaz və mübariz olan anaları Sara xanımın təşviqi ilə Əkrəm və ondan böyük olan qardaşı İsmayıl da xalq hərəkatına qoşulurlar. Çox keçmir ki, onların hər ikisi 1945-ci il 21 Azər –12 dekabr inqilabının fəal iştirakçısına çevrilirlər. Xalq Azadlıq ordusunda (Fədailər dəstəsi)

fəaliyyətinə və igidliyinə görə İsmayıl Azərbaycan Milli hökumətinin ali mükafatı olan “21 Azər” medalı ilə təltif olunur.

Həyat tarixçəsi bir həsrət dastanı olan Əkrəm müəllim qeyd edir ki, 9 il İranda yaşasam da, bircə il – S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə qurulmuş Azərbaycan Milli hökuməti dövründə (1945-1946) azadlığın şirinliyini dadmış, özümün milli kimliyimə qayıtmaq imkanı əldə etmişdim. Təhsil aldığım farsdilli məktəbdə 1946-cı ilin yanvarında Azərbaycan Milli hökumətinin Maarif naziri Məhəmməd Biriyanın imzası ilə: “Bundan sonra Azərbaycan məktəblərində təhsil ancaq ana dilində – Azərbaycanca keçirilsin” - əmrinin oxunuşu indiyədək qəlbində xoş xatirə kimi yaşayır.

Tarixdən məlum olduğu kimi, xarici dövlətlərin, o cümlədən həmin illərdə özünü Cənubi Azərbaycanın himayəçisi kimi aparan SSRİ-nin yardımı ilə Rza şahı oğlu Məhəmmədrza şah əvəz etdi. Məhəmmədrza şahın hakimiyyəti illərində qeyri-fars millətlərə, xüsusilə İran əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türklərinə qarşı fars şovinizmi daha da gücləndirildi. Azərbaycan məktəblərində bütün tədris farsca aparılmaqla yanaşı, məktəbdə və məktəb həndəvərində ana dilində danışmaq belə şagirdlərə müdiriyyət tərəfindən yasaq edildi.

Həmin illəri xatırlayan Əkrəm müəllim deyir ki, Azərbaycanca kim danışsa “xəbərçilər” bunu dərhal müdiriyyətə çatdırırdılar. Bir gün tənəffüsdə dərstdən sonra məhəllədə futbol oynamaq haqda ana dilində söhbət edirdik. Söhbətimizi dərhal müdiriyyətə çatdırmışdılar. Sinfə daxil olmaq barədə növbəti zəng çalındı. Şagirdlər sinif üzrə cərgəyə düzüldülər. Əlinə heyva çubuğu almış, qəzəblənmiş müdir mənim, qonşu Əhmədin və Yunusun adınıçəkib qabağa çıxmağımızı əmr etdi. O, bizi nifrət dolu baxışlarla süzərək farsca dedi: - Boynu yoğun tərbiyəsizlər, məgər deməmişik ki, türkcə danışmaq yasaqdır? Biz and-aman etdik ki, türkcə danışmamışıq. Lakin and içmənin faydası olmadı. O, həyətdəki danışığımızı təkrarlayıb dedi: - Bəs bunları mən danışmışam?! Mən onda 3-cü sinifdə oxuyurdum. 10 yaşım hələ tamam olmamışdı. Bu zalım müdir heyva çubuğu ilə əllərimizin içinə 12

zərbə endirdi. Ovcumuz od tutub yanırdı. Bu cəza ilə ürəyi soyumayan müdir əmr etdi ki, əvvəlcədən hazırlanmış və üzərində “Bizim məktəbin qanmaz şagirdləri” yazılmış karton parçalarını boynumuzdan assınlar. Belə də etdilər. Növbəti zəngə qədər məktəbin həyətinin düz ortasında əllərimizi və bir ayağımızı yuxarı qaldırmaqla bizi ayaq üstə durmağa məcbur etdi və idman müəllimi Zərgərini də bizə nəzarətçi qoydu...

Növbəti dəfə sinif yoldaşım ilə bilmədən ana dilində danışdığımıza görə hər ikimizi zirzəmidə yerləşən qaranlıq və havasız su anbarında 45 dəqiqə “həbsdə” saxladılar.

Əkrəm müəllim ürəyi odlana-odlana onu da bildirir ki, mən də başqa güneyli uşaqlar kimi Milli hökumət dövründə insan kimi yaşamağın nə olduğunu anladım. Dərslərimiz ana dilində tədris olunurdu. İlk dəfə Azərbaycan tarixindəki olaylarla, siyasi və ədəbi şəxsiyyətlərlə, ana dilli poeziyanın nümunələri ilə məhz o zaman tanış oldum. M.Möcüzdən, Ləlidən, M.Biriyadan, M.Ə.Sabirdən, A.Səhhətdən və başqa şairlərdən o vaxtdan hafizəmdə qalmışları yaşımın 80-i haqladığı vaxtda da hərdən zümzümə edirəm.

Fələk o bir illik xoşbəxt günləri də biz çox gördü. Tehranla Moskva arasında gizli sövdələşmənin qara küləyi 1946-cı ilin sonunda hər şeyi alt-üst etdi. Stalin-Mikoyan blokundan xeyir-dua alan, ABŞ, İngiltərə və başqa Qərb dövlətlərinin hərbi və maliyyə yardımı ilə Tehranın “Şahənşah” qoşunu Milli hökumətin rəhbərliyi ilə bağlaşmaya məhəl qoymadan, arxasız, köməksiz Azərbaycana genişmiqyaslı hücum keçdi. Tehran qoşunları tərəfindən zəbt olunmuş Azərbaycanın yaşayış məntəqələrində törədilmiş qanlı olaylar, zorakılıq və talanların acı xəbəri bütün dünyaya yayıldı. Təpədən dırnağa qədər o dövrün müasir silahları ilə, təyyarə, tank və toplarla təchiz olunmuş şah ordusunun qarşısında meydanda tək qalmış, müqavimət göstərməyin nəticəsiz olacağını anlayan Azərbaycanın məğlubiyyəti qaçılmaz oldu. Amansız düşmənin əlindən yaxa qurtarmaq üçün Azərbaycan milli qüvvələrinin bir dəstəsi yeganə çıxış yolunu Qüzey Azərbaycana üz

tutmaqda gördülər və 1946-cı il dekabrın 12-14-də sovetlərin əlində olan keçid məntəqələrinə pənah gətirdilər. O vaxt hər şeyin ixtiyarı Moskvadakı rəhbərliyin əlində olduğundan Quzeyə keçmək icazəsi 12 dekabr 1946-cı il saat 18⁰⁰-da verildi. Sovet Azərbaycanına pənah gətirənlər içərisində bizim də ailəmiz var idi. Qaçqınların ilk dəstələri bir neçə gün Naxçıvanda saxlandıqdan sonra bizi 2-3 ay ərzində o vaxtkı Jdanov (indiki Beyləqan) rayonun sovxozlarında yerləşdirdilər. Sonra isə ayrı-ayrı rayonlara payladılar. Ailəmiz yenidən Qazax rayonuna qayıtdı. Bu tərəfdəki durum da çox ağır idi. Ölkə müharibədən təzəcə çıxmışdı. Mən gündüz işləyib axşam məktəbində oxuyurdum”.

Fitratən çalışqan və inadkar olan Əkrəm müəllim müəllimlərin və sinif yoldaşlarımın köməyi ilə qısa bir zaman ərzində kiril əlifbasını öyrənir və zəhməti bəhrəsini verir. Məktəbin səkkizinci sinfini bitirdikdən sonra Kirovabad (indiki Gəncə) Pedaqoji məktəbinə daxil olur. Bu məktəbdə 4 il oxuyur və yoldaşlarından geri qalmamağa, fənləri yaxşı mənimsəməyə çalışır. Tarix fənni onu daha çox cəlb edir. Özünün dediyinə görə, tarix fənnini tədris eləyən Adilə müəllimənin də bu işdə böyük rolu olur. Əkrəm müəllim qeyd edir ki, həm də məktəbin dərslər hissə müdiri olan bu qadın çox bilikli, Güneydəki olaylara yaxşı bələd olan və onları ürək yanğısı ilə yad edən adam idi. 1953-cü ildə pedaqoji məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirən Əkrəm müəllim o zaman V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) tarix fakültəsinə daxil olur. Burada Respublikanın tanınmış alim və müəllimlərdən dərslər alır. 1957-ci ildə tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirir. Bir müddət orta məktəbdə tarix fənnini tədris etməklə yanaşı, “Azərbaycan” (ADF-in orqanı) qəzetində əvvəl ədəbi işçi, sonra isə şöbə müdiri vəzifəsində çalışır. İranın sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə (mətbuat və radio vasitəsi ilə) yaxından tanış olur, çoxsaylı tərcümə və məqalələri dövrü mətbuatda müntəzəm şəkildə çap olunur.

İran çevrəsi daxilində Güney Azərbaycana aid tədqiqat aparmaq, mütaliə və axtarışlarla oranı daha yaxından öyrənmək həvəsi zehmində dolaşsa da, 1959-cu ilin payızında o, özündən asılı olmayan səbəb üzündən Türkiyə iqtisadiyyatı üzrə aspiranturaya qəbul olunur. Respublikanın tanınmış iqtisadçısı və şərqşünas alimi mərhum H.Hüseynovun rəhbərliyi, moskvalı türkoloq alim A.F.Millerin məsləhəti ilə “Atatürk dövründə Türkiyənin SSRİ ilə iqtisadi əlaqələri” mövzusunda tədqiqatı başa çatdırıb Moskvadakı Şərqşünaslıq İnstitutunda müdafiə edir. Bu tədqiqat Elmi Şuranın təqdimatı ilə 1965-ci ildə kitab şəklində oxuculara təqdim edilir. Sonrakı illərdə Əkrəm müəllimin “Türkiyənin xarici ticarət siyasəti (1920-1980)” adlı monoqrafiysı işıq üzü görür. Müasir Türkiyənin xarici iqtisadi əlaqələrinə, ölkədəki duruma aid 10 elmi məqaləsi, bir neçə tezis və məruzəsi elmi dərgilərdə, müxtəlif jurnallarda dərc olunan Əkrəm müəllim Türkiyə tarixinə və iqtisadiyyatına dərinlən bələd olan səriştəli bir tədqiqatçı kimi tanınır. Moskvada kollektiv müəlliflər tərəfindən oxuculara təqdim edilmiş “Türkiyənin ən yeni tarixi” kitabında geniş oçerki çap olunan Əkrəm müəllim bir neçə il AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun “Türkiyə tarixi və iqtisadiyyatı” şöbəsinə başçılıq edir və gənc türkoloqların yetişməsində əlindən gələn köməyi əsirgəmir.

Türkiyə dost və qardaş ölkə olsa da, doğma vətən–Güney Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, iqtisadi, siyasi və mədəni problemləri ilə məşğul olmaq, şəxsi saxlancığına toplanmış çoxsaylı materialları gündəmə gətirmək, tədqiqatın istiqamətini bu tərəfə çevirmək istəyi Əkrəm müəllimi rahat buraxmadığından, keçən yüzilliyin sonundan institutun direktoru, Güney Azərbaycana çox böyük istək və rəğbəti olan professor Gövhər Baxşəliyevanın razılığı ilə o, elmi fəaliyyətini İnstitutun Güney Azərbaycan şöbəsində davam etdirir və hazırda bu şöbənin müdürüdür.

“Bu şöbəyə gəlişi onun elmi axtarış və yaradıcılıq bioqrafiyasında yeni səhifə açmışdır” , - desək, səhv etməmiş olarıq. Bu şöbədə çalışdığı 15 il ərzində Əkrəm müəllim Güney

Azərbaycana aid onlarca elmi və publisistik məqalə yazmış, toplantılarda, dövlət radiosunda, ictimai televiziya və başqa informasiya vasitələrində silsilə çıxışlar etmişdir. Güney Azərbaycanın yaxın keçmişi və indiki durumu ilə bağlı oxucu və dinləyicilərə çatdırılması vacib olan məsələlərə obyektiv elmi açıqlamalar vermək onun elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir.

Güney Azərbaycan şöbəsinə gələndən Əkrəm müəllimin 3 monumental kitabı - “Güney Azərbaycan” ensiklopedik məlumat kitabı (Ş.Tağıyeva və S.Bayramzadə ilə birlikdə, 710 səhifə), “Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946)”, 210 səhifə; Bu kitab Kanada və Tehrandə də çap olunmuşdur), “Seyid Cəfər Pişəvəri”(399 səh.) oxuculara və elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Bunlardan başqa, “Doktor Salamulla Cavid” (140 səh.) , “Parçalanmış millətin harayı” (710 səh), kitablarının tərtibçisi və redaktoru olmuş Əkrəm müəllim, eyni zamanda güneyli müəllif Səməd Sərdariniyanın “Arazın hər iki sahilində soyqırım” və “İrəvan müsəlman sakinli şəhər olmuşdur” kitablarının, “Məşutə hərəkəti - 100”, “Ş. M. Xiyabani hərəkəti - 90” məqalələr toplusunun da elmi redaktoru olmuşdur.

Əkrəm müəllimin İran və Güney Azərbaycanın müasir durumundakı problemlərə aid çox sayda elmi məqalələri İranda, Türkiyədə, Almaniyada, Kanadada və Bakıda (ingiliscə) nəşr olunan dərgilərdə çap olunmuşdur. Hazırda “Güney Azərbaycan Pəhləvilər dövründə (1925-1979)” elmi tədqiqatını başa çatdırmaq üzrə olan alim XX əsrin 80-ci illərində yazdığı və müəyyən səbəblər nəticəsində nəşri indiyə qədər ləngimiş “Çağdaş İranda aqrar kəndli məsələsi” kitabını çapa təqdim etməyi planlaşdırır.

Əqidə və məslək adamı olan Əkrəm müəllim çalışqanlığı, təmiz əxlaqı və davranışı ilə ictimaiyyətdə yetərincə hörmət və nüfuz qazanmış alimlərimizdəndir. Olduqca təvazökar, az danışib çox iş görən Əkrəm müəllim 80 yaşı haqladığı bir vaxtda da qızgın həvəslə, yorulmaq bilmədən yazıb-yaradır. Onun yazılarında Güneyin səsi, oradakı durum, haqsızlıq, səfalət və basqılarla

yaşayan həmvətənlərinin azadlıq istəyi və mübarizəsi mühüm yer tutur. Hazırda AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda Cənubi Azərbaycan şöbəsinə başçılıq edən alim Güney Azərbaycanı üzrə gənc alimlərin yetişməsinə öz qayğı və köməkliyini əsirgəmir.

Səksən yaşının tamamında Əkrəm müəllimə nə arzulayırıq: - Bir ömür vətənin xidmətində olmusan. Şimali Azərbaycanda yaşasan da, bir an olsun belə doğma ata-baba yurdunu, Mərəndi – bütövlükdə Cənubi Azərbaycanı unutmamış, vətən həsrəti ilə vətən uğrunda imkanların daxilində nəyi bacarmısansa etmişən. Təbii ki, ən böyük arzun Azərbaycanı vahid, bütöv bir məmləkət, bir dövlət kimi görməkdir. Arzun çin olsun, qardaş! Amin, amin, amin.....

** “Respublika” qəzeti, 13 sentyabr 2012-ci il*

MÜNDƏRİCAT

səh.

Teymur Əhmədov. Ön söz

3-5

1. Heyran xanım

7-10

2. Seyid Əbülqasim Nəbati

11-17

3. Məhəmmədkazım Cazib

18-22

4. Məhəmmədbağır Xalxali və onun “Sələbiyyə” məsnəvisi

23-36

5. Məşrutə dövrüədəbiyyatı

37-48

6. Səid Səlməsi	49-62
7. Ş.M.Xiyabani hərəkəti dövründə Cənubi Azərbaycan ədəbi mühit	63-76
8. M.Möcüz tədqiq olunur	77-81
9. XX əsrin 20-40-cı illərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı	82-128
10. XX əsrin 20-40-cı illərində Güney Azərbaycanda teatr	129-142
11. 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı	143-169
12. Məhəmmədbağr Niknam	170-174
13. Firudin İbrahimi	175-180
14. Məhəmməd Biriya	181-202
15. Məhəmməd Biriyanın əsərləri rus dilində	203-208
15. Əlirza Nabdil Oxtay	209-222
17. Təbriz memarlıq məktəbi və Təbriz abidələri	223-226
18. Yiyəsiz nişan üzüyü	227-234
19. Qırx beş illik ədəbiyyatın tədqiqi	235-240
20. M.Həhəvəndinin "Sultan Savalan" poeması	241-246
21. Erməni xəyanətini ifşa edən əsər	247-252
22. Görkəmli şərqşünas alim	353-360

İSLAM EYNƏLİ OĞLU QƏRİBLİ

***Filologiya üzrə elmlər doktoru, yazıçı-ədəbiyyatşünas,
"Qızıl Qələm" mükafatı laureatı***

5 may 1954- cü ildə Lerik rayonunun Mulalan kəndində anadan olmuş, orta təhsilini qonşu Şingəduvan kənd orta məktəbində tamamlamışdır. 1975- ci ildə ADPU-nun filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, 1975-1990-cı illərdə Biləsuvar və Lerik rayonlarında müəllim, tədris işləri üzrə direktor müavini və məktəb direktoru

vəzifələrində çalışmışdır. 1990-cı ilin dekabr ayından AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşdır. 1990-cı ilin sentyabrında “M.Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması” mövzusunda namizədlik, 2013-cü ilin iyununda “M.Hadinin ədəbi-bədii irsi Azərbaycan dövrü mətbuatında(1905-1920)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Azərbaycanda və xarici ölkələrin mətbuatında 150-dən artıq məqaləsi dərc olunan, səkkiz kitabın toplayıcı və tərtibçisi, on dörd kitabın redaktoru olan İ.Qəriblinin aşağıdakı kitab, monoqrafiya və dərslikləri çap edilmişdir: 1.“Ağcaydan başlanan yol”(1997); 2.“Sönməyən ocaq”(1997); 3.“Məhəmməd Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması”(2001); 4.“Azərbaycan dili”(2002, 2003, 2006, 2009); 5.“Məhəmməd Hadi yaradıcılığının “Həyat” və “Füyuzat” mərhələsi”(2009); 6.“Məhəmməd Hadi və mətbuat(1905-1920)”(2012); 7.“Gecikmiş görüş”. Şeyrlər”(2012); 8. “Ədəbiyyat sərhəd tanımır”(2013, Tehran - ərəb əlifbası ilə); 9. “Gecikmiş görüş”.Şeyrlər(2013, Tehran - ərəb əlifbası ilə). İ.Qəribli Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının elmi seminarının üzvü, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasında Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsliklərinin monitorinqini keçirən elmi seminarın rəhbəridir.